

Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la
Universitat de Barcelona

Programa de Doctorat: Poder i societat a l'Edat Mitjana
Bienni 1995-1997

NOUS TEXTOS D'HISTORIADORS MUSULMANS REFERENTS A LA
CATALUNYA MEDIEVAL
(CONTINUACIÓ DE L'OBRA DE J. Mª MILLÀS I VALLICROSA)

Tesi doctoral
dirigida pel Dr. Manuel Riu i Riu

per a obtenir el grau de Doctor
en Geografia i Història

Dolors Bramon Planas. 1998

ÍNDEX

Introducció

I	Els Textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya Medieval	4
II	Característiques del present treball	6
III	Autors i textos estudiats	10
IV	Glossari	29
V	Cronologia	35
VI	L'abast territorial	37
VII	Conclusions: les mancances i els resultats	39
VIII	Agraïments	48

Capítol 1. El territori de la Frontera i la seva gent.

1.1.	El territori	52
1.1.1.	Orografia	56
1.1.2.	Hidrografia	64
1.1.3.	Els recursos naturals	68
1.2.	La gent de la Frontera.	
1.2.1.	Àrabs	75
1.2.2.	Berbers	77
1.2.3.	Muladí	78
1.2.4.	Els cristians	80
1.3.	Els nuclis de població	87
1.4.	L'organització territorial i les vies de comunicació	110

Capítol 2. Període dels emirs dependents de Damasc.

Emirat de Mūsà (juny 712-novembre 713)	127
Des del retorn de Mūsà a Orient fins a la mort d'Anbasa (novembre 713-gener 726)	133
Des de la mort d'Anbasa a la d'°Uqba (gener 726-gener 741)	136
Des de la mort d'°Uqba a °Abd al-Rahmān I (gener 741-maig de 756)	141

Capítol 3. Període dels emirs independents.

Emirat d'°Abd al-Rahmān I (756-788)	145
Emirat d'Hišām I (788-796)	153
Emirat d'al-Ḥakam I (796-822)	160
Emirat d'°Abd al-Rahmān II (822-852)	173
Emirat de Muḥammad I (852-886)	181
Emirat d'al-Mundir (886-888)	204
Emirat d'°Abd Allāh (888-912)	205

Capítol 4. El Califat de Còrdova fins l'any 1010.

Emirat i califat d'°Abd al-Rahmān III al-Nāṣir li-Dīn Allāh (912-961)	226
Califat d'al-Ḥakam II al-Mustanṣir bi-l-lāh (961-976)	274
Govern de Muḥammad b. Abī °Āmir al-Mansūr (978-1002)	289
Govern d'°Abd al-Malik al-Muzaffar (1002-1008)	302
La revolta de Còrdova i la intervenció dels catalans (1009-1010)	313

Quadres.	323
-----------------	-----

Fonts i Bibliografia.	327
------------------------------	-----

Índex onomàstic.	363
-------------------------	-----

INTRODUCCIÓ

I ELS TEXTOS D'HISTORIADORS MUSULMANS REFERENTS A LA CATALUNYA MEDIEVAL

L'any 1922 Josep Mª Millàs i Vallicrosa publicà *Els Textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya Carolíngia*¹. Aquest treball constituïa una síntesi de la seva recerca sobre les notícies referides a la història de Catalunya, extretes de les fonts àrabs aleshores conegudes. El període estudiat per Millàs era el comprès entre la invasió islàmica d'Hispania i l'algarada d'Almansor contra Barcelona l'any 985.

Millàs l'encapçalà amb una breu presentació dels historiadors musulmans i sostenia que es distingeixen per una "gran imparcialitat": cada autor, "després d'haver consultat els mestres, tradicioners, viatgers, etc., o d'haver vist per ell mateix els successos, els exposa quasi impersonalment, citant sempre la font que segueix". Així mateix, i donat que el poble musulmà és essencialment tradicionalista, Millàs qualifica l'historiografia araboislàmica de molt fecunda i conclou que "essent la bibliografia històrica aràbiga coneguda en l'actualitat més que regular, sigui pobra i esquifida en relació amb el total d'obres històriques que foren escrites".

Millàs hi elaborà també un estat de la qüestió de la recerca feta sobre el passat araboislàmic de la Península Ibèrica des del primer pas donat per Casiri fins al nou impuls de Codera, autor que diu haver considerat especialment per tal com investigà en la història pirinenca.

He qualificat de "síntesi de notícies" aquest estudi de Millàs perquè, en realitat, era la introducció d'una obra que havia de formar part d'un dels projectes establerts per l'Institut d'Estudis Catalans. El projecte en qüestió consistia a editar i traduir els fragments de les diverses fonts araboislàmiques que es refereixen a l'actual territori de

¹ "Quaderns d'Estudi" (Barcelona), XIV (1922), 125-161.

Catalunya des de l'inici del període andalusí fins als volts de l'any 1000.

A aquest efecte, Millàs recollí materials a Barcelona, Madrid i Tànger i en preparà una edició que restà malauradament bloquejada al magatzem de l'Institut durant la guerra del 1936. Els plecs impresos d'aquesta edició contenien 131 ceduletes, extretes de l'obra de 16 autors, ordenades cronològicament fins al final de l'emirat de Muḥammad I (852-886).

Malgrat restar inèdits (però convenientment guardats a la barcelonina Casa de Caritat pels Directors, Srs. Valls i Romero²), el contingut d'aquests plecs contribuí eficaçment a bastir la història medieval catalana i així ho palesen alguns historiadors, com Abadal, que els pogueren consultar perquè en disposaren d'un joc.

Consta també que Millàs continuà aplegant més material i és possible que fins i tot el deixés molt enllestit, si hem de creure alguna cita que l'esmenta ja amb el títol de *Els textos d'historiadors musulmans referents a la Reconquesta. (Continuació: segles XI, XII i XIII)*³. Malauradament, però, si aquesta continuació fou conclosa, també restà inèdita i avui sembla definitivament perduda.

Més endavant, el mateix Institut d'Estudis Catalans encarregà a J. Vernet, deixeble de Millàs, l'edició dels poc més de 200 plecs que es pogueren recuperar, i així foren publicats amb el títol de *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya Carolíngia*⁴, amb pròleg de Vernet i amb la reimpressió de l'article de Millàs publicat a "Quaderns d'Estudi" com a Introducció. Aquesta edició reproduïa els 131 fragments de les 16 cròniques araboislàmiques de què Millàs pogué disposar, acompanyats de la seva traducció i de les anotacions pertinents.

² Cf. J. VERNET, "Història i Història de la Ciència a Catalunya, al llarg del segle XX", *10 reflexions sobre la ciència. Les relacions entre ciència i societat a Catalunya a la fi del segle XX*, Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, 1996, 127-145.

³ Cf., per exemple, A. ROVIRA I VIRGILI, *Història Nacional de Catalunya*, Barcelona 1924, III, 458.

⁴ Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1987, LX + 137 pàgines.

II CARACTERÍSTIQUES DEL PRESENT TREBALL

La recerca que he portat a terme -la iniciativa de la qual dec i agraeixo al Dr. Vernet- vol ésser una continuació de l'obra de Millàs. És a dir, consisteix en la prossecució del recull i de l'estudi de les cròniques araboislàmiques estudiades per Millàs i, en segon lloc, en la seva ampliació amb les que han aparegut des del 1936. En aquest moment, en podem comptabilitzar seixanta-una, escrites per cinquanta autors.

He d'advertir que no he inclòs autors i textos amb notícies que m'han semblat irrelevants, cas d'al-Muqaddasī o al-Maqdisī (m. c. 380/990), geògraf nascut a Jerusalem (d'on deriva el seu nom) que és autor d'*Aḥsan al-taqāsīm fī maʿarifat al-aqālīm* (ed. DE GOEJE, *Descriptio imperii moslemici*, "BGA", III, 1877, amb reimpressió Brill, Leiden 1967). Existeix una traducció parcial al francès, *Description de l'occident musulman au IV/X siècle. Texte arabe et traduction française* par C. PELLAT, Alger 1950. Aquest autor esmenta de passada (p. 48), entre altres ciutats andalusines, les de Lleida i de Tortosa, població que situa a una jornada (*marḥala*) de València (p. 348).

Aiximateix, i per tal d'evitar repeticions inútils, no he inclòs fragments d'un autor que són còpia d'un altre, a no ser que presentin una variant important. Un bon exemple pot ésser Ibn al-Aṭīr quan segueix al-Nuwayrī o l'*Aḥbār Maġmūʿa*, cròniques ja fetes per Millàs (cf. *Textos*, §§ 3 i 11 o, aquí, §§ 472 i 481), on els fragments de diversos autors -que ja s'assenyalen- són pràcticament iguals.

1 Presentació i estructura

§ Els fragments de les cròniques aquí traduïdes van numerats (precedits del signe §) i ordenats cronològicament tant des del punt de vista de les notícies consignades com del de la data de la redacció de cadascuna.

[] Contràriament al que féu Millàs, les dates de cada notícia i la seva correspondència segons el calendari cristià són incloses en el text entre claudàtors i no en nota a peu de plana. També incloc entre claudàtors altres paraules necessàries per

a fer entenedora la traducció d'alguns textos massa esquemàtics en la font original.

() Sovint i entre parèntesis, dono la transcripció de noms propis i d'alguns altres termes àrabs que, per diversos motius, m'ha semblat interessant de precisar. Pel que fa als topònims, van seguits de la corresponent transcripció la primera vegada que apareixen i assenyalo, també entre parèntesis, les diverses variants amb què figuren en d'altres ocasions.

(...) Indico, amb punts suspensius i entre parèntesis, la supressió de termes o frases que no interessin directament a la notícia que ressenyo.

? Les lectures dubtoses, van seguides d'interrogant.

* Les paraules que deixo transcrits i van seguides d'asterisc, són definides en un Glossari (cf. *infra*).

cursiva Només he considerat i traduït els fragments de les fonts àrabs que fan referència directa al territori de l'actual Catalunya, però, si formen part d'un conjunt de notícies referides a altres àmbits, els he encapçalat amb un resum explicatiu, que distingeixo en lletra cursiva.

2 Transcripció.

El sistema de transcripció emprat és l'internacional, que fou l'utilitzat en la *Gran Enciclopèdia Catalana*. Aquest sistema indica l'alif *maqṣūra* amb una /à/ i això constitueix un greu inconvenient pel lector de llengua catalana que considerarà erròniament el terme en qüestió com a paraula plana. Malgrat això, i amb aquesta advertència, l'utilitzo perquè és el sistema més extès a casa nostra i les millors publicacions historiogràfiques fa temps que l'estan divulgant.

3 Terminologia

En general, he traduït sempre els termes àrabs pel mateix mot català, si bé, a vegades, per qüestions d'estil he utilitzat terminologia equivalent o molt semblant. Així, per exemple, he traduït sempre

ḥiṣn, pl. *ḥuṣūn*, per fortalesa, excepte quan al·ludeix a l'avui encara dita suda de Lleida (§ 110),

ma^cqil, pl. *ma^cāqil*, per castell, i el mateix per *qa^fa* (ètim dels topònims Alcalà), excepte quan al·ludeix a l'avui encara dita suda de Tortosa (§ 56), anomenada també *qašaba* a § 138; *qašr*, pl. *qušūr*, per alcàsser, *balad*, pl. *bilād*, per país o territori, i el mateix cal dir del terme *ard* (terra o territori); *nāhiya*, per regió o zona; *amal*, pl. *a^cmāl*, per districte o per jurisdicció, i el mateix per *hawz*, pl. *aḥwāz* (que ha donat el castellà *alfoz*), *qarya*, pl. *qurā*, per mas, tal i com féu Millàs, excepte pels dels voltants de Lleida on he utilitzat l'específic "torre". Cal advertir que potser seria més correcte el terme "vil·la"; i el mateix cal dir per *ḍay^ca*, pl. *ḍiyā^c*, que ha donat el mot comú aldea. Sempre que una població és qualificada de *madīna*, n'assenyalo aquesta condició de ciutat i quan figura el terme *balda* o similars, uso el genèric població. He traduït *amīr* [*al-mu'mīnīn*], pl. *umarā'* per emir⁵, *walī*, pl. *wulā*, per valí⁶, *wazīr* (ministre o alt funcionari de l'Estat), per visir⁷, *amīl*, pl. *ummāl*, per encarregat, si bé a vegades era més pròpiament el de les finances, *ḡund*, pl. *ḡunūd* per exèrcit (si bé originàriament era el nom donat a les diverses circumscripcions de les tropes síries instal·lades a al-Andalus i amb servei militar permanent i que, a partir del segle X, designà també els habitants subjectes a servei militar (per oposició a "mercenaris").

⁵ Aquest títol correspon al califa com a cap suprem de la comunitat de l'islam. A al-Andalus alguns cronistes el donaren al sobirà, comandant, cap militar o governador d'un territori, o a la màxima autoritat andalusina (per tal d'afalagar-los) tant en el període depenent com independent del califat oriental, fins que Abd al-Rahmān III adoptà el de califa. Cf. A.A. DURI, "Amīr", *EF*, I, 451-452.

⁶ Encara que ens hagi arribat, per conducte del francès, del turc *vali* (i aquest de l'àrab *walī*, "governador d'una província"). Cf. CORRIENTE, *Arabismos del catalán*, q.v.

⁷ Si bé aquest mot (documentat en català per primera vegada en el *Diccionario Catalán-Castellano-Latino*, Barcelona 1803-1805), que ve del turc *vezir*, derivat, al seu torn, de l'àrab *wazīr*, ha donat l'arabisme *algutzir*, no utilitzo aquesta forma perquè "ja en l'Edat Mitjana, i molt més en els nostres dies, s'ha anat degradant la importància d'aquesta missió fins a convertir-se avui en el modest *agutzil* dels ajuntaments i jutjats locals" (cf. COROMINES, *Onomasticon*, s.v. "algutzir").

Utilitzo arabismes del català antic (algarada i algarejar⁸, albaquella, adalil, etc.) encara que no figurin en els diccionaris avui més usuals. També el terme no documentat "asseifa" perquè així hauria evolucionat l'àrab *ṣayfa* (cf. el castellà *aceifa*), nom donat a les campanyes d'estiu⁹; però no el neologisme "ràtzia"¹⁰, ni molt menys el barbarisme "raid", malgrat que l'he vist emprar.

Pel que fa al nom dels territoris de l'antiga Hispània sota domini islàmic *-al-Andalus-* l'he accentuat quan no reprodueixo títols d'obres o cites, per tal d'assenyalar la pronunciació com a paraula aguda que tenia aquest mot en el dialecte andalusí.

Sobre els termes que al·ludeixen als cristians, cal notar que els textos no utilitzen mai el cultisme *musta'ribūn* o mossàrabs, sinó els noms de:

rūm, primitivament "bizantins" i, després, per extensió, seguidor de l'església romana. Cf. N. EL CHEIKH i C. E. BOSWORTH, "Rūm", *EI²*, VIII, 620-625,

naṣārā (sing. *naṣrānī*), és a dir, cristians en general o seguidors del Natzarè. Cf. J. M. FIEY, "Naṣārā", *EI²*, VII, 970-974,

ʿulūġ (sing. *ʿilġ*), que significa "barbarus religionem Muhammedis non profitens", segons G. W. FREYTAG, *Lexicon Arabico-Latinum* (4 vols., Halix Saxonum, 1830-1837, q.v.) i que originà més endavant l'arabisme castellà "elche" amb el sentit de captiu o renegat.

Un terme que apareix molt sovint en aquests *Textos* és el d'*ifranġ*, amb el que s'al·ludí, originàriament, als cristians occidentals per a distingir-los dels bizantins¹¹. Com es podrà observar, entre els escriptors andalusins i magrebins, el mot sovint designa els pobles cristians dels que parla l'autor, sense referir-se específicament als

⁸ Si bé aquest verb ("fer algares o algarades", termes manlevats del castellà) no figura en els diccionaris catalans recentment editats, l'utilitzo perquè encara apareix en el de J. Martí i Gadea i a l'Alcover Moll.

⁹ També l'utilitza, BALAÑÀ, *L'islam*, si bé S. SOBREQUÉS I VIDAL, *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona 1961 usa la forma sense aglutinar "saifa".

¹⁰ Derivat de l'àrab nordafricà *gazyā*, àrab *ġāziyah*, a través del francès; cf. CORRIENTE, *Arabismos del catalán*, q.v.

¹¹ Cf. A. MIQUEL, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. II, Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*, 3 vols., Mouton, Paris-La Haye 1975, 349-380.

francs i/o als pre-catalans. Altres termes utilitzats són els de [*arḍ, bilād al-*] *ifranġa* i/o *ifranġiyīn*, *Afranġa/Ifranġa* i *al-Faranġa/al-Firanġa*, als que cal afegir un *bilād F.r.nsiya*, que apareix a § 87 dels *Textos* de Millàs¹².

Segons B. LEWIS i J. F. P. HOPKINS, "Ifrandj", *EI*², V, 1070-1073, "aquesta terminologia vaga és el reflexe d'una imprecisió, provinent d'una manca de curiositat". Per aquest motiu, he obtat per deixar transcrits sempre els termes que figuren en les cròniques i he traduït sempre *ifranġ* per "francs", si bé he emprat els termes "català" i "Catalunya" quan era molt obvi que el text en qüestió s'hi referia¹³, cas, per exemple, de §§ 78, 82, 93, 163 i de molts altres relatius al califat o al govern dels ʿāmirís.

Pel que fa a l'onomàstica cristiana, utilitzo la forma catalana usual (Ordoni, Sanç, Ramir, etc.) i en els casos en què apareixen amb diverses grafies en les obres d'història més recents (Carlemany/Carlemagne, Otó/Odó, Guifré/Guifred/Gifré, Eudó/Eudes/, Lluís/Ludovic, etc.), he optat per l'ús d'una de sola (la primera en els exemples aquí donats), llevat dels fragments en què reproduïxo cites d'algun historiador.

III AUTORS I TEXTOS ESTUDIATS

Els autors i textos tot seguit relacionats seran ampliat des de la fi de l'emirat de Muḥammad I o traduïts de bell nou si han estat exhumats després del treball de Millàs:

ʿABD AL-MALIK B. ḤABĪB (m. 238/852): Polígraf de Granada, és autor d'una

¹² Millàs traduí indistintament per *Alafranj*, *Alfaranja*, *Frànsia* i *França*.

¹³ Encara que, segons COROMINES, *Onomasticon*, s.v. "català, Catalunya", "aquests mots apareixen en un moment històric molt tardà" i que la primera menció de *Cathalonia* és de 1114; *Catalania*, *Catalanicus* i *Catalaniensis* s'usen en el *Liber Majolichinus*, poema escrit en baix llatí molt pocs anys més tard" (cf. també la seva n. 3), l'utilitzo també en textos anteriors al segle XII, com poden ser els d'Ibn Hawqal o d'al-Bakrī, quan és molt clar que s'hi al·ludeix. Cf. també SALRACH, J. M^a, *Catalunya i els catalans, des de quan ?*, "Revista de Catalunya" (Barcelona), 15 (1988), 35-50.

Història on transcriu la nòmina i la duració del govern dels valís andalusins (copiada d'al-Wāqidī) bo i ampliant-la amb la dels emirs omeies fins °Abd Allāh (m. 882). El text ha estat editat per J. AGUADÉ, *El Ta'rīḥ de °Abdalmalik b. Ḥabīb. Edición crítica y estudio*, CSIC-ICMA, Madrid 1990.

IBN °ABD AL-ḤAKAM (m. 257/870), historiador egipci, autor d'una història de la conquesta d'Egipte en la que inclogué l'ocupació andalusina fins al govern d'Abū l-Ḥattār. Hi ha una edició i traducció francesa d'A. GATEAU, *Futūḥ Ifrīqiya wa l-Andalus. Conquête de l'Afrique du Nord et de l'Espagne*, Alger 1942; una traducció parcial castellana, inclosa als apèndixs de l'edició de l'*Aḥbār maḡmū'a* d' E. LAFUENTE ALCÁNTARA (pàgs. 208-219), i una edició de TORREY, *Futūḥ Miṣr wa aḥbāru-ha*, New Haven 1922, amb reimpressió del 1966, que és la que he treballat. Existeix una traducció parcial, força deficient, *Conquista de Africa del Norte y de España*, Anubar, Valencia 1966.

Pseudo IBN QUTAYBA (m. 270/873) (el *Fals Abencotaiba* de Millàs que en recollí 4 fitxes¹⁴), fou un gran autor oriental. Se li atribueix sense raó una obra molt posterior, *Ḥadīṭ al-imāma wa l-siyāsa*, que fou editada i traduïda al castellà per P. DE GAYANYOS al volum II de la Colección de Crónicas Arábigas de la Real Academia de la Historia. Cf., al respecte, M. °A. MAKKĪ, "De nuevo sobre el autor de la parte relativa a España de la obra anónima titulada 'Al-Imāma wa l-siyāsa'", in *Egipto y los orígenes de la historiografía arábigo-española. Contribución al estudio de las primeras fuentes de la historia hispanomusulmana*, "RIEEI", V (1957), 210-220.

AL-YA°QŪBĪ, és un geògraf i historiador oriental que acabà la redacció del seu *Kitāb al-buldān* entre els anys 276/889 i 278/891. Inclou notícies històriques fins l'any 259/872 i una breu descripció d'al-Andalús. La seva obra fou editada per DE GOEJE, Biblioteca Geographorum Arabicorum, vol. VII, i fou traduïda al francès per G. WIET,

¹⁴ Si la crònica en qüestió ja fou publicada per Millàs en els seus *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya Carolíngia* segueixo la redacció de J. Vernet, autor del Pròleg d'aquesta edició.

Les pays, El Caire 1937.

L'*Aḥbār maǧmū'a fī fath al-Andalus wa dīkr umarā'ihā* (L'*Ahbar maigmua* de Millàs, que en recollí 8 fitxes) o *Notícies col·leccionades* és una crònica anònima composta cap al 328/940 que tracta de la conquesta i de bona part de la dinastia omeia (fins °Abd al-Raḥmān III). Fou editada i traduïda al castellà, *Ajbar Machmúa (colección de tradiciones)*. *Crónica anónima del siglo XI dada a luz por primera vez, traducida y anotada por E. LAFUENTE ALCÁNTARA*, Colección de obras arábicas de Historia y Geografía que publica la Real Academia de la Historia, tomo II, Madrid 1867. He revisat els fragments de Millàs segons la nova edició d'IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, Beirut-El Caire, 1984.

Els RĀZĪ constituïren una família d'historiadors. En primer lloc, l'epònim MUḤAMMAD B. MŪSĀ AL-RĀZĪ (m. 277/890) fou un comerciant oriental que sovintejà les seves visites a al-Andalus, on morí. Escriví el *Kitāb al-rāyāt* sobre els primers vint anys de la història andalusí. Les cites que en féu MUḤAMMAD B. MUZAYN foren aprofitades per AL-ĠASSĀNĪ en la seva *Riḥla*.

El seu fill AḤMAD B. MUḤAMMAD B. MŪSĀ AL-RĀZĪ (274/888-344/955) és autor d'una altra història perduda en àrab, *Tārīḥ mulūk al-Andalus*, de la qual es conserva una traducció castellana que fou la utilitzada per Millàs, que l'encastà (6 fitxes) a les pàgines senars on figuren els textos àrabs. Havia estat publicada per P. DE GAYANGOS amb el títol de *Crónica del Moro Rasis* com a apèndix a la *Memoria sobre la autenticidad de la Crónica denominada del Moro Rasis*, "MRAH", VIII (1852). LÉVI-PROVENÇAL, amb la col·laboració de J. OLIVER ASÍN, publicà *La "Description d'Espagne" d'Aḥmad al-Rāzī. Essai de reconstitution de l'original arabe et traduction française*, "AA" XVIII (1953), 51-108, sobre la part geogràfica. C. Sánchez Albornoz destacà la importància d'aquesta crònica en les "Fuentes de la historia hispano-musulmana del siglo VIII", del volum II del seu *En torno a los orígenes del feudalismo* (Mendoza, Argentina, 1942) i confirmà l'autoria d'Aḥmad b. Muḥammad al-Rāzī (*Adiciones al estudio de la Crónica del Moro Rasis*, "Monografías

de Moneda y Crédito", Madrid 1978). Es conservà una traducció al portugués, feta per GIL PÉREZ per ordre del rei Dionís de Portugal (1279-1325), que ha estat editada per L. F. LINDLEY CINTRA, Lisboa 1957. Disposem d'una edició crítica de D. CATALÁN i M. S. DE ANDRÉS, *Crónica del moro Rasis, versión del Aḥbār mulūk al-Andalus de Aḥmad ibn Muḥammad ibn Mūsà al-Rāzī (889-955)*, Gredos, Madrid 1975. Aquest text és incorporat també a la *Crónica de 1344* (ed. L. F. LINDLEY CINTRA, Lisboa 1957) i a la *Crónica de 1344 que ordenó el conde de Barcelos* (ed. CATALÁN i DE ANDRÉS, Madrid 1971). Recentment, M. VILADRICH ha publicat uns fragments de la descripció geogràfica d'al-Andalus d'una còpia del que es conserva a la biblioteca-museu Víctor Balaguer de Vilanova i La Geltrú (*La Catalunya Nova segons un manuscrit inèdit de la Crònica del moro Rasis*, "Medievalia" 9 (1990), 257-264). He revisat i ampliat els fragments publicats per Millàs segons l'edició crítica de D. CATALÁN i M. S. DE ANDRÉS. Aquesta és l'edició que transcribo i afegint entre parèntesis les lectures de les diverses variants, si fa el cas.

IBN AL-ḤURRĀDĀDBĪH és un dels geògrafs àrabs més primerencs. Nascut a Ḥurāsān entre els anys 205/820 i 211/826 i mort entre 272/885 i 300/912, sembla que s'educà a Bagdad on assolí una sòlida formació literària i artística. Fou director general de Correus i Comunicacions a Bagdad i a Samarra durant el califat d'al-Muṭamid. Ens interessa la seva obra *al-Masālik wa l-mamālik* (*Llibre dels itineraris i dels regnes*) sovint copiat i tingut per model pels geògrafs posteriors. Hi ha edició de DE GOEJE, *Liber viarum et regnorum*, amb introducció, glossari i traducció francesa de C. BARBIER DE MEYNARD, Leiden 1889, i reimpressió, E.J. Brill, Lugduni Batavorum 1967.

IBN ʿABD RABBIHI (246/860-328/939) cordovès, secretari d'ʿAbd al-Raḥmān III. És autor del *Kitāb ʿiqd al-farīd*, obra enciclopèdica, destinada a donar a conèixer les coses d'Orient a al-Andalus. En la segona part inclou notícies històriques dels emirs andalusins fins ʿAbd al-Raḥmān III, les campanyes del qual (fins l'any 322 / 22 desembre 933-10 desembre 934) són narrades en un poema monorrim en metre *rağaz*

(*urġūza*) de quatre-cents quaranta versos. Hi ha una edició de Bulāq, 3 vols., 1876. He treballat la més recent de MUḤAMMAD SAʿĪD AL-ʿARYĀN, 3 vols., El Caire 1372/1953.

AL-MASʿŪDĪ (m. 345/956) fou un gran viatger. De la seva obra històrica, en 30 volums, ens resta el compendi *Murūġ al-dahab*, on tracta des de la creació del món fins l'any 947. Es disposa d'una edició amb traducció francesa de MEYNARD et PAVET DE COURTEILLE, 9 vols., Paris 1861-1877, revisada i corregida per CHARLES PELLAT, 2 vols., Paris 1962-1965. He treballat l'edició més moderna de Y. ASʿAD DĀĠIR, 4 vols., Qum s.d.

IBN ḤĀRIṬ AL-ḤUŠANĪ (m. 361/971), nascut molt probablement a al-Qayrawān, fou un prestigiós alfaquí que es traslladà a al-Andalus l'any 924. Formà part del cercle de literats de l'entorn del futur califa al-Ḥakam II. És autor, entre altres obres, d'una història dels cadis de Còrdova, *Kitāb al-quḍā bi-Qurṭuba*, editada i traduïda per J. RIBERA (Madrid 1914) i d'una història dels alfaquís i tradicionistes andalusins, *Aḥbār al-fuqahā' wa l-muḥaddit īn*. He treballat i cito segons l'edició recent de Mª L. AVILA i L. MOLINA, CSIC-ICMA, Madrid 1992.

IBN AL-QŪṬIYYA (m. 367/977) (l'*Abenalcotia* de Millàs, que en recollí 5 fitxes), descendent del rei got Witiza, fou originari de Sevilla però visqué a Còrdova. És autor de *Tārīḥ iftitāḥ al-Andalus*, història de la conquesta d'Hispania fins a la mort de l'emir ʿAbd Allāh (912). Recull també alguns episodis de l'emirat d'ʿAbd al-Raḥmān II. Hi ha una edició de P. DE GAYANGOS, conclosa el 1868, i una altra, que inclou traducció al castellà, de J. RIBERA: *Historia de la conquista de España de Abenalcotía el Cordobés*, Madrid 1926. Posteriorment, RUŠDI AL-ḤAKĪM, *Kitāb tārīḥ iftitāḥ al-Andalus li-bn al-Qūṭiyya al-Qurṭubī*, "Al-Mašriq", 54 (1960), 737-746, ha fet algunes esmenes al text. He revisat els textos de Millàs i cito segons la nova edició d'IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, Beirut-El Caire 1982.

IBN ḤAWQAL (m. c. 367/977) fou un oriental que visità al-Andalus durant el califat com a espia dels abbassís. És autor d'una obra geogràfica, editada i traduïda per J. H. KRAMERS i G. WIET, *Configuration de la terre (Kitāb ṣūrat al-ard)*, 2 vols., Leyden 1938-1939, reimpressió del 1967. Hi ha traducció parcial castellana: *Configuración del mundo (Fragmentos alusivos al Magreb y España)*, Anubar, Valencia 1971.

ʿARĪB B. SAʿD (o SAʿĪD) (m. 370/980). Secretari d'al-Ḥakam II, és autor d'un compendi de la *Història* d'al-Ṭabarī, *Muḥtaṣar Tārīḥ al-Ṭabarī*, on afegí la història d'al-Andalus. S'ha conservat dins d'*al-Bayān al-muḡrib* d'IBN ʿIDĀRĪ i hi ha edició de M. J. DE GOEJE, *Ṭabarī continuatus quem edidit, indicibus et glossario instruxit*, Brill, Leiden 1897. Recentment, J. CASTILLA BRAZALES n'ha fet una traducció, *La crònica de ʿArīb sobre al-Andalus*, Impredisur, Granada 1992. Cf. també A. C. LÓPEZ, "Vida y obra del famoso polígrafo cordobés del siglo X ʿArib b. Saʿīd", en *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus. Textos y Estudios*, editados por E. García Sánchez, 1, Granada 1990, 317-347.

IBN AL-FARADĪ (351/962-403/1013) (l'*Abenalfaradí* de Millàs, que en recollí 1 fitxa). Cordovès i autor d'un diccionari biogràfic d'ulemes, *Kitāb al-tārīḥ ʿulamāʾ al-Andalus*, el més antic dels coneguts, obra d'escrupulosa exactitud i informació. Fou editat per F. CODERA i J. RIBERA, *Historia virorum doctorum Andalusiae*, BAH, Madrid 1891-1892. He treballat segons l'edició més completa de ʿIZZAT AL-AṬṬĀR, 2 vols., El Caire 1954.

El cordovès AL-MAʿĀFIRĪ (348/959-431/1039) és probablement l'autor d'una crònica dels 18 primers anys (912-929) del govern d'ʿAbd al-Raḥmān III que ha estat editada i traduïda al castellà amb el títol d'*Una Crònica Anònima de ʿAbd al-Raḥmān III al-Nāṣir*, editada por primera vez y traducida, con introducción, notas e índices, por E. LÉVI-PROVENÇAL y E. GARCÍA GÓMEZ, Madrid-Granada 1950.

IBN ḤAZM (384/994-456/1064) (l'*Abenhàzam* de Millàs, que en recollí 1 fitxa), escriví

una *Ġamharat ansāb al-ʿarab*, estudiada per O. SPIES (*Indische Handschriften von Ibn Ḥazm* "Ġamharat Ansāb al-ʿArab", Documenta Islamica Inedita, Berlin Akademie Verlag, 1952) i E. TERÉS (*Linajes árabes en al-Andalus según la "Yamhara" de Ibn Ḥazm*, "AA", XXII (1957), 55-111 i 337-376 i editada per E. LÉVI-PROVENÇAL, El Caire 1948. He treballat i cito segons l'edició d' A. S. M. HĀRŪN, *Dār al-Maʿārif*, El Caire 1382/1962, 51986. Millàs n'utilitzà un fragment a partir d'un manuscrit de la Real Academia de la Historia.

IBN ABĪ L-FAYYĀD (m. 459/1066). Nascut a Écija, visqué a Almeria. És autor d'un *Kitāb al-ʿibar* del que ens han arribat uns pocs fragments. Hi ha edició de C. ÁLVAREZ DE MORALES: *Aproximación a la figura de Ibn Abī l-Fayyād y su obra histórica*, "CHI", 9 (1978-1979), 29-128.

IBN ḤAYYĀN (377/987-469/1076) (l'*Abenhaian* de Millàs, que en recollí 1 fitxa). Cordovès i autor d'una gran recopilació en forma no massa rigorosa d'annals, que anomenà *al-Muqtabis*. Hi recollia gran quantitat de textos anteriors, com els d'al-Rāzī, Ibn al-Faraḍī, etc., molts dels quals no ens han arribat per altres camins. El vol. I (anys 129/746-747-232/846-847) és extraviat des de la mort de Lévi-Provençal. El vol. II (anys 232/846-847-277/890-891), *al-Muqtabis min anba' ahl al-Andalus*, és editat per MAḤMŪD ʿALĪ MAKKĪ, El Caire 1393/1973. Uns quants fragments (també del vol. I) relatius a Navarra han estat editats i traduïts per E. LÉVI-PROVENÇAL y E. GARCÍA GÓMEZ, *Textos inéditos del "Muqtabis" de Ibn Ḥayyān sobre los orígenes del reino de Pamplona*, "AA", XIX (1954), 295-315. El volum III, *al-Muqtabis fī tārīḥ riḡāl al-Andalus*, és editat per F. MARTÍNEZ ANTUÑA, Paris 1937; el IV és perdut i el V, és editat per P. CHALMETA, F. CORRIENTE i M. SUBḤ, IHAC, Madrid 1979 i traduït al castellà per Mª J. VIGUERA i F. CORRIENTE, *Crónica del califa ʿAbdarrahmān III an-Nāṣir entre los años 912 y 942 (al Muqtabis V)*, Zaragoza 1981. Existeixen dues propostes d'identificació de topònims d'un dels fragments que relaten un atac de l'estol califal a les costes cristianes del Mediterrani: P. CHALMETA, *La Méditerranée occidentale et al-Andalus de 934 à 941: les données d'Ibn Ḥayyān*,

"RSO", L (1976), 337-351, i P. BALAÑÀ i ABADIA, *¿Topònims catalans transcrits a l'àrab per Ibn Ḥayyān?*, "Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. IV. Miscel·lània Pere Bohigues", II, Barcelona 1982, 23-49.

Del vol. VI, *al-Muqtabis fī aḥbār bilād al-Andalus (al-Ḥakam II)*, hi ha una edició molt deficient d'°ABD AL-RAḤMĀN °ALĪ AL-ḤAĠĠĪ, Dār al-Taḡāfa, Beirut 1965 (2ª edició, 1983) i la traducció d'E. GARCÍA GÓMEZ, *El califato de Córdoba en el "Muqtabis" de Ibn Ḥayyān. Anales palatinos del califa de Córdoba al-Ḥakam II por °Īsā b. Aḥmad al-Rāzī (360-364 H. = 971-975 J.C.). Traducción de un Ms. árabe de la Real Academia de la Historia*, Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid 1967. He treballat a partir i comparant ambdues publicacions i cito segons paràgrafs i pàgines respectius.

Molts fragments de la seva crònica titulada *al-Matīn*, avui perduda i considerada la primera obra històrica d'al-Andalus, foren recollits a l'*al-Daḥīra* d'IBN BASSĀM.

Alguns autors, com Ibn al-Ḥaṭīb, reproduïen fragments d'una història dels °āmiris, *Aḥbār al-dawla al-°Āmiriyya*, tot mencionant-la com una obra independent i així ho sosté E. García Gómez (*A propósito de Ibn Ḥayyān. Resumen del estado actual de los estudios ḥayyānīes con motivo de una publicación reciente*, "AA" XI (1946), 395-423). Segons M. °A. Makkī, que creu que, en realitat constituïa la introducció d'*al-Matīn*, tractava el període comprès des del nomenament del califa Hišām fins a la revolta d'al-Maḥdī i fins a l'assassinat d'°Abd al-Raḥmān, fill d'Almansor; és a dir, del 976 al 1008. Cf., finalment, Mª J. VIGUERA, *Apuntes sobre Ibn Ḥayyān*, "Temas Arabes", agosto 1986, 77-91.

AL-°UDRĪ (m. 478/1085) fou un geògraf d'Almeria, autor del *Tarṣīf al-aḥbār wa tanwīf al-ātār wa l-bustān fī ḡarā'ib al-buldān*, editat parcialment per °A.°A. AL-AHWĀNĪ, *Nuṣūṣ °an al-Andalus min kitāb 'Tarṣīf al-aḥbār ...'*, Madrid 1965. Alguns fragments s'han conservat a l'obra d'al-Qazwīnī. Hi ha traduccions parcials de F. DE LA GRANJA, *La Marca Superior en la obra de al-°Udrī*, "EEMCA", 1966; d'E. MOLINA LÓPEZ, *La cora de Tudmīr según al-°Udrī (s. XI)*, "CHI", 4 (1972) i "ID", 7 (1975-1976), 83-106 (en col·laboració amb E. PEZZI) i de M. SÁNCHEZ

MARTÍNEZ, *La cora de Ilbīra (Granada y Almería) en los siglos X y XI, según al °Udrī (1003-1085)*, "CHI", 7 (1975-1976), 5-82.

AL-BAKRĪ, geògraf de Còrdova (m. 487/1094), és autor d'*al-Masālik wa l-mamālik*, editat i traduït parcialment pel Baró de SLANE, *Description de l'Afrique septentrionale*, Alger 1911 (reimpressió, Paris 1965). Segons Lévi-Provençal, la part andalusina fou utilitzada per al-Ḥimyarī. Hi ha traducció parcial al català de P. BALAÑÀ I ABADIA, *Els textos d'al-Bakrī relatiu a Catalunya*, "AF", 8 (1982), 97-104. He treballat l'edició crítica *Kitāb al-masālik wa l-mamālik (Ġuġrāfiyāt al-Andalus wa Urūbba min ...)* d'°A. R. °ALĪ AL-ḤAYYĪ, Beirut 1387/1968.

AL-ḤUMAYDĪ, mallorquí (m. 488/1095) autor de *Ġadwat al-muqtabis*, diccionari biogràfic precedit d'un resum de la història andalusina fins els regnes de taifes. Fou copiada per al-Ḍabbī en la seva *Buġyat al-multamis*. He treballat i cito segons l'edició moderna d'I. AL-ABYĀRĪ, Beirut-El Caire 1989.

AL-RAQĪQ AL-QAYRAWĀNĪ (segle V/XI), tunisenc, és autor del *Kitāb tāriḥ Ifrīqiya wa l-Maġrib*, que inclou notícies sobre la conquesta d'al-Andalus. Fou editat per AL-MUNĠĪ AL-KA°BĪ, Tunis 1968. He treballat l'edició més recent d'AL-ZAYDĀN i MŪSĀ, Beirut 1990.

Fath al-Andalus (el *Fatho Alandalus* de Millàs, que en recollí 8 fitxes), és una crònica anònima d'un autor andalusí que ens transmet certes dades que no coneixem per altres llocs. Possiblement la seva màxima font fou °Isà b. Aḥmad al-Rāzī. Se n'ha servat un *unicum* bastant dolent que fou objecte d'edició i traducció de J. DE GONZÁLEZ, *Kitāb fī sabab fath al-Andalus wa dīkr umarā'ihā*, Alger 1889. Millàs treballà aquesta edició, però recentment n'ha estat publicada una altra per L. Molina (*Fath al-Andalus (La conquesta de al-Andalus)*, CSIC-AECI, Madrid 1994). He revisat, per tant, els fragments publicats per Millàs (§§ 7, 8, 9, 30, 37, 42, 49 i 71, que corresponen a les pàgines 17, 24, 29, 13, 47, 49, 51 i 104-107, respectivament, de l'edició de Molina)

i no hi he observat cap variant important. Incloc aquí tres fragments nous que no figuren als *Textos* de Millàs. Cal advertir, pel que fa a aquesta crònica, que s'havia considerat que el seu autor hauria viscut entre els anys 1087 i 1106¹⁵ i que Molina, en el seu estudi introductor i a l'edició, corregeix aquestes dates i assenyala que l'any de la seva redacció és posterior al 1102 i anterior al 1110.

IBN BASSĀM (m. 541/1147). Polígraf de Santarem, és autor d'una antologia d'escriptors andalusins, en la que recollí, entre altres, fragments de l'obra històrica *al-Matīn* d'Ibn Ḥayyān, avui perduda. Hi ha edició parcial i traducció castellana inèdita d'°ABD ALLĀH MUḤAMMAD ĞAMĀL AL-DĪN, *La obra històrica de Ibn Ḥayyān conservada en la Dajīra de Ibn Bassām. Recopilación, edición crítica de los textos inéditos y estudio de los mismos. Tesis de Doctorado*, Universidad Complutense, Madrid 1978 i una edició completa posterior d'IḤSĀN °ABBĀS, *al-Daḥīra fī maḥāsin ahl al-ğazīra*, Dār al-Taḡāfa, 8 vols., Beirut 1399/1979, que és la que he treballat.

IBN ĞĀLIB (segle VI/XII) reuní una descripció de les ciutats andalusines que eren a mans dels musulmans després de l'any 400/1009. Pel que fa al territori avui català, conté una breu descripció i notícia històrica de Lleida, Tarragona i Tortosa. Hi ha l'edició d' °ABD AL-BADĪ°, *Naṣṣ andalusī ġadīd: qiṭ'a min "Kitāb farḥat al-anfus" li-bn Ğālib*, "Mağallat al-Maḥad al-Maḥtūṭāt al-°arabiyya" (Revista de l'Institut de Manuscrits Àrabs de la Lliga Àrab) (El Caire), I (1955), 272-310, i la traducció al castellà de J. VALLVÉ, *Una descripción de España de Ibn Ğālib*, "AF", 1 (1975), 369-384.

AL-ZUHRĪ (segle VI/XII) és un geògraf probablement d'Almeria que escriví una obra geogràfica amb nombroses notícies històriques, editada per M. HADJ-SADOQ, *Kitāb*

¹⁵ Cf. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Precisiones sobre el Faḥ al-Andalus*, "RIEII", IX-X (1961-1962), 1-22 (reproduït a *Investigaciones sobre Historiografía hispana medieval*, Buenos Aires 1967, 379-401); GARCIA GOMEZ, *Novedades sobre la crònica anònima titulada "Faḥ al-Andalus"*, "Annales de l'Institut d'Études Orientales", XII (1945), 31-42 i CHALMETA, *Una historia discontinua e intemporal (jabar)*, "Hispania", XXXIII (1973), 23-75.

*al-Dja'rafiyya. Mappemonde du caliphe al-Ma'mūn reproduite par Fazārī (IIIe/IXe s.) rééditée et commentée par Zuhri (VIe/XIIe s.), "Bulletin d'Études Orientales" (Damasc), XXI (1968), 3-312. Hi ha traducció parcial al castellà de D. BRAMON, *El mundo en el siglo XII. Estudio de la versión castellana y del "Original" árabe de una geografía universal: "El tratado de al-Zuhri"*, AUSA, Sabadell 1991; ID, *El Levante peninsular andalusí en la Geografía de al-Zuhri*, "AQ", VI (1985), 517-524, i ID, *Notícies sobre alimentació andalusina a la geografia d'al-Zuhri*, "I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó. Edat Mitjana", 2 vols., IEI, Lleida 1995, II, 935-942.*

AL-IDRĪSĪ (493/1100-561/1166) fou un viatger, cartògraf i geògraf nascut a Ceuta que escriví l'obra *Nuzhat al-muštāq*, coneguda també per *al-Kitāb al-Ruġārī* perquè fou redactada per encàrrec del normand Roger de Sicília. Hi ha diverses edicions i traduccions de la part dedicada a Àfrica i al-Andalus, com la de R. DOZY i M. J. DE GOEJE, *Description de l'Afrique et de l'Espagne, par Al-Idrisi*, Leiden 1866. He treballat i cito segons l'edició completa recent d'E. CERULLI *et alii*, *Opus Geographicum, sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant"*, Istituto Universitario Orientale di Napoli-Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 9 vols., Neapoli-Romae 1970-1984.

És autor també d'una obra complementària, *Uns al-muhaġ wa rawḍ al-furaġ*, que ha estat estudiada per JASSIM ABID MIZAL, *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII según Uns al-muhaġ wa rawḍ al-furaġ (Solaz de corazones y prados de contemplación)*, CSIC, Madrid 1989.

IBN BAŠKUWĀL, cordovès (m. 578/1182), escriví un suplement al diccionari biogràfic d'Ibn al-Faraḍī, *Kitāb al-ṣila fī tāriḥ a'immat al-Andalus*, editat per F. CODERA, *Dictionarium biographicum*, Madrid 1882-1883, *BAH*, tomo VIII, apèndix I. Hi ha edicions més modernes, com la d'AL-ḤUSAYNĪ, El Caire 1955 i la de ḤALAF, El Caire 1966. He utilitzat la d'IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, 3 vols., Beirut-El Caire 1989.

IBN AL-KARDABŪS (m. a finals del segle VI/XII), és autor del *Kitāb al-iktifā' fī aḥbār al-ḥulafā'* editat per A. M. AL-^oABBĀDĪ, *Tārīḥ al-Andalus li-bn al-Kardabūs wa wasfuhu li-bn al-Šabbāṭ*, "RIEEI", XIII (1965-66), 18-24 i XIV (1967-1968), 99-163, i *ID, id*, Madrid 1971. Hi ha traducció parcial anglesa de P. DE GAYANGOS, *History of the Mohammedan Dynasties*, II, i castellana de F. MAÍLLO SALGADO, *Historia de al-Andalus*, Akal, Madrid 1986.

AL-DABBĪ (m. 599/1202-1203) (l'*Addabi* de Millàs, que en recollí 2 fitxes) fou un historiador nascut a Vélez (Múrcia) que viatjà fins a l'Orient. Escriví un diccionari biogràfic de savis andalusins segons l'estil d'Ibn al-Faradī, la *Buḡyat al-multamis fī tārīḥ riḡāl ahl al-Andalus*, precedit d'un breu resum de la història andalusí. La major part de les seves dades procedeixen d'Ibn ^oAbd al-Ḥakam. Fou editada per F. CODERA i J. RIBERA, *Desiderium querentis historiarum virorum populi Andalusiae (diccionarium biographicum)*, com a volum III de la seva *BAH*, Madrid 1884-1885. He utilitzat també l'edició d'IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, Beirut-El Caire 1989.

^oABD AL-WĀḤID AL-MARRĀKUŠĪ, autor de Marraqueix que visqué a la cort andalusina dels almohades de Sevilla. Escriví (621/1224) una Història dels Almohades, *al-Mu^oḡib fī talḥiṣ aḥbār al-Maḡrib*, que inclou notícies des de la conquesta d'Hispania, bo i utilitzant cròniques anteriors. Hi ha una edició de R. DOZY, *The History of the Almohades, preceded by a sketch of the history of Spain, from the time of the conquest till the reign of Yūsuf Ibn-Téshufin and the history of Almoravides by Abd el-Wahid al Marrakoshi*, Leiden 1874 i 1885 (reproducció, Amsterdam 1968, que és la que he utilitzat); una altra anònima, El Caire 1914; una altra de M. AL-FĀSĪ, Fes 1938 i una de SA^oĪD AL-^oURYĀN, El Caire 1949. És traduïda al francès per E. FAGNAN, *Histoire dels Almohades*, Alger 1893 i al castellà per A. HUICI, *Lo admirable en el resumen de las noticias del Magreb*, Tetuán 1955.

YĀQŪT (m. 626/1229) és autor d'un diccionari enciclopèdic de geografia universal,

Muġam al-buldān, editat per F. WÜSTENFELD, 6 vols., Leipzig 1866-1873. La part andalusina és traduïda al castellà per Ğ. °ABD AL-KARĪM, *La España musulmana en la obra de Yāqūt (s. XII-XIII) Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus. Extraído del "Muġam al-Buldān" (Diccionario de los países)*, "CHI", Serie monográfica-Islámica Occidentalia, n° 6, Granada 1974. Hi ha algunes correccions degudes a J. A. RODRÍGUEZ LOZANO, *Nuevos topónimos relativos a al-Andalus en el "Muġam al-Buldān" de Yāqūt*, "CHI" VIII (1977), 57-84. He utilitzat una edició moderna anònima en 5 volums, Beirut, s.d.

AL-ŠAQUNDĪ (m. 629/1231-1232), nascut a Secunda, prop de Còrdova, és autor de la *Risāla fī faḍl al-Andalus* on lloa els principals governants, savis, poetes, etc. andalusins que se'ns ha conservat gràcies a AL-MAQQARĪ. Hi ha traducció castellana d'E. GARCÍA GÓMEZ, *Al-Saqundí. Elogio del Islam español*, Madrid 1934, reproduïda a ID., *Andalucía contra Berbería*, Publicaciones del Departamento de Lengua y Literatura Arabes, Universidad de Barcelona, Barcelona 1976.

°IZZ AL-DĪN B. AL-ATĪR (555/1160-630/1233) (l'*Abenalatir* de Millàs, que en recollí 15 fitxes) fou un personatge important a Mosul, que viatjà sovint per tot el Pròxim Orient i prengué part en la guerra contra els croats. Escriví una història, *al-Kāmil fī l-tārīh*, disposada en forma d'annals, que va des de la creació del món fins a l'any 628/1231. Dissortadament, no indica les seves fonts, però C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Rasis, fuente de Aben Alatir*, "BH" XLI (1939), 5-59, ha destacat l'ús que féu de l'obra d'Aḥmad al-Rāzī. Ha estat objecte de moltes edicions comercials. La primera erudita fou la de C. J. TONBERG, *Ibn al-Athiri Chronicon quod Perfectissimum inscribitur*, 14 volums, Leiden 1851-1876. La part referent a l'Occident islàmic fou editada i traduïda per E. FAGNAN, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, Alger 1901. Hi ha una edició anònima en 13 vols., Beirut 1965, que és la he treballat.

IBN °ARABĪ, el gran místic de Múrcia mort a Damasc l'any 638/1240, és autor, entre altres, de l'obra *Muḥāḍarāt al-abrār wa-musāmarāt al-ahyār fī l-adabīyāt wa l-*

nawādir wa l-aḥbār, El Caire 1305/1887, on descriu una pretesa ambaixada franca a Còrdova en temps d'Abd al-Raḥmān III.

IBN AL-ABBĀR, polígraf valencià (m. 658/1260) autor d' *al-Takmila li-kitāb al-Ṣila*, continuació de la *Ṣila* d'Ibn Baṣkuwāl, amb diverses edicions parcials, com la de F. CODERA, *Complementum libri Assila*, BAH, vols. V i VI, Madrid 1887-1889; M. ALARCÓN i A. GONZÁLEZ PALENCIA, "Apéndice a la edición de Codera de la Tecmila de Aben Al-Abbar", *Miscelánea de Estudios y Textos Arabes*, Madrid 1915, 147-690, o la d'A. BEL i M. BEN CHENEB, *Tekmile-essila*, Alger 1920. He utilitzat, en part, la completa d'A. AL-ḤUSAYNĪ, El Caire 1375/1955.

També escriví una col·lecció de biografies de personatges il·lustres, *al-Ḥulla al-siyarā'*, editada per Ḥ. MU'NIS, 2 vols., El Caire 1963. DOZY, *Notices sur quelques manuscrits arabes*, Leide 1847-1851 en publicà alguns extractes.

IBN AL-ŠABBĀṬ (m. 681/1282), és autor de la *Ṣilat al-simṭ wa simat al-murṭ fī šarḥ simṭ al-hadī fī l-faḥr al-Muḥammad* que ha estat editada juntament amb l'obra d'Ibn al-Kardabūs. Hi ha dos estudis d'E. DE SANTIAGO SIMÓN, *Los itinerarios de la conquista musulmana de al-Andalus a la luz de una nueva fuente: Ibn al-Šabbāṭ*, "CHI", III (1971), 51-65 i *Un fragmento de la obra de Ibn al-Šabbāṭ (siglo VIII) sobre al-Andalus*, "CHI", V (1973), 5-92.

AL-QAZWĪNĪ (m. 682/1283) és un autor oriental considerat massa sovint com un redactor de meravelles però que ens ha conservat alguns fragments perduts d'al-ʿUdrī. Hi ha l'edició de F. WÜSTENFELD, *al-Cazwini's Kosmographie. (Kitāb ʿAḡā'ib al-maḥlūqāt & Ātār al-bilād wa aḥbār al-ʿibād)*, Gottingen 1848-1949 i Wiesbaden 1967. Hi ha traducció parcial de F. ROLDÁN, *El Oriente de al-Andalus en el Ātār Bilād de al-Qazwīnī*, "Sharq al-Andalus", 9 (1992), 29-46 i la del fragment de la descripció de Fraga de D. BRAMON, *Sitges a la frontera de Lleida. Una nota d'arqueologia lleidatana a partir d'uns textos d'al-Ḥimyarī i d'al-Qazwīnī*, "Miscel·lània Homenatge

a Josep Lladonosa", IEI, Lleida 1992, 73-76.

IBN SA'ĪD AL-MAGRIBĪ (m. 684/1286), d'Alcalá la Real (Granada) és autor d'una monumental antologia de poetes, *al-Muğrib fī ḥulà al-Mağrib*, editada per Š. DAYF, 2 vols., El Caire 1955 i 1978-1980, que inclou la història dels omeies des d'al-Hakam I.

També escriví, entre altres obres, un tractat de geografia, *Kitāb baṣṭ al-ard fī l-tūl wa l-ard*, editat per J. VERNET, Tetuán 1958. Hi ha un estudi d'aquest mateix estudiós, *España en la geografía de Ibn Sa'īd al-Mağribī*, "Tamuda. Revista de Investigaciones Marroquies", 6 (1958), 307-326, reeditat a *De 'Abd al-Raḥmān I a Isabel II*, Institut Milà i Fontanals-Universitat de Barcelona, Barcelona 1989, 351-371.

L'autor anònim de *Mafāḥir al-barbar* acabà la redacció d'aquesta obra l'any 1323, tal i com estableix el seu editor E. LÉVI-PROVENÇAL, *Fragments historiques sur les berbères au Moyen Age. Extraits inédits d'un recueil anonyme compilé en 712-1312 et intitulé Kitab Mafakhir al-barbar. Texte arabe publié avec introduction et index par ...*, Rabat 1934. X. BALLESTÍN és a punt de presentar una nova edició, *Mafāḥir al-barbar. Estudi i Traducció*, com a Tesi Doctoral dirigida per M. Barceló a la Universitat Autònoma de Barcelona.

IBN 'IDĀRĪ AL-MARRĀKUSĪ (l'*Abenadarí* de Millàs, que en recollí 34 fitxes) fou un caid marroquí, de Fes, de qui poc sabem. L'any 712/1312 escrivia encara la seva crònica, *al-Bayān al-muğrib fī iḥtišār aḥbār mulūk al-Andalus wa l-Mağrib*. La segona part explica la conquesta i la història de la Península sota els àrabs. Millàs treballà l'edició de R. DOZY, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*, 2 vols., Leiden 1848-1851. D'aquesta es feren les traduccions castellana de F. FERNÁNDEZ Y GONZÁLEZ, *Aben Adhari: Historia de al-Andalus*, Granada 1860, i francesa d'E. FAGNAN, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne intitulée al-Bayano'l Mogrib*, 2 vols. Alger 1901-1904. És molt útil el treball d'E. LÉVI-PROVENÇAL: *Observations sur le texte du Tome III du Bayān d'Ibn 'Idārī*, "Mélanges Gaudefroy-Demombynes", El Caire 1935-

1945, 241-258. Posteriorment ha aparegut una nova i millor edició de G. S. COLIN i E. LÉVI-PROVENÇAL, 2 vols. Leiden 1948-1951 (reimpressió, Beirut 1400/1980), que és la que he treballat. Hi ha traducció castellana del volum III feta per F. MAÍLLO SALGADO, *La caída del califato de Córdoba y los reyes de taifas (al-Bayān al-Mugrib)*, Estudios Arabes e Islámicos. Universidad de Salamanca, Salamanca 1993.

L'egipci AL-NUWAYRĪ (m. 732/1332) (l'*En-Nuguarí* de Millàs, que en recollí 16 fitxes) fou autor d'una gran obra enciclopèdica prou farcida de notícies històriques, titulada *Nihāyat al-'arab fī funūn al-adab*, 18 vols., El Caire 1342/1923-1368/1948. M. GASPÀR REMIRO, *Historia de los musulmanes de España y Africa por en-Nuguarí*, 2 vols., Granada 1917-1919, publicà la part referent a al-Andalus. Hi ha també la traducció francesa de la conquesta i els primers emirs andalusins, inclosa pel Baró de SLANE a la seva *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrional*, I, 345-447, Paris 1925.

AL-ḤIMYARĪ, autor del segle VIII/XIV, escriví un diccionari geogràfic universal ordenat alfabèticament, on cada topònim va precedit de notícies històriques, titulat *Kitāb al-rawḍ al-mi'tār fī ḥabar al-aqtār*. Hi ha edició i traducció francesa de la part andalusina d'E. LÉVI-PROVENÇAL, *La péninsule Ibérique au Moyen Age d'après de Kitāb ar-Rawḍ al-Mi'tār fī ḥabar al-aqtār d'Ibn 'Abd al-Mu'min al-Ḥimyarī*, El Caire 1937 i Leiden 1938 i l'edició completa d'IḤSĀN 'ABBĀS, *Kitāb al-rawḍ*, Beirut 1975 i 1984. El fragment relatiu a Lleida és estudiat i traduït al català per D. BRAMON, *Sitges a la frontera de Lleida. Una nota d'arqueologia lleidatana a partir d'uns textos d'al-Ḥimyarī i d'al-Qazwīnī*, "Miscel·lània Homenatge a Josep Lladonosa", IEI, Lleida 1992, 73-76.

AL-'UMARĪ, (699/1300-749/1349) natural de Damasc, fou secretari de la cancelleria del soldà Qalāwūn de Síria i Egipte. És autor d'una obra enciclopèdica en vint-i-set volums, *al-Masālik wa l-abṣār*. Ens interessa un fragment, exhumat per M. AMARI, *Al-'Umarī, condizioni degli Stati cristiani dell'Occidente secondo una relazione di*

Domenichino Doria da Genova. Testo arabo con versione italiana e note di ... "Atti della R. Accademia dei Lincei", XI, 67-103, que fou extractat per E. SAAVEDRA, *Schiaparelli, notizie d'Italia*, "BRAH" XV (1889), 99-101.

IBN AL-ḤAṬĪB (713/1313-776/1375) (l'*Abenaljatib* de Millàs, que en recollí 2 fitxes) fou un gran polígraf de Granada, autor, entre altres, del *Kitāb aʿmāl al-ʿlām fī man būyīʿa qabla al-iḥtilām min mulūk al-islām*, editat per E. LÉVI-PROVENÇAL, *Lisān al-Dīn Ibn al-Khaṭīb, Histoire de l'Espagne musulmane*, Rabat 1934 i Beirut 1956, i d'*al-Iḥāta fī aḥbār Ġarnāta*, editada per M. ʿABD ALLĀH ʿINĀN, 4 vols., El Caire 1973-1977, que ha calgut confrontar amb les esmenes i ampliacions d'ʿABD AL-SALĀM ŠAQŪR, *al-Iḥāta fī aḥbār Ġarnāta, nuṣūṣ ġadīda lam tunšar*, Tànger 1988. Ambdues obres havien estat objecte de diverses i dolentes edicions comercials abans del 1936. La primera és traduïda a l'alemany per W. HOENERBARCH, *Islamische Geschichte Spaniens. Übersetzung der Aʿmāl al-ʿlām und ergänzender Texte*, Zürich 1970. Millàs utilitzà dos fragments del manuscrit número 37 de la Real Academia de la Historia i el seu text coincideix al peu de la lletra amb l'esmentada traducció d'Hoenerbarch.

IBN ḤALDŪN (732/1332-808/1406) (l'*Abenaldun* de Millàs, que en recollí 4 fitxes) gran historiador tunisenc d'origen andalusí. És autor del *Kitāb al-ʿibar wa l-ḥabar fī ayyām al-ʿarab wa l-ʿaġam wa l-barbar*, editat per Bulāq, El Caire 1284/1867 i Beirut 1988. Abans del 1936 existien moltes edicions i, àdhuc, traduccions (com la parcial francesa del Baró de SLANE, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, Alger 1852-1856, reeditada per P. CASANOVA, Paris 1950, i la també parcial i força deficient d'O. Machado, *Historia de los árabes de España por Ibn Jaldun*, "CHE", 1946, 1947, 1967 i 1968). Millàs utilitzà el vol. IV del *Kitāb al-ʿibar* i les pàgines XXI i XXII del *Supplément a les Recherches sur l'Histoire et la Littérature de l'Espagne pendant le Moyen Age* de R. DOZY, Leyde 1860.

AL-QALQAŠANDĪ, jurista i historiador egipci (m. 821/1418), és autor d'una

enciclopèdia de 14 volums sobre l'art del secretariat d'estat on transcriu gran quantitat de documents oficials (àdhuc alguns referents a la història de Catalunya, com les intitlacions a donar als reis de la Corona Catalanoaragonesa), titulada *Ṣubḥ al-aʿšā fī šināʿat al-inšāʾ*. Hi ha edició de M. ʿABD AL-RASŪL IBRĀHĪM, 15 vols., El Caire 1913-1920, un volum d'índexs, El Caire 1972, i traducció parcial castellana del volum V feta per L. SECO DE LUCENA, Anubar, València 1975.

D'un autor anònim magribí que escriví entre 744/1344 i 895/1489 hi ha una compilació geograhicohistòrica editada amb el títol de *Una Descripción Anónima de al-Andalus (Dīkr bilād al-Andalus)* editada y traducida con introducción, notas e índices per L. MOLINA, CSIC, Madrid 1983, 2 vols.

AL-WANŠARĪŠĪ (834/1430-914/1508), de Tlemecen, fou un cèlebre jurista que compilà un corpus de consultes jurídiques evacuades per diversos juristes de l'occident islàmic i per ell mateix. Aquesta col·lecció completa de *fatawāt* havia estat litografiada a Fes entre els anys 1896 i 1897, però a causa de la seva longitud (12 volums) i dels molts defectes d'aquesta edició, l'obra havia restat pràcticament desconeguda. Recentment, comptem amb una reedició completa, ABŪ L-ʿABBĀS AḤMAD AL-WANŠARĪŠĪ, *al-Miʿyār al-muğrib wa l-ğāmiʾ al-muʿrib ʿan fatāwā ahl Ifrīqiya wa l-Andalus wa l-Mağrib*, Ministère de la Culture et des Affaires Religieuses, Rabat 1981-1983, 13 vols. Un dels dictàmens que ens interessa havia estat editat per H. MU'NIS, *Asnà l-matāğir fī bayān aḥkām man ġalaba ʿalà waṭani-hi al-našārà wa lam yuhāğir li-Abī l-ʿAbbās Aḥmad b. Yaḥyà al-Wanšarīšī*, "RIEI", V (1957), 129-191, que es basà en el ms. 1758 de la Biblioteca de El Escorial.

AL-MAQQARĪ (1000/1591-1041/1631) (l'*Almacarí* de Millàs, que en recollí 24 fitxes) nascut a Tlemecen, estudià a Fes. Fou un viatger empedreït que recorregué tot el Pròxim Orient copiant més o menys temàticament el contingut dels manuscrits que es referien als seus admirats Ibn al-Ḥaṭīb i el cadí ʿIyyād. Féu servir nombrosos textos avui perduts, la qual cosa fa que la seva obra, *Kitāb nafḥ al-ṭīb min ġuṣn al-Andalus*

al-raṭīb wa dīkr wazīrī Lisān al-Dīn b. al-Ḥaṭīb, diverses vegades editada (com, per exemple, *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne par al-Makkari*, publiés par DOZY, DUGAT, KREHL et WRIGHT, 2 vols., Brill, Leyden 1855-1861, si bé la millor edició amb bons índexs és la d'IḤSĀN °ABBĀS, 8 vols., Beirut 1388/1968, que és la que he utilitzat), extractada i traduïda parcialment (P. DE GAYANGOS, *The history of Mohammedan dynasties of Spain*, 2 vols., Londres 1840-1843), ens sigui un instrument de primeríssima necessitat per a escriure la nostra història.

AL-ĠASSĀNĪ (m. segle XII/XVIII) fou un visir del sobirà marroquí Muley Ismā°īl, enviat com ambaixador a la cort del rei Carles II. Escriví una relació del seu viatge a Espanya, *Rihlat al-wazīr fī iftikāk al-asīr li-Muḥammad b. °Abd al-Wahhāb al-Ġassānī*, on recollí fragments d'obres anteriors, avui perdudes, com la de Muḥammad b. Mūsā al-Rāzī. Fou editada parcialment per J. RIBERA, *Unas cuantas noticias acerca de la conquista de España tomadas de la Noble Carta dirigida a las comarcas españolas*, Colección de obras arábicas de Historia y Geografía que publica la Real Academia de la Historia, tomo II, Madrid 1926, 161-184. A. BUSTANI publicà una edició completa a partir de dos manuscrits, *El viaje del visir para la liberación de los cautivos, por el visir Abū Abdīl Lah Mohamed Abdelluhab, conocido por el visir el Gazani el Andalusi*, Larache 1940. Hi ha també un estudi de H. PÉRÈS, *L'Espagne vue par les voyageurs musulmans de 1610 à 1930*, Paris 1937. J. VERNET, *La embajada de al-Gassānī (1690-1691)*, "AA" XVIII (1953), 109-131 (reeditat a *De °Abd al-Rahmān I a Isabel II*, Institut Milà i Fontanals-Universitat de Barcelona, Barcelona 1989, 487-509), ha publicat diversos documents que fan referència a la seva gestió i que es conserven a l'Arxiu de la Corona d'Aragó¹⁶.

¹⁶ Per a bona part d'aquestes cròniques cf., també, el conjunt de treballs crítics de C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, publicats la majoria a "CHE" i agrupats en l'obra *Estudios polémicos*, Selecciones Austral, Espasa-Calpe, Madrid 1979, amb pròleg de L. García de Valdeavellano.

IV GLOSSARI

Barbaṭāniya, Barbiṭāniya, Barb.ṭāniya, o Barṭāniya: Nom donat a un territori que, segons al-Rāzī, limitava amb els districtes de Lleida i d'Osca, a una fortalesa i a una ciutat. Lévi-Provençal, en la seva edició i traducció del *Kitāb al-rawḍ* dels fragments dedicats a Barbastro i Osca (§§ 38 i 190), escriví que aquest nom "s'est conservé dans celui de la ville aragonaise de Boltaña" i l'identificà amb aquesta població. A tal efecte, remetia a DOZY, *Recherches*, II, 339, n. 1 (on, en realitat es diu que "Barbastro [est] la forteresse la plus importante de la Barbitanie" i s'anota que "c'est l'ancien nom du Sobrarbe") i a CODERA, *Mohámed Atauil rey moro de Huesca*¹⁷, (on es parla del "distrito de Barbotania" i, en nota, s'adverteix de les diverses grafies amb què apareix aquest topònim, per la qual cosa, "podría sospecharse que algunas veces se trata de Boltaña, que nunca encuentro mencionada, si no lo es con el nombre *B.rṭāniya*").

Lévi-Provençal insistí en la seva interpretació en la reconstrucció que féu de l'original àrab de la *Crònica del Moro Rasis* (que parla "Del termino de Bretaña. Parte el termino de Bretaña con el de Lerida"¹⁸) i escriví (cf. *al-Rāzī*, p. 75) "Le district de Barbitania (Boltaña). Le dictrict de Lérida est contigu à celui de Barbitania (Boltaña)".

És obvi que les cites de Dozy i de Codera no reforcen aquesta identificació, si bé la majoria dels estudiosos que després han tractat aquest topònim l'han seguit (com, per exemple, GRANJA, *Marca*, que tradueix sempre per Barbitania, i a § 141 anota com Lévi-Provençal i remet també a Dozy i Codera).

Els traductors del vol. V d'*al-Muqtabis* d'Ibn Ḥayyān, en l'índex remetien de *Barbiṭāniya* a Boltaña (i hi citen un treball de Martín Duque¹⁹) i, en el text, tradueixen

¹⁷ Reeditat a *Estudios críticos*, VII, 234-248. Es referia a p. 238, n. 1.

¹⁸ Cf. CATALÁN i DE ANDRÉS, *Rasis*, 46-47.

¹⁹ *Observaciones a los fragmentos del Kitāb al-Rawḍ al-Miṭar referentes a Navarra y Aragón*, "Argensola" 7 (1956), 247-257 i 357-362 (treball que no he pogut consultar).

sempre per Boltaña. VALLVÉ, en la seva obra sobre la divisió territorial andalusina²⁰, segueix exposant que "tradicionalmente se identifica con Boltaña" i afegeix que "abarcaba un extenso territorio comprendido entre los ríos Alcanadre, Cinca y Ésera, que constituiría lo que después se llamaría Sobrarbe. En el siglo X la capital de esta marca era Barbastro". VIGUERA, *Aragón*, 22-23, escriu que "acaso proceda su nombre del *territorium Barbutanum*, y en los textos árabes designa tanto un distrito como un castillo preciso identificado generalmente con el de Boltaña". GALTIER, *Ribagorza*, 34-35 i 55-56, a partir d'un document de l'any 551, exhumat per Durán Gudiol, distingeix entre "terra Barbotana" (que identifica amb la "cora de Barbitania", "cora barbutana" o "amal de Barbastro") i "terra Boletano (al norte de Sobrarbe o del alfoz de Buil)".

P. SÉNAC, *Notes sur le peuplement musulman dans la région de Barbiṭāniya (VIIIe-XIe siècles)*, "Studia Islamica", LXXIII (1991), 45-66, en estudiar les fonts àrabs que citen el topònim *Barb.ṭāniya* i observar que hi figura com a regió, com a ciutat i com a fortalesa, escriu que "loin d'être le fait d'une imprécision résultant de l'éloignement de la région, le flou d'ont est l'objet le nom de *Barbiṭāniya* résulte peut-être seulement d'une erreur: s'inspirant du texte d'al-Rāzī où *Barbiṭāniya* figurait à la fois comme ville et région, et habitués à placer une ville a la tête d'un district, ces auteurs inventèrent un chief-lieu alors que le nom de *Barbiṭāniya* se référait non pas à une ancienne *civitas*, mais à un espace géographique, la "Terre Barbotana". Conclou, finalement, que sembla més raonable de suposar que "le nom de *Barbiṭāniya* désignait la région de Barbastro et non Boltaña comme le suggérait E. Lévi-Provençal. L'anomalie que constituait l'existence d'un district sans chef-lieu allait promouvoir le *ḥiṣn Barbaštūr* au rang de capitale régionale"²¹.

El mateix any, MANZANO (*Frontera*, 93-96) criticà també la interpretació de

²⁰ J. VALLVÉ, J., *La división territorial*, 296-297.

²¹ Cal notar que alguns textos àrabs escriuen clarament que la ciutat de Barbastre era la capital de *Barb.ṭāniya*, com és el cas d'IBN ĠĀLIB, *Farhat al-Anfus*, p. 16, que escriu "Els territoris (*al-ahwāz*) de la ciutat de *Barb.ṭāniya* limiten amb els de Lleida. Entre les seves ciutats hi figura Barbastre (*Barbaštūr*) que és la capital de la Frontera". YĀQŪT, *Muḡam al-buldān*, I, p. 370-371, escriu que "Barbastre (*Barbuštār*) és una gran ciutat situada a l'est d'al-Andalus i que pertany a la jurisdicció de *Barb.ṭāniya*."

Lévi-Provençal i escriví que "ya desde época romana existe una clara distinción entre lo que es el territorio *Barbotano* de lo que es el solar *Boletano*: el primero no ha sido hasta la fecha satisfactoriamente localizado, mientras que el segundo, efectivamente, tiene por centro la ciudad de Boltaña". Pel que fa a la capital de *Barb. ṭāniya*, i basant-se en diversos nomenaments de governadors per les ciutats de Barbastre, Alquézar i *Barb. ṭāniya* (*al-Muqtabis*, V, 265, 314, etc.) que deixen ben clar que el terme al·ludia també a una ciutat, conclou que "desgraciadamente, es imposible precisar, en el estado actual de nuestros conocimientos la localización exacta de esta población. Es prácticamente seguro que debía asentarse en el mismo lugar de un emplazamiento romano homónimo en el curso medio del valle del Cinca, y de suficiente importancia como para dar su nombre a toda la región circundante".

Per tot el dit fins aquí i perquè no constitueix un tema central en aquesta obra, he optat per no identificar el terme i transcriure'l sempre assenyalant-ne la seva condició de regió, de fortalesa o de ciutat, en cada cas (cf. §§ 144, 227, 233, 273, 277, 278, 307, 315, 323, 330 i 333).

clima (àrab *iqlīm*, pl. *aqālim*): Terme derivat del grec *klima* (que significa "inclinació, i més precisament la de la terra cap al pol a partir de l'equador") adaptat pels àrabs per a indicar una zona que s'extenia, en longitud, d'un extrem a l'altre del món habitat, i compresa, en latitud, entre dos paral·lels. Sol dividir-se en *ḡuz'*, pl. *aḡzā'*. Cf. A. MIQUEL, "Iklīm", *EI*², III, 1103-1105.

cora (àrab *kūra*, pl. *kuwar*): nom donat a cadascuna de les circumscripcions administratives en què es subdividí el territori andalusí. En els primers moments reproduí gairebé sempre les antigues divisions episcopals visigodes. A la seva capital hi residia el governador o delegat de l'administració central amb funcions fiscals i administratives (*ʿāmil*, *wālī*, etc) o un cap militar, generalment dit alcaid (*qā'id*). Cf. D. SOURDEL, "Kūra", *EI*², IV, 399.

dīwān: Registre dels efectius militars que tenien assignat un sou fixe. Per a més

detalls i altres significats, cf. A.A. DURÍ i G.S. COLIN, "Dīwān", *EI*², II, 332-342.

fatà, pl. *fityān*: Literalment "jove", "valent", etc. Rebien aquest nom alguns esclaus destinats al servei del sobirà i que ocupaven els llocs més alts de la jerarquia palatina. Cf. *EI*², II, 856-857 (reproducció de l'article de la 1ª edició).

ġihād: Etimològicament significa "esforç cap a un fi determinat". És un terme alcorànic que sol anar seguit de l'expressió *fī sabīl Allāh*, és a dir, "en el camí de Déu" i que cal entendre per esforç que obligatòriament ha de fer tot fidel per perfeccionar-se moralment i religiosa. Sovint ha estat entès, però, com a l'acció armada destinada a l'expansió (o a la defensa) del territori de l'islam. Cf. *EI*², s.v. "Djihād" i B. LEWIS, *El lenguaje político del islam*, Taurus, Madrid 1990.

hāġib, pl. *huġġāb*: Aquest títol (literalment "el que tapa amb un vel la porta del sobirà tot guardant-la"), que aparegué en època omeia, aviat fou superior al de visir. A al-Andalus, el *hāġib*, que gaudia d'una important retribució mensual i de grans concessions territorials, era elegit entre els visirs i la seva principal funció consistia a substituir el califa en l'exercici del poder quan calia. (Cf. també, D. SOURDEL, "Ḥādġib", *EI*², III, 47-48.

imam (àrab *imām*, pl. *a'imma*): Nom que rebé el director suprem de la comunitat islàmica des de la mort del Profeta. En realitat aquest títol corresponia només i originàriament al califa, però els cronistes araboislàmics, de la mateixa manera com feren amb el títol d'emir, el donaren també als governants andalusins (cf. *supra*, "emir") depenents o independents del califat d'Orient²². Per a més detalls, cf. W. MADELUNG, "Imāma", *EI*², III, 1192-1198.

²² Com a mot català comú, en els diccionaris més usuals és recollit com a "director de la pregària o de la comunitat musulmana" (Cf. CORRIENTE, *Arabismos del catalán*, q.v., on es defineix com un castellanisme procedent d'adaptació contemporànea, probablement per conducte del francès, de l'àrab *imām*).

jornada (àrab *yawm*, pl. *ayyām*): En textos medievals les distàncies solen indicar-se al·ludint als dies de marxa que calien per cobrir-les. Zozaya²³ (després d'assenyalar que en una jornada, segons el *Còdex Calixtí*, es cobrien 40 km. en el peregrinatge a Santiago, que W. Irving recorregué 36 km. diaris en llur viatge de Sevilla a Granada, que durant la 2ª Guerra Mundial les tropes japoneses en feien 50 i que l'actual exèrcit espanyol en reconeix 40), escriu que "si tomamos como media 30 km. diarios tendremos una cantidad que puede ser válida, como tal medida, para terrenos llanos, relativamente accidentados y bastante accidentados", si bé, segons Dubler²⁴, un promig d'un recorregut de 58 km. al dia per un viatger no era extraordinari i es podien enregistrar rendiments individuals superiors.

kunya: Un dels components de l'onomàstica araboislàmica que indica la relació de maternitat o de paternitat, expressada, respectivament, mitjançant els termes *Umm*, mare, o *Abū*, pare. Cf. A.J. WENSINK, "Kunya", *EF*², V, 396-397.

mawlà, pl. *mawālī*: Llibert o convers no àrab que, des dels primers moments de l'expansió islàmica quedava unit al seu anterior amo mitjançant una relació dita *walā'*, que sol traduir-se pel "clientela" i que s'aplicava tant al manumitit com a l'antic patró. Cf. P. CRONE, "Mawlà", *EF*², VI, 865-874.

migero o mijero: Mida itinerant, derivada del llatí *milliarium*, que correspon a una mida itinerària equivalent, segons el *Diccionario de la Real Academia Española*, a 1.852 metres, si bé del seu corresponent castellà més modern es dona també una equivalència igual a mil passos de cinc peus, és a dir, d'uns 1.620 metres.

milla (àrab *mīl*, pl. *amyāl*): Mida itinerant, derivada del llatí *milliarium*, que

²³ J. ZOZAYA, *Notas sobre las comunicaciones en el al-Andalus omeya*, "Arqueología Medieval Española. II Congreso", Madrid 1987, 226.

²⁴ C. E. DUBLER, *Idrisiana Hispánica I*, "AA" XXX (1965), 106.

equival gairebé sempre a mil passes romanes, o sia, 1482 m. (cf. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Curial, Barcelona 1990, 179-180) i/o a un terç de parasanga.

muladí (àrab *muwallad*, pl. *muwalladūn*): Terme aplicat als musulmans d'ascendència hispanovisigoda. Cf. P. CHALMETA, "Muwallad", *EI*², VI, 809-810.

nasab: Un dels components de l'onomàstica araboislàmica que indica la relació de filiació, expressada en els homes mitjançant el terme *ibn*, aquí abreujat en b. Cf. F. ROSENTHAL, "Nasab", *EI*², III, 967-969.

parasanga (àrab *farsah*, pl. *farāsiḥ*): Mida itinerària que equival a uns 6 km. Segons Vernet²⁵, ja apareix a les *Etimologies* d'Isidoro de Sevilla. Deu parasanges equivalen a una jornada de viatge i s'enten per jornada el recorregut que pot fer diàriament un genet a pas normal. Cf. també W. HINZ, "Farsakh", *EI*², II, 832.

S.rṭāniya (variants *Š.rṭāniya*, *arḍ S.br.ṭāniya*, *bilād al-Š.rṭānīs*, *ḡibāl al-Sīrṭānīs*): Zona territorial habitada pels *s.rṭāniyyūn*, *s.br.ṭāniyyūn*, *š.rṭānīs* o *sīrṭānīs*. El terme fou identificat amb La Cerdanya i traduït tradicionalment per Cerdanya i/o *Cerretania*. UBIETO (*La Chanson de Roland*) i VERNET (*Un texto nuevo*, 22-23), creuen que es correspon amb la "Tere Certeine" de la *Chanson de Roland* (tal i com mostren, aquí, els §§ 27, 218, 221, 243, 258, 280 i 409). Cf. també MARTÍN DUQUE, *Los cerretanos* i MARTÍ, *Territoria*, 54, que hi inclou, a més a més de la comarca actual de la Cerdanya, altres valls del Pirineu central fins a les capçaleres dels rius Gállego i Aragó. Crec que aquest topònim fa referència a l'antic territori dels ceretans²⁶.

²⁵ VERNET, *Estudios Ciencia Medieval*, 503.

²⁶ Per a més detalls, cf. BRAMON, *S.rṭāniya, "terra dels ceretans" a les fonts àrabs*, "II Congrés Internacional Història dels Pirineus" (Girona, 11 al 13 de novembre de 1998), en premsa.

Sultān: Literalment, "poder", "autoritat governativa" o "sobirà", epítet aplicat sovint al califa de l'islam (cf. D. SOURDEL i A.K. LAMPTON, "Khalīfa", *EP*², IV, 970-982). Els diccionaris catalans més usuals contempnen els arabismes corresponents, "soldà" i "soltà", només com al "nom donat als sobirans turcs fins al 1924 i a d'altres prínceps islàmics". Aquí, per tant, l'utilitzo en la seva accepció original. L'ús que en feren les cròniques araboislàmiques ja és testimoni a les fonts andalusines del període omeia (cf. §§ 241, 258, 262, 264, 405, etc.; LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 489, n. 27, i CORRIENTE, *Arabismos del catalán*, q.v.). Sobre l'evolució semàntica del mot, cf. GRANJA, *Marca*, § 37, n. 2.

tābī'ī, pl. *tābī'ūn*: Nom donat als musulmans de segona o de tercera generació i que conegueren a algun personatge que havia sigut company (*ṣāhib*, pl. *aṣḥāb*) del Profeta (cf. MARÍN, *Ṣaḥāba et tābī'ūn*).

Tudmīr, Millàs tradueix aquest terme per "Múrcia" (i *al-Tudmīrī*, per "el Murcià"), però altres estudis posteriors han engrandit el seu àmbit geogràfic amb part de les actuals províncies d'Albacete i d'Alacant. Cf. MOLINA, *Tudmīr*, i J. VALLVÉ, *La división territorial de la España musulmana. II. La Cora de Tudmīr (Murcia)*, "AA", XXXVII (1972), 145-189)²⁷.

Per a més informació en tot aquest apartat, pot consultar-se també el manual de F. MAILLO SALGADO, *Vocabulario básico de Historia del Islam*, Akal, Madrid 1987.

V CRONOLOGIA

Per establir el límit cronològic final d'aquesta Tesi Doctoral, he partit del fet

²⁷ Cf. també P. BALAÑA, *La fecha exacta de la capitulación de Tudmīr, un error de transmisión*, "Awraq", IV (1981), 73-77.

que Millàs pensava cloure el seu treball "als volts de l'any 1000"²⁸. Per aquest motiu, concretaré la data final en el 1010. L'elecció d'aquest any obeeix al fet que aquesta fita representà un gir important en les relacions entre els comtes catalans i els corresponents governs andalusins. Així mateix, he pensat que interrompre la recerca amb el govern d'Almansor significaria deixar de banda la punyent i reiterada actuació del seu fill °Abd al-Malik al-Muzaffar (1002-1008) contra territoris catalans.

Tal i com ja he dit, la realització d'aquest treball és volgudament i expressa feta segons l'obra precedent de J. Mª Millàs i Vallicrosa. És a dir, l'ampliació de la recollida de nous textos fins a l'any 1010 i la perllongació fins aquesta data dels que ja van ésser recollits per Millàs i que arribaven al 886, segueix les seves directrius amb molt poques modificacions:

Així, els diversos apartats són els que ell establí com a principals períodes de la història andalusina, és a dir:

1.- Període dels emirs dependents de Damasc:

emirat de Mūsà (juny 712-novembre 713),

des del retorn de Mūsà a Orient fins a la mort d'Anbasa (novembre 713-gener 726),

des de la mort d'Anbasa a la d'°Uqba (gener 726-gener 741) i

des de la mort d'°Uqba a °Abd al-Rahmān I (gener 741-maig de 756).

2.- Període dels emirs independents:

emirat d'°Abd al-Rahmān I (756-788),

emirat d'Hišām I (788-796),

emirat d'al-Hakam I (796-822),

emirat d'°Abd al-Rahmān II (822-852),

emirat de Muḥammad I (852-886), on acaba l'obra publicada de Millàs,

emirat d'al-Mundir (886-888),

²⁸ Cf. J. VERNET, Pròleg als *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya Carolíngia*, p. VIII.

emirat d'°Abd Allāh (888-912)

3.- Període califal:

califat d'°Abd al-Raḥmān III (912-961),

califat d'al-Ḥakam II (961-976),

califat d'Hišām II, amb els governs de Muḥammad b. Abī °Āmir al-Mansūr (978-1002), d'°Abd al-Malik al-Muzaffar (1002-1008) i les lluites pel califat que culminaren amb l'expedició catalana a Còrdova, l'any 1010.

Per acabar aquest apartat, crec que val la pena d'assenyalar que en alguns textos la data d'algun esdeveniment pot no coincidir amb la fèria que hi figura. Aquest és el cas, per exemple, d'Ibn Ḥayyān, que acostuma a assenyalar els dies de la setmana de molts dels fets que consigna (cf. §§ 382, 399, 405, 408, 414, etc). Això és degut a què el dia islàmic i el cristià, si bé tenen una durada similar, no comencen a la mateixa hora, perquè en el calendari islàmic s'inicia unes hores abans de la posta de sol²⁹.

VI L'ABAST TERRITORIAL

És evident que el territori aquí considerat no podia coincidir amb els actuals límits de Catalunya. Les cròniques àrabs utilitzen els termes *al-tagr al-a'la* i *al-tagr al-aqṣā*³⁰, amb significat de zona perifèrica "superior" i "extrema", respectivament, per a referir-se a les terres nordorientals de la Península. A vegades, però, distingeixen la zona compresa entre Lleida i el Mediterrani amb el nom de *al-tagr al-šarqī*, o "oriental" (cf., per exemple, § 411). Segons al-Rāzī, i des d'una perspectiva

²⁹ Cf. M. OCAÑA, *Tablas de conversión de datas islámicas a cristianas y viceversa*, CSIC, Madrid-Granada 1946. Aiximateix, com que per a determinades celebracions en dates fixes cal l'observació de la lluna i aquesta pot no ésser vista en nits de núvol en algun lloc determinat, a vegades es produïa una discrepància de dates, tal i com succeí en la festa dels sacrificis o °*Id al-adḥà* de l'any 330/942, en la que la lluna no fou vista a Còrdova el dimarts 24 d'octubre; la seva aparició fou certificada al cadí de Còrdova i la gent celebrà la festa el dijous, però la gent de les cores més allunyades, com Pechina, Elvira o Toledo, sacrificà el divendres (cf. IBN HAYYĀN, *al-Muqtabis*, V, 327).

³⁰ Sobre el significat i l'evolució del terme *tagr*, pl. *tugūr* a al-Andalus, cf. MANZANO, *Frontera*, 25-51.

geogràfico-administrativa, la Frontera Superior andalusina³¹, en llur sentit més ampli, comprenia els districtes de Tortosa, Tarragona, Lleida, *Barb.ṭāniya**, Osca, Tudela, Calatayud, *Bārūša* i Saragossa (amb funcions de capital).

Tal i com assenyala Chalmeta, el terme *ṭagr* no es refereix a una zona perifèrica qualsevol, sinó que té un requisit important i indispensable: el fet de limitar amb *dār al-ḥarb*, és a dir, amb territoris que no formen part de la *umma* o comunitat de l'islam³². La conclusió immediata d'aquesta condició necessària és la d'acceptar la mobilitat del terme. I, per tant, he actuat en conseqüència a l'hora d'establir el límit septentrional de la zona geogràfica a tractar aquí. He inclòs les descripcions dels *ifranġ* (entesos com a carolingis), cites geogràfiques sobre poblacions situades més enllà dels Pirineus (com Narbona i Carcassona) i diverses notícies històriques dels monarques i altres personatges francs, quan tenien a veure amb el territori de la Catalunya naixent.

Pel que fa al límit occidental, molt ben especificat també per al-Rāzī quan descriu les poblacions i els castells que depenen de Lleida (§ 146), he seguit la seva delimitació: el curs del Cinca (que inclou, per tant, Montsó i les avui comarques aragoneses de la Llitera, el Baix Cinca i les Alta i Baixa Ribargorça Oriental i Occidental).

Però és obvi que he hagut d'incloure moltes notícies històriques que consignen fets protagonitzats, originats, o relatius també, a tota (o a part de) la conca de l'Ebre fins a Tudela i/o també a l'actual província d'Osca.

Al-Rāzī i al-Idrīsī han servit, al seu torn, per a establir el límit del sud. M'he basat en el fragment de la *Crònica del Moro Rasis* (§ 149) quan escriu que "Parte el termino de Tortosa con el de Valencia". L'actual divisió entre les províncies de Castelló

³¹ Cf. un bon resum a VIGUERA, *Aragón*, 17-34. Inclou un mapa però, en centrar-se aquesta obra en l'actual Aragó, no hi figuren llegendes del territori avui català, llevat de la ciutat de Lleida.

³² Cf. CHALMETA, *Concepto Tagr*. Sobre el corresponent concepte a l'altra banda de la frontera religiosa, cf. ZIMMERMANN, "Le concept de Marca Hispanica et l'importance de la frontière dans la formation de la Catalogne" in *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Casa de Velázquez-Universidad de Zaragoza, Madrid 1991, 29-49.

i de Tarragona és a bastament acceptat com a límit septentrional del territori valencià³³, però, cal notar que al-Idrīsī esmenta Alcalà de Xivert, Morella, Torreblanca, Peníscola i Mequinensa (§§ 150 i 167) com a fortalises que depenen de la ciutat de Tortosa. Així, doncs, s'inclouen aquestes referències a les actuals comarques del Matarranya, dels Ports, de la Plana i del Baix Cinca, zona geogràfica que coincideix amb els tres districtes que aquest autor (§ 143) anomena "de les Oliveres", "dels Ports" i del Matarranya, si és que la meua proposta d'identificació de *M.r.m.riya* o *Ma.r.m.rīra* és correcte³⁴.

VII CONCLUSIONS: LES MANCANCES I ELS RESULTATS

Vull assenyalar molt expressament que ara i aquí em limito a resumir breument el treball que segueix. Aquest Tribunal i la historiografia posterior -si fa el cas- serà qui de veritat haurà de valorar-ne els guanys obtinguts.

1 Període dels emirs dependents de Damasc (711-756):

Han pogut ésser exhumats vint i nou textos que no ofereixen pràcticament cap novetat respecte als seixanta un que formaven part de l'obra de Millàs. Les noves cròniques aquí incloses mostren la mateixa tònica de continuació de lloances a la persona de Mūsà b. Nuṣayr, a qui atribueixen erròniament (cf. §§ 173, 174, 176 i 177) l'arribada fins a Narbona, conquerida en temps d'al-Samḥ (cf. § 182), i on també segueix consignant-se l'existència d'una fantasiosa estàtua que hauria advertit els musulmans de no prosseguir endavant (cf. §§ 174-177). No cal dir que la menció d'un fabulós botí obtingut en el seu avenç per Hispània (cf. §§ 168, 172 i 178) i de la excepcional riquesa -simbòlica i econòmica- de l'anomenada taula de Salomó (cf. §§ 170, 173 i 178) continua figurant en els textos ara recollits.

Una novetat -que lamentablement no sembla que pugui ésser considerada digna

³³ Cf. C. BARCELÓ, *Minorías religiosas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universidad de Valencia-IHAC, Valencia 1984, 166.

³⁴ Per a més detalls, cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*.

de crèdit- és la que preten atribuir a dos dels anomenats *tābi'ūn** la col·locació dels fonaments de la mesquita de Còrdova mentre els exèrcits de Mūsà algarejaven contra *Ifranġa* (cf. § 173).

Lamentablement també, no ha pogut ésser trobat cap text que confirmi l'any exacte de l'arribada a Tarragona ni les circumstàncies ni el nom del capdill que comanava els musulmans que la conqueriren (cf. la nota corresponent a § 173).

Pel que fa als itineraris seguits per les tropes musulmanes en la invasió d'Hispania, caldrà seguir referint-se als estudis apareguts després de l'obra de Millàs (C. Sánchez Albornoz, E. de Santiago, M. Barceló i L. Molina, fonamentalment) que ja són citats en nota en els textos corresponents.

Finalment, cal assenyalar l'aparició d'obres recents sobre aquest període, entre altres, les de Collins i Chalmeta, pel conjunt peninsular, i les d'Abadal i Viguera que s'ocupen, sobretot, de la Frontera Superior (sense comptar el *Catàleg* que acompanyarà l'exposició sobre *L'Islam a Catalunya*, inèdit encara quan escric aixó). Sobre el període de revoltes i de crisi que precedí l'arribada d'Abd al-Raḥmān I a al-Andalus i la instauració de la dinastia omeia, assenyalo el treball de E. MANZANO, *La rebelión del 754*, i -aquí- la notícia de la gran sequera que patí al-Andalus entre els anys 748 i 750 amb la, almenys teòrica, emigració de població al nord d'Àfrica que figura a § 197.

2 Període dels emirs independents:

°Abd al-Raḥmān I (756-788).

Llevat de la confirmació del nomenament d'°Abd al-Raḥmān b. °Uqba com a valí del territori comprès entre Narbona i Tortosa, l'octubre-novembre del 759 -fet que indica que Narbona encara era andalusina³⁵- i del nomenament de Tammām b. °Āmr b. Aḥmad b. Gālib b. Tammām b. °Alqama com a governador d'Osca, Tortosa i Tarassona (cf. § 198), no hi ha notícies dels primers anys de l'emirat d'°Abd al-Raḥmān I referides a la Frontera Superior. Encara que la *Descripció Anònima*, 94,

³⁵ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXVII i § 62.

escriu que l'any 148 /765-766 "l'imam* ordenà posar en ordre totes les fronteres andalusines i [re ?]construir llurs muralles", aquesta breu nota sembla molt genèrica. En aquest sentit, Collins³⁶, parla d'un buit de poder en el territori avui català després de la pèrdua de Narbona i la Septimània, i Chalmeta³⁷ ja assenyala que, si bé és cert que el terme *al-tağr al-a'là* designa la vall de l'Ebre-Aragó des de finals del segle VIII, anteriorment i des d'al-Ḥurr, corresponia a la Tarraconense i Septimània, amb capital a Narbona³⁸.

L'andalusí al-ʿUdrī és l'autor que més novetats aporta; en especial, les relatives a les revoltes ocorregudes a la Frontera Superior (cf. §§ 199-208). Destaquen les notícies sobre ʿAmrūs i Šabrīt, criats al servei d'ʿAyšūn b. Sulaymān b. Yaqzān al-ʿArābī, i el nomenament del primer com a governador de Barcelona i de Girona (cf. § 209), després d'ésser empresonat i alliberat per Carlemany. Això no obstant, segueix essent vàlida l'afirmació de Viguera segons la qual sobre la personalitat d'ʿAyšūn resten encara molts punts discutibles perquè no concorden les fonts àrabs que refereixen la seva actuació durant l'emirat d'ʿAbd al-Raḥmān I (en temps del qual hauria mort a la presó de Còrdova, abans de l'any 788) i les carolíngies que parlen de la sublevació d'un tal Aizón -que no seria musulmà- contra els francs (826-827) durant l'emirat d'ʿAbd al-Raḥmān II³⁹ (cf. *infra*).

Emirat d'Hišam I (788-796).

Són diversos els nous textos que expliquen les revoltes protagonitzades en territori avui català per Saʿīd b. al-Ḥusayn b. Yaḥyà al-Anšārī i Maṭrūḥ b. Sulaymān b. Yaqzān al-ʿArābī (cf. §§ 210-217). Pel que fa al primer, penso que és interessant la proposta d'identificació del lloc on inicià l'alçament (la vall de Segó, en front dels

³⁶ *Conquista*, 154-155.

³⁷ *El surgir de una nueva formación: al-Andalus*.

³⁸ Cf. també U. LINDGREN, *Die spanische Mark zwischen Orient und Occident*, "Spanische Forschungen der Görresgesellschaft", 26 (1971), 151-200 (que no he vist).

³⁹ VIGUERA, *Aragón*, 66.

controvertits Beseit o Sagunt/Morvedre). Sobre l'asseifa del 793 contra Narbona i Girona (cf. §§ 218-222), crec que també resulta més aclaridora i il·lustrativa la identificació de *S. r̥āniyya** amb un territori més ampli que no pas el de La Cerdanya, tradicionalment acceptat.

Emirat d'al-Ḥakam I (796-822).

Disposem d'una notícia força dubtosa sobre el pretès origen cristià de la mare d'aquest emir (cf. § 223) i de la menció d'un cadí a Tortosa (cf. § 225) -el primer dels documentats- que actuà en el seu temps.

Com es pot observar, no hi ha nous textos referits a ambaixades andalusines cap als francs, llevat de la de Ḥalaf b. Rāšid al Majordom Guillem de Tolosa, sol·licitant la pau (cf. § 232). Tampoc no n'hi ha cap més sobre l'asseifa del 796 que pugués assenyalar amb més precisió el territori castigat en aquesta ocasió⁴⁰. La gran novetat radica en la notícia de l'any de plaç que fou concedit als andalusins residents a la ciutat de Barcelona en el moment del seu pas a mans cristianes (cf. § 231) i en els detalls que, una vegada més, ens proporcionen al-ʿUdrī i Ibn Ḥazm sobre els Banū Qasī i altres famílies de la Frontera Superior (cf. §§ 69, 70, 228 i 233) i sobre la personalitat i actuació de Buhlūl b. Marzūq (cf. §§ 226 i 227) i el seu oponent en el domini de la *Barb. ṭāniya**, Ḥalaf b. Rāšid b. Asad (cf. § 232).

Malauradament, segueixen essent molt minces i vagues les notícies dels atacs cristians contra Tortosa (§§ 235, 236 i 238) i no n'hi ha cap de nova sobre l'escomesa d'ʿAbd Allāh al-Balansī contra Barcelona l'any 199 (que ha de correspondre a l'estiu del 815)⁴¹. Tampoc no he trobat cap menció de la topada que tingué lloc a Mallorca entre Ermenguer d'Empúries i unes naus andalusines que tornaven carregades de botí de Civitavecchia, Niça i Sardenya, que figura en els *Annals reials*, que consignen que

⁴⁰ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXX i § 87.

⁴¹ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXXI i § 100. Sobre aquests i altres esdeveniments a la Frontera Superior durant l'emirat d'al-Ḥakam, cf. ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 229 i segs. i VIGUERA, *Aragón*, 76-80.

els en prengué vuit en les quals el comte trobà més de cinc-cents captius corsos⁴².

Emirat d'°Abd al-Raḥmān II (822-852).

No disposem de noves notícies sobre les asseifes dels anys 825 i 827 (cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 101-103) comanades per °Abd Allāh al-Balansī, però les cròniques d'al-°Udrī i d'Ibn Ḥayyān han aportat moltes noves dades sobre la del 841 contra territoris catalans i *S.rīāniya** (cf. §§ 241-243) i les revoltes encapçalades pels Banū Qasī (cf. §§ 244-247) contra Còrdova.

Més endavant, tampoc no hi ha nous textos sobre una campanya que al-Maqqarī i Ibn Ḥaldūn no daten amb precisió -en parlen després de mencionar una expedició contra Lleó, l'any 231/845-846⁴³- i que, comanada per °Abd al-Karīm b. Muḡī t̄ atacà el territori de Barcelona i el Pirineu, però que penso que és la mateixa que la que recull Ibn al-Aṭīr⁴⁴, l'any 236/850-851, i dirigida contra el territori de Barcelona⁴⁵. Destaca, com a novetat, la notícia de l'anada a Còrdova de Guillem II de Tolosa a sol·licitar la pau l'any 846-847 i el paper que jugà després, amb l'ajut dels governadors de la Frontera Superior, en les lluites familiars dels carolingis (cf. §§ 248-250).

Hi ha una qüestió especialment interessant a dilucidar en aquest període: el de la personalitat d'Aissó que, juntament amb Guillemó, protagonitzà la revolta (826-827) contra Bernat de Septimània que deixà Osona despoblada. La historiografia ha discutit molt sobre si és l'°Ayšūn b. Sulaymān b. Yaqzān al-°Arābī, mencionat a les fonts àrabs durant l'emirat d'°Abd al-Raḥmān I⁴⁶. En paraules del propi Millàs, amb "algunes analogies" i "coïncidències, sumades a certa inversemblança de l'actuació que atribueixen les cròniques franques a l'emir, Codera bastí el seu estudi "El godo o moro Aizón" (*Estudios críticos*, VII, 201-224), en el qual proposa que es tingui per una

⁴² Cf. ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 215.

⁴³ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXXII i §§ 107 i 108.

⁴⁴ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXXII i § 109.

⁴⁵ Cf., al respecte, HC, II, 169-170.

⁴⁶ Cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 67 i 73 i, aquí, § 209.

equivocació anacrònica dels autors francs la dita intervenció en els fets de l'any 212 (827-828)". Salrach (*HC*, II, 144-147), fa un excel·lent estat de la qüestió i defensa la hipòtesi de que "l'°Ayšūn d'al-°Udrī i l'Aissó dels crònics francs", que haurien llatinitzat aquest antropònim àrab i que recullen una nova aventura de revolta, ja vell, són la mateixa persona. Vernet *et alii*, *El procés*, 16, escriuen que en comptes d'ésser visigot, com es creia, "era, més probablement, musulmà"⁴⁷. En l'estat actual dels coneixements i davant la manca de noves notícies, no em puc estar de reproduir les paraules d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*. I, 273-280, que escriu (nota 166) que "la figura d'Aissó s'ha anat desdibuixant de la silueta prou clara que donen els annals francs. El principal culpable de la desviació fou Codera (...) que àdhuc apunta la idea de que es tractés del sarraí del mateix nom, fill de Sulaymān b. al-°Arābī, el valí de Barcelona el 778. No hi ha res d'això: Aissó és un nom bastant corrent en aquells temps en la nostra regió; altrament, els Annals dits de Fulda qualifiquen el nostre Aissó de Gothus"⁴⁸.

Emirat de Muḥammad I (852-886).

Penso que podem donar per segur el saqueig de Terrassa i no pas de Tàrraga pels exèrcits emirals, l'estiu del 856. Manquen, però, textos nous sobre la incursió contra Barcelona l'any 247/ 861-862 (cf. Millàs, §§ 117-118). Tampoc no hi ha cap referència a la delegació enviada per l'emir al rei franc Carles ni a l'anada del comte Salomó d'Urgell-Cerdanya a Còrdova, ambdós fets datats l'any 863 pels *Annals Bertinians* i estudiats per Abadal⁴⁹.

Segueixen essent bàsics per aquest període la crònica d'al-°Udrī i el vol. II d'*al-Muqtabis* d'Ibn Ḥayyān, del que fins ara només era coneguda la traducció dels

⁴⁷ Cf. també, ABADAL, *Dels visigots*, I, esp. 156 i 311-315; VIGUERA, *Aragón*, 81-82, i *DHA*, s. v. "Aissó, revolta de".

⁴⁸ Cf., al respecte, J. BOLÓS I MASCLANS i J. MORÁN I OCERINJÁUREGUI, *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, IEC, Barcelona 1994, 94 i M^a. M. COSTA, "Les genealogies comtals catalanes", *SIOC*, I, 447-462.

⁴⁹ Cf. *Comtes*, 33-35.

fragments relatius al regne de Pamplona⁵⁰. De nou, la proposta de localització dels *s. rīāniyyūn** en un territori més ampli que el de Cerretània, ajuda a comprendre el seu paper en les aliances i enfrontaments ocorreguts a la vessant meridional del Pirineu.

Finalment, i en un altre orde de coses, cal assenyalar que gràcies a que Ibn Ḥayyān esmenta una cefalea que patí el monarca carolingi que havia fet construir una estàtua d'or i que tingué relacions amb l'emir Muḥammad, ha pogut ésser identificat amb Carles el Gros i no pas el Calb (cf. § 299) com fins ara s'havia cregut.

3 Textos referents al període que ja no formà part de l'edició publicada de Millàs i Vallicrosa

1 Cal assenyalar que en aquests *Nous textos*, a més a més de la continuació de l'obra de Millàs fins l'any 1010, s'hi han inclòs cent seixanta set fragments de contingut geogràfic. Entre les novetats que aporten, assenyalo les que fan referència als recursos naturals, que potser podran contribuir a l'elaboració d'un capítol més de la història econòmica del passat de les terres avui catalanes.

El desxiframent que es fa aquí de força incògnites toponímiques que quedaven per resoldre en els diversos estudis que s'han fet sobre geografia i història andalusines basades en cròniques àrabs, crec que constitueix un avenç important. Destaquen els topònims identificats en les dues obres fins avui conegudes d'al-Idrīsī, i en especial els relatius a les vies de comunicació, als passos de muntanya i als ports. Penso, per tant, que d'ara en endavant aquest autor podrà recuperar la merescuda fama de gran geògraf que li és donada tradicionalment per les seves informacions sobre la resta d'al-Andalus i altres zones, però de la que no gaudia per les referents a ambdues bandes del Pirineu.

També semblen interessants els passatges relatius a la idiosincràcia de la gent de la Frontera (i això tant pels diversos grups socials musulmans com pels cristians) i a com s'organitzaven els territoris andalusí i precatalà, o català primerenc.

⁵⁰ Cf. *Textos del Muqtabis*.

2 L'exposició de les notícies de tipus històric pot ésser dividida bo i seguint la periodització que figura com a Introducció en l'edició de Millàs:

Emirat d'al-Mundir (886-888).

Gairebé no hi ha notícies referides a terres avui catalanes i Millàs no en fa cap esment en la seva Introducció als *Textos* publicats. Només podem esmentar la notícia de la mort de Mas'ūd b. 'Amrūs b. 'Umar b. 'Amrūs, d'Osca, i la menció del savi Abū 'Abd Allāh Malik b. Ma'rūf, si bé cal tenir en compte que podria estar referida al temps de l'emir Muḥammad I i, també, a Mèrida en comptes de Lleida.

Emirat d'°Abd Allāh (888-912).

Destaca el protagonisme assolit per Muḥammad b. 'Abd al-Malik al-Ṭawīl, per Muḥammad b. Lub̄b b. Musà b. Qasī i pel seu successor, i les seves lluites (i aliances) pel domini de Montsó, Lleida, Balaguer, el Pallars i *Barb. ṭāniya** (cf. §§ 304-307 i 315, 317, 322-323, 328, 330-333 i 335-339, amb diverses identificacions de fortalises, que semblen interessants), l'expedició de Sunyer d'Empúries contra Pechina (cf. § 309), l'afiançament del poder dels tuġibís a Saragossa i la Frontera (cf. §§ 308, 310, 311 i 332) i la identificació d'un topònim molt controvertit: Vic (*Bīḡuṣ*), en el camí de Barcelona (cf. §§ 318-320). Malauradament, però, no m'atreveixo a pronunciar-me sobre el nom del lloc on fou ferit el comte Guifré l'any 897, episodi del que he procurat donar les notícies bibliogràfiques que semblen més pertinents (cf. § 316).

Emirat i califat d'°Abd al-Raḥmān al-Nāṣir li-Dīn Allāh (912-961).

El volum V d'*al-Muqtabis* d'Ibn Ḥayyān, juntament amb *al-Bayān al-muġrib* d'Ibn 'Idārī han estat una eina clau per a una millor comprensió de l'emirat i califat d'°Abd al-Raḥmān III. Destaquen les notícies sobre atacs navals (cf. §§ 382, 374, 396, 401 i 414) contra costes catalanes, l'actuació del jueu Ḥasdāy b. Šaprūt a Barcelona (que ja apareix com a cap i casal de la Catalunya naixent) i les conseqüents ambaixades catalanes a Còrdova (cf. §§ 399, 404, 405, 418 i 419), l'aclariment de la conquesta cristiana de Tarragona (cf. §§ 411-412), diverses propostes d'identificació de topònims

que semblen prou reeixides i la verdadera filiació d'algunes dades que eren atribuïdes erròniament a Catalunya (cf. §§ 358, 387 i 396).

Califat d'al-Ḥakam al-Mustanṣir bi-l-lāh (961-976).

Segueixen les informacions sobre atacs contra territoris catalans (cf. §§ 422, 423, 437, 478, etc.), alternats amb ambaixades dels enviats dels comtes cap a Còrdova, tot sol·licitant la pau (cf. §§ 424-434). Les descripcions del seu desenvolupament, tal i com han estat consignades per Ibn Ḥayyān, mostren a bastament el complicat i rigorós cerimonial que caracteritzà la cort califal. Una novetat és la notícia d'un frustrat intent català d'atacar Tortosa (estiu del 964) en temps de Borrell i de Miró (cf. § 421) que la historiografia havia confós tradicionalment i errònea amb un dels atacs dels normands a les costes andalusines.

Govern de Muḥammad b. Abī 'Āmir al-Manṣūr (978-1002).

Si bé les algarades menades per Almansor contra terres catalanes (cf. §§ 440-446) han merescut l'atenció de diversos investigadors -en especial la de l'any 985 contra Barcelona (cf. §§ 447-455)-, algunes noves propostes d'identificació toponímica i l'estudi conjunt de totes les notícies que hi fan referència, crec que han permès avançar en el seu coneixement. Espero que la menció que fa Ibn Ḥaldūn (cf. § 460) d'un tercer fill del comte Borrell, desconegut probablement per la historiografia catalana, mereixerà l'atenció d'investigadors més qualificats que no pas jo.

Govern d'Abd al-Malik al-Muzaffar (1002-1008).

Una vegada més, són Ibn 'Idārī i Ibn Ḥayyān (per mitjà de l'*al-Daḥīra* d'Ibn Bassām), els cronistes que més informen sobre l'actuació del fill d'Almansor contra el Pla de Barcelona, La Noguera i La Ribagorça en les asseifes dels anys 1003 i 1006 (cf. §§ 468-475 i 479) i de l'intent no reeixit d'instal·lació de musulmans a Montmegastre i a Meià, terres definitivament perdudes per l'islam. Són curioses les narracions de l'arribada de comerciants cristians a Còrdova (cf. § 476) i la de la reacció del poble i dels tractants d'esclaus quan els combatents tornaven sense aquest precià botí. Destaca,

finalment, el millor coneixement de les rutes d'anada i de tornada cap a terres andalusines durant les algarades dels ʿāmirīs.

Els catalans a Còrdova (1009-1010).

El primer investigador que estudià aquest període a partir de les cròniques àrabs fou Dozy, que es basà, sobre tot, en els diccionaris biogràfics i en les cròniques d'al-Nuwayrī i d'al-Maqqarī. Des de llavors, l'episodi ha estat també molt tractat per la historiografia catalana decimonònica i de principis de segle. Com es veurà, és bàsic el vol. III d' *al-Bayān al-muğrib* d'Ibn ʿIdārī (utilitzat també per Lévi-Provençal). La gran sorpresa ha estat no trobar la famosa menció de l'"any dels *ifranğ* o dels catalans" amb què hauria al·ludit la historiografia àrab posterior a aquest any 400 / 25 agost 1009-10 agost 1010. Si aquesta denominació és certa, no he reeixit a trobar-la (i Dozy i Lévi-Provençal no en fan cap esment). És possible que provingui de Conde, de Romey o dels de Bofarull ?. Sanpere i Miquel, tan crític amb aquests estudiosos, l'utilitzà com a títol del seu treball monogràfic i també s'hi refereixen Soldevila (*Hist. Cat.*, I, 71) i Rovira i Virgili (*Hist. Nac. Cat.*, III, 472), sense donar referències que avalin una afirmació que s'ha anat repetint -al meu entendre sense fonament- al llarg dels anys⁵¹.

IX AGRAÏMENTS

Aquest és un apartat que necessita entitat pròpia i que no podia resoldre's amb un agraïment genèric a les moltes persones que m'han ajudat. En primer lloc, he d'esmentar la Dra. Teresa Mª Vinyoles que fou una amable i eficient tutora dels meus Cursos de Doctorat en la Facultat de Geografia i Història. A tots els professors que els impartiren, els he d'agraïr que em permetessin substituir l'assistència a classe per treballs, alguns dels quals, a més a més, han tingut l'amabilitat de tenir cura de la seva publicació.

Al Director d'aquesta Tesi, el Dr. Manuel Riu, li agraeixo, en primer lloc, que

⁵¹ Jo mateixa vaig contribuir-hi a *DHC*, s.v. "Còrdova, expedició de".

acceptés la meua proposta i la promptitud amb què sempre m'ha atès. En segon, que hagi fet de director, feina especialment valuosa per tal com les seves correccions i els seus suggeriments -des de l'òptica de la historiografia cristiana- han servit per a contrarrestar el tractament massa unilateral del tema que hauria resultat de la meua condició d'arabista i de la naturalesa de les fonts que he treballat. Val a dir que ha d'ésser mencionat juntament amb altres dos mestres que també m'han dirigit: em refereixo als Drs. F. Corriente i J. Vernet, que he de posar per ordre alfabètic a causa de la dificultat que suposaria l'intent d'esbrinar quin seguiment ha estat més profitós. El primer ha revisat totes les meves traduccions dels textos àrabs i ha enriquit amb nombroses i generoses idees les anotacions corresponents. El Dr. Vernet, director de la meua Tesi en Filologia Semítica i autor del pròleg de la seva edició, ha tornat a repetir, amb l'amabilitat que el caracteritza, unes funcions que aquí no li pertocaven, i això és degut a què jo no em vaig poguer estar de demanar-li, una vegada més, els seus valuosos consells i sempre atinades indicacions.

Han estat moltes, com he dit, les persones que m'han ajudat i de diversa manera. Començo per citar els col·legues que m'han deixat exemplars de moltes edicions àrabs que eren difícils de trobar, com és el cas de P. Balañà, X. Ballestín, C. Barceló, P. Chalmeta, M. Marín, V. Pallejà, J. Samsó, J. A. Souto, J. Vernet i A. Zomeño. Altres m'han facilitat amablement obres o articles que necessitava, com P. Balañà, X. Ballestín, C. Barceló, M. Barceló, A. Benet i Clarà, J. J. Busqueta, A. Cañada Juste, J. Fuguet, J. E. Garcia Biosca, R. Martí, M. Mundó, R. Puig, F. Sabaté, J. A. Souto, Mª J. Viguera i A. Virgili.

També he rebut i he d'agraïr assessoraments d'estudiosos d'altres especialitats als que he demanat ajut en consultes puntuals. Ho he advertit en nota quan s'hi ha trobat solució, però prefereixo tornar-los a esmentar: és el cas de P. Balañà, J. Mª Bosch, M. Bosch, V. Castellvell, G. Feliu, R. Lluch, J. Mª Morán, J. Mª Nolla, M. Pagès, I. de Riquer i L. To. Però també vull fer constar que estic en deute amb persones a qui he fet consultes que no han reeixit, com és del cas del Pare Altisent, del Dr. M. Mayer o del Sr. R. Amigó que em brindà el seu ajut com a gran expert en toponímia sense que jo li ho demanés. De nou, i pels mateixos motius, l'ordre alfabètic

és fa necessari, i em voldria molt d'haver-me oblidat d'algú.

Cal esmentar també l'amabilitat i els bons serveis de les bibliotecàries a les que no he parat de demanar en préstec o com fos, com és el cas de Mª D. Lamarca, M. Lamarca i Lluïsa Núñez, de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, de C. Gambús i C. Porcar, de la Facultat de Dret, i de Mª A. Jové, de l'Ateneu Barcelonès. I, finalment, també ha estat impagable l'ajut que he rebut en haver de barallar-me amb l'ordinador: J. Casulleres, M. Forcada, R. Lluch i M. Rius han hagut d'interrompre moltes vegades el seu treball per tal de treure'm d'algun embolic.

A tots ells, el meu agraïment. Les mancances i els errors, però, són ben meus.

1

EL TERRITORI DE LA FRONTERA I LA SEVA GENT

1.1. EL TERRITORI

IBN HAWQAL, *Kitāb šūrat al-arḍ*, p. 109.

§ 1 La frontera oriental d'al-Andalus (...) parteix de l'orient del territori del Gallego (*Ġilliyya*) cap a l'estret occidental [i comprèn] els territoris de Saragossa (*Saraqusa*, sic, per *Saraqusta*), Osca (*Wašqa*), Tortosa (*Turtūša*) i el conjunt dels països dels francs (*bilād al-ifranġa*) de la part continental.

(...) El territori de València (*Balansiyya*) fins a Tortosa, ciutat que és l'última a la vora del mar que voreja el país dels francs, és una de les fronteres que limiten per la part continental amb el país dels gascons (*ġalaġškaš*)⁵². Aquesta Frontera constitueix la zona de guerra amb els cristians (*rūm*). Més enllà, es troba el país dels [que parlen] basc (*baškūns*), que també són els cristians (*našārà*) de Galícia (*al-Ġalāliqa*). Així, doncs, al-Andalus té dues fronteres: una que limita amb la casa de la infidelitat i l'altre amb l'Oceà (*baḥr al-muḥīt*)⁵³.

Crònica del Moro Rasis, p. 13.

§ 2 E la tierra de España es fecha en tres cantos (...) E el canto segundo es en oriente, entre Narbona e la villa de [Burdeus, sic per Barcelona ?] (*Bardolaen*, variants,

⁵² ALEMANY, *La Geografia*, 118-119, escriu -al meu entendre, erròniament- que aquest terme correspon al d'algaskas, que al.ludeix, probablement, als habitants de Jaca, i que figura a Yāqūt (cf. § 7). En realitat ambdós grafies corresponen als gascons, citats per al-Iṣṭahrī (*Kitāb al-masālik wa l-mamālik*, pp. 37, 41 i 43) que limita els països dels francs per la part continental "amb el dels gascons (c. l.šk.s), després amb el dels que parlen basc (*baškūns*), amb el dels gallecs (*al-ġalāliqa*) i, finalment, amb l'oceà".

⁵³ Literalment, "el mar que envolta [la terra]" (cf. DUNLOP, *EF*, I, 962-963).

Vardila i Bardo)⁵⁴, en derecho de la insula de Mallorca e de Menorca, entre los dos mares.

IBN AL-ḤURRĀDĀDBIH, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 89-90.

§ 3 Des de la costa de Còrdova, que és Granada, fins a Narbona, que és la darrera [població] andalusina que limita amb *Firanġa**, hi ha una distància de 1 000 milles*.

(...) A al-Andalus hi ha quaranta ciutats, entre les quals figuren Mèrida (*Mārida*), Saragossa, Narbona, Girona i ? (*al-Bayḍā'*)⁵⁵. Al-Andalus limita amb *Firanġa** i amb la resta dels països del politeisme. L'extensió d'al-Andalus, pel llarg i per l'ample, és d'una marxa d'un mes. És un país fèrtil, abundós en béns i en fruits.

Les muntanyes andalusines que limiten, al nord, amb els cristians (*al-rūm*) i amb *Firanġa*, són cobertes de neu i, a l'extrem i per aquesta banda, hi ha una muntanya en la que hi ha foc que crema entre pedres i terra⁵⁶.

En el moment de la conquesta d'al-Andalus, el rei era Lūdrīq, originari d'Iṣbahān, perquè d'Iṣbahān derivà la gent de Còrdova el nom d'*al-Isbān*⁵⁷.

L'omeia [que hi governa] actualment reb la salutació de "fill dels califes" perquè el títol de califa només pertany als que governen els Llocs Sants⁵⁸.

⁵⁴ Dono entre parèntesis i en primer lloc el terme que figura en el ms. Ca de la versió castellana, seguit de les variants dels ms. Mo i Es (cf. CATALÁN i DE ANDRÉS, *Rasis*), de les de la *Crónica Geral de Espanha de 1344* (cf. LINDLEY CINTRA), de les de GAYANGOS, *Memoria*, i de les del de Vilanova i La Geltrú (VG, cf. VILADRICH, *Rasis*), si n'hi ha. CATALÁN i de ANDRÉS (cf. *Rasis*, p. XLI) anoten aquí que la correcció feta per Lévi-Provençal (*Rāzī*, § 3) que ho interpreta com Burdeus, bo i indicant que cal llegir Barcelona, "es impertinente: *Orosio* i la *Pseudo-Isidoriana* hablan de Narbona y Aquitania".

⁵⁵ Tradicionalment, aquest apel·latiu "la [ciutat] Blanca" s'ha donat a Saragossa (cf. BRAMON, *El mundo en el siglo XII*, i BRAMON i SOUTO, *Maravillas*), si bé també al-Maqqarī (cf. § 144) l'aplica a la cora* de Calatrava.

⁵⁶ Si bé es pot pensar en la zona volcànica de la Garrotxa, no sembla que es tracti d'un volcà determinat perquè l'arab té paraula per a referir-s'hi. Podria al·ludir també a un lloc que un autor també oriental (cf. § 137) situa a Tortosa i en el subsòl del qual diu que hi ha foc amagat.

⁵⁷ Evidentment, es tracta d'una etimologia popular per la similitud dels noms Hispània /Iṣbahān, citada també pel tres autors, com AL-MAS'ŪDĪ, *Murūġ al-dahab*, II, 326).

⁵⁸ És a dir, als califes de Bagdad, amos també de les ciutats santes de l'islam, La Meca i Medina.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 525.

§ 4 Aquesta primera secció (*ğuz'*) del quart clima comença a l'extrem occidental de l'Oceà (*baħr al-muħlim*)⁵⁹ del qual surt la mar Mediterrània (*baħr al-šāmī*)⁶⁰ que s'exten cap a l'orient. En aquesta secció hi ha el país d'al-Andalús, anomenat en grec Hispània (*Išbāniyā*), o península d'al-Andalús; i això és perquè té forma triangular i s'estreny per la zona oriental fins el punt que entre la Mediterrània i l'oceà Atlàntic, que l'envolten, hi resta [un istme] de cinc jornades*.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhağ*, p. 138.

§ 5 La secció primera del clima quart: Aquesta primera secció del clima quart comprèn una part del país d'*Ifranğa* i del país d'al-Andalús, una banda del mar Mediterrani, una gran banda de l'Oceà (*al-baħr al-muħlim*) i les illes d'Eivissa (*Yābisa*), de Mallorca (*Mayūriqa*) i de Menorca (*Minūriqa*).

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 535.

§ 6 Dèiem que al-Andalús té una forma triangular i que el banyen els mars pels seus tres costats: al sud, el Mediterrà, a l'oest, l'Oceà, i al nord el mar dels Anglesos⁶¹ (*al-baħr al-Inqlīšīn*), que són cristians. La seva amplada, des de l'església [del cap] de San Vicente (*kanīsa al-Ġurāb*), que és a l'Oceà, fins a la muntanya anomenada Temple de Venus (*Haykal al-Zuhara*)⁶² és de mil cent milles*, i la seva llargada, des de l'església

⁵⁹ Literalment "el mar tenebrós", anomenat també *baħr al-zulumāt*, *baħr al-a'zam* i *al-baħr al-muħlī*.

⁶⁰ Literalment "el mar siri".

⁶¹ És a dir, el Cantàbric.

⁶² La notícia prové de la *Geografia* d'Estrabó (cf. SCHULTEN i PERICOT, ed., *Fontes Hispaniae Antiquae*, VI) que en el llibre IV, 1, 3, dedicat a les Gàl·lies, diu: "Des d'aquí la costa s'allargassa fins al santuari d'Afrodita Pirinenca que assenyalava el límit entre aquesta província (la Gàl·lia Narbonesa) i la Ibèria (la Hispània Citerior), encara que alguns han opinat que el límit entre Ibèria i la Celtiké es troba en el lloc on s'eleven els trofeus de Pompeu". Una mica més enllà (IV, 1, 6,) afegeix: "(La costa de Massàlia) dibuixa una corba que conforma el golf Gal·làtic que s'allarga fins a l'Afrodiseon en l'extrem dels Pirineus". Els erudits han identificat tradicionalment aquest temple de Venus amb *Portus Veneris* -és a dir amb l'actual Portvendres (Vallespir)- per la similitud del nom i així ho féu Lévi-Provençal en la seva traducció a AL-ĤIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 1 (seguit per tots els arabistes que han tractat aquest topònim). Al-Idrīsī és el primer autor àrab en esmentar-lo i més endavant ell mateix i altres autors especifiquen que és un port que reb

de Sant Jaume [de Compostela] (*kanīsa Šant Yāqūb*), que és en un cap del mar dels Anglesos, fins a la ciutat d'Almeria (*al-Mariyya*), que es troba en el Mediterrà, és de sis-centes milles*.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, I, p. 262-264.

§ 7 *Al-Andulus*⁵⁹ és una paraula estrangera; els àrabs no la conegueren en l'antiguitat però sí en l'època de l'islam (...).

Ibn Ḥawqal, el mercader de Mosul que havia recorregut molts països i escrivia el que veïa, digué: Després de Tortosa s'uneix al país dels infidels i limita pel mar [Mediterrani], a l'orient, amb la regió (*nāḥiyat*) d'*Afranġa*; a l'oest, limita amb el país dels gascons (*alġaskas*)⁶⁰, que són borgonyons ? (*al-ankaburda*)⁶¹. Després limita amb el país dels [que parlen] basc (*biskūn.s*) i amb Roma (*Rūmiya al-Kubrā*)⁶² que és al seu centre. Finalment, amb el país dels gallecs (*al-ġalāliqa*) fins que arriba a l'Oceà.

aquest nom perquè allà hi havia hagut un temple dedicat a Venus. Pels textos llatins, queda clar que aquest temple serviria per assenyalar el límit d'Hispania i la Gàl·lia per mar i que seria un punt de referència clar que indicaria als navegants la frontera d'ambdues províncies. Al seu torn, els trofeus de Pompeu, ho farien en relació a les vies terrestres Augusta i Domícia. Però, així com per aquests darrers -que correponen al pas *Summum Pyrenaeum* de la Via Augusta o actual Coll de Panissars- hi ha confirmació arqueològica (cf. J. Mª NOLLA I BRUFAU i I. RODÀ, *Memòria de les campanyes d'excavació efectuades a Santa Maria del Coll de Panissars (La Jonquera, Alt Empordà) entre 1989 i 1993*, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993), no succeeix el mateix en el cas del Temple en qüestió. Podria, doncs, estar situat en qualsevol punt dominant i abocat al mar entre els darrers contraforts de les Alberes, pel sud, i el cap de Biarra, a Portvendres, al nord. La descoberta d'uns relleus sobre marbre en les excavacions de Sant Pere de Rodes, romans i altoimperials i que semblaven correspondre a un edifici cultual, són un element a considerar, segons Nolla (a qui dec i agraeixo les amables informacions que m'ha donat per a la redacció d'aquesta nota) perquè el lloc seria molt adequat. Un ressó d'aquest topònim es constata també en les *Epístoles* dels Germans de la Puresa (cf. *Rasā'il Iḥwān al-Šafā' wa-ḥillān al-wafā'*, Dār al-Šādir, Beirut, s.d., p. 176-179, que donen el nom d'*al-Zuhara* al clima cinquè). Cf., també, les anotacions a § 23.

⁵⁹ Aquesta és la vocalització de l'entrada si bé en el text també accepta la més moderna i avui més extesa, *al-Andalus*. Sobre aquesta forma primerenca, cf. F. CORRIENTE, *Léxico estándar y andalusí del dīwān de Ibn Quzmān*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1993, n. 8.

⁶⁰ Cf. § 1.

⁶¹ El terme podria al·ludir també als lon[go]bards.

⁶² Evidentment, es tracta d'un error. Sobre aquesta denominació *al-kubrā*, cf. la nota corresponent a § 15.

La descripció d'un andalusí és més completa i millor que aquesta⁶⁷. Recordo les seves paraules respecte a la seva forma i deïa: al-Andalus és una península que té tres vèrtexs, és a dir, una forma triangular.

(...) El segon vèrtex, a l'est, es troba entre les ciutats de Narbona (*Arbūna*) i Barcelona ? (*Burdīl*, sic per *Baršalūna* ?)⁶⁸ que actualment són en poder dels francs. En front, hi ha les illes de Mallorca i de Menorca, pròximes als dos mars, l'Atlàntic i el Mediterrani. Narbona és al Mediterrani i Burdeus (*Burdīl*) a l'Oceà.

1.1.1. OROGRAFIA

Crònica del Moro Rasis, p. 14.

§ 8 E entre ellos [és a dir, el Cantàbric i el Mediterrani] hay una carrera que llaman [els Pirineus] (los *Penines*, variants, *Prinetis*, *Pri...tis* i *dos Portos*) e agora llaman [els Ports] (los *Trechos*, variants, los *Estrechos*⁶⁹), e esta es la entrada de España por la mar.

Crònica del Moro Rasis, p. 111.

§ 9 Nasçe la otra sierra en la mar de Oriente e uiene por Narbona; e esta sierra parte a España de França.

⁶⁷ Cf. § 2.

⁶⁸ És evident que hi ha un error: primer es situa erròniament Burdeus en el vèrtex oriental de la Península i es confon aquesta ciutat amb la de Barcelona que, efectivament, és separada de Narbona pel vèrtex del cap de Creus. Després, Burdeus es situa correctament a l'Atlàntic.

⁶⁹ Al ms. Mo (cf. GAYANGOS, *Memoria*, 34) hi figura: "una carrera que ha dos partes á que agora nos llamamos el estrecho".

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 85⁷⁰.

§ 10 Entre les muntanyes d'al-Andalus (...) hi ha els Ports (*al-Burtāt*)⁷¹ que constitueixen la separació entre el territori de l'islam i el de la Gàl·lia (*balad Ġāliyaš*). El seu inici és en el Mediterrani meridional (*al-baħr al-qiblī al-mutawasiť*) immediat a Tortosa i el seu final a l'Atlàntic (*baħr al-ġarbiť*)⁷², entre Lisboa (*Ašbūna*) i Galícia.

AL-ZUHRI, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 206.

§ 11 Has de saber -Déu ens guii a nosaltres i a tu!- que (...) la longitud d'al-Andalus, d'orient a occident, al llarg de la costa, des de les muntanyes anomenades Pirineus (*ġibāl Aťarġiyūs*)⁷³ fins al cap de Trafalgar (*Aġarr*) i Lisboa, a l'oceà Atlàntic, [i després] fins a l'inici de la cordillera Central (*ġibāl al-Šarrāt*), és de noranta parasanges*, que equivalen a nou jornades* (...). La seva amplada, des dels Pirineus fins al port de Santa Inés (*Burtyāqa*)⁷⁴, que constitueix l'entrada al territori de Navarra (*Nabāra*)⁷⁵, hi ha vuitanta parasanges*, que corresponen a vuit jornades*.

AL-ZUHRI, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 207 a.

§ 12 Aquesta muntanya, anomenada Pirineu (*Aťrayiġarsť*)⁷⁶, constitueix la separació entre el territori d'al-Andalus i el dels francs. Va de nord a sud fins que s'endinsa en

⁷⁰ Aquest fragment, amb lleugeres variants, és inclòs a BALAÑÀ, *Bakrī*.

⁷¹ És a dir, els Pirineus. Tradicionalment s'ha considerat que *al-burt*, pl. *al-burtāt*, "port" o "portes", és una arabització del llatí *portus*. Cf. J. BOSCH, *Los Pirineos según los principales autores árabes de la Edad Media*, "Pirineos", 5, núms. 11-12, (1949), 173-218; HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El Monte*, (i *Estudios*, 171-222); DUBLER, *Las laderas*, i REINAUD, *Géographie d'Aboulfeda. Allgemeine Einleitung und französische Übersetzung des Tawqīm al-buldān von Abū l-Fidā'* (*gest. 732 H./1331 n. Chr.*), Frankfurt am Main 1985 (reimpresió de la de París 1848), II, 1, 85. Però cal assenyalar que l'àrab implica femení, és a dir, que es partí de "porta" i no de "portus", i així es confirma amb altres autors que parlen d'*al-abwāb*.

⁷² És a dir, el mar occidental.

⁷³ És l'única vegada que el terme "muntanya", que al·ludeix als Pirineus, apareix en plural.

⁷⁴ Identificat per HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El convencional*, 245-246, es troba a l'oest de la sierra de Cebollera, en l'actual província de Soria.

⁷⁵ HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El convencional*, 234-235, llegeix *Nayāra* i identifica amb Nájera.

⁷⁶ Cf. les anotacions a § 17.

el mar [en la zona] coneguda per cap Judaic (*al-ṭarf al-Yahūdī*)⁷⁷.

AL-^cUDRĪ, *Nuṣūṣ*, p. 121.

§ 13 Diuen alguns historiadors que Ptolemeu (*Baṭlamīyūs*) explicà que Cleopatra (*Qalawbāṭ[ra]*) ...⁷⁸ [excavà] la separació entre al-Andalus i *Ifranġa* obrint un camí mitjançant ferro, foc i vinagre.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, I, p. 264 a.

§ 14 El seu contorn [d'al-Andalus] és d'una marxa de més de tres mesos i la distància de l'istme que la uneix al continent és de dos dies, tal com hem dit. En aquesta muntanya hi ha l'entrada coneguda per les Portes (*al-Abwāb*)⁷⁹ que permet l'accés des del país dels francs a al-Andalus. [Abans] no es practicava ni ningú hi podia passar a causa de la dificultat del seu camí, però digué Ptolemeu que la reina Cleopatra (*Qalawbāṭra*), una dona que va ser la darrera [sobirana] dels reis grecs, fou la primera que obrí aquest camí i que el féu accessible mitjançant ferro i vinagre.

IBN SA'ĪD AL-MAGRĪBĪ, *Kitāb baṣṭ al-arḍ*, p. 113 a.

§ 15 Secció segona del sisé clima: (...) Saragossa és la capital de la Frontera Superior (L = 21° 30', l = 42° 30'). Al seu llevant hi ha la ciutat de Lleida (*Lārīda*) que constitueix la frontera extrema d'al-Andalus (L = 22° 40') i és situada a l'est d'un riu, afluent del de Saragossa. Més a l'est es troba la muntanya del Port (*ġabal al-Burt*) que separa la península d'al-Andalus d'Europa (*al-arḍ al-kabīra*)⁸⁰. Els mars envolten al-

⁷⁷ Semànticament, potser es tracta d'un precedent de l'actual topònim Montjuic, a Barcelona, però geogràficament, sol situar-se a l'alçada del cap de Salou (cf. HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El convencional*, 229).

⁷⁸ Hi ha una llacuna en el manuscrit.

⁷⁹ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 15: Mūsà b. Nuṣayr "franquejà la porta d'Espanya que hi ha a la muntanya que la separa de la Terra gran".

⁸⁰ Literalment significa "la terra gran". Aquest qualificatiu, que cal considerar juntament amb el d'*al-kubrā*, aplicat a Roma a § 7, apareix també a *La chanson de Roland* (cf. M. de RIQUER, *Chanson de Roland*, vers 600). Cal assenyalar que aquest estudiós tradueix per "la Tierra de los Mayores" i anota que "es

Andalús i només permeten l'entrada per un istme d'unes quatre jornades*⁸¹ i és per això que [al-Andalús] és anomenat península. En aquesta muntanya hi ha els ports que va excavar Cleopatra (*Falāntara*)⁸², reina dels grecs, per tal de facilitar l'entrada a al-Andalús.

AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ṭīb*, I, p. 128.

§ 16 Digué Ibn Sa'īd [al-Mağribī]: Vaig preguntar a un conjunt d'erudits sobre aquesta qüestió [la de quin era l'angle nordest del triangle que configura la península Ibèrica] i em respongueren que era cert el que referí al-Šarīf [al-Idrīsī] i que Narbona i Barcelona no pertanyen a al-Andalús i que a l'angle que arriba al Mediterrani (*baḥr al-Zuqāq*)⁸³, a l'est, entre Barcelona (*Baršalūna*) i Tarragona (*Tarrakūna*), en un lloc conegut per riu Llobregat (*Runliqāṭū*), és on es troba la barrera que separa al-Andalús [de la resta] d'Europa (*al-arḍ al-kabīra*)⁸⁴, on es parlen moltes llengües. En aquest lloc hi ha la muntanya del Port (*ḡabal al-Burt*), és a dir, l'esmentada barrera, on es troben les portes que obrí el rei⁸⁵ dels grecs mitjançant ferro, foc i vinagre. Abans d'aquest no n'hi havia cap altre camí que, per terra, anés de [la resta] d'Europa a al-Andalús.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġa'rafīyya*, § 271.

§ 17 Certament, Tortosa, tal com hem dit, és a la vora d'un gran riu, a continuació

la patria, y en nuestro cantar, incluso en este verso, designa el imperio carolingio. Parece que los árabes daban el nombre de la Gran Tierra a la zona situada entre los Pirineos, los Alpes, el Océano y el Elba, límites que coinciden con los del imperio carolingio".

⁸¹ Noti's que hi ha discrepància entre els diversos autors sobre el nombre de jornades que calen per cobrir la longitud d'aquest istme.

⁸² D'acord amb els textos d'al-ʿUdrī i de Yāqūt, dels dos §§ anteriors, deu tractar-se d'una deformació del nom de Cleopatra, fàcilment explicable en l'alifat.

⁸³ Literalment, "el mar de l'Estret".

⁸⁴ Cf. la nota corresponent a § 15.

⁸⁵ Noti's que altres textos parlen de la reina Cleopatra.

de la muntanya, anomenada Pirineu⁸⁶, i de la que ja hem avançat que separa el territori d'al-Andalus del dels francs. [Aquesta muntanya] s'exten de sud a nord, des de la costa del mar Mediterrà fins a un port anomenat *burt Ġīq* (variant *burt Ġīqū*⁸⁷), on fou enterrat⁸⁸ l'amic de Déu Muḥammad, fill del famós ḥāḡḡ Ṣāliḥ, alcaid dels Masūfa [*sic*, per Maṣūfa]⁸⁹ -que Déu doni utilitat per la seva intercesió, amén!⁹⁰ i des d'aquest lloc es penetra en el país dels francs. Després, aquesta muntanya⁹¹ puja cap al port de Nájera (*Nabārra*, *sic*, per *Nayāra*) i entra en el territori de Galícia⁹².

(...) Després aquesta muntanya va cap a la part occidental de la Frontera Superior, anomenada frontera d'Alfaro ? (*al-Manār*, variants *al-Nayār* i *al-M.nād*)⁹³, i entra en el territori de Castella (*Qaṣṭāla*). En aquest lloc hi ha el port conegut per port

⁸⁶ Aquest autor sembla ésser el primer en donar el nom *Aṭarḡiyūṣ* (variants *al-Marḡūyuṣ*, *al-Ṭarḡiyūs*, *Aṭrīḡarṣ*) al Pirineu. Una versió anònima medieval d'aquesta obra al castellà, traduí aquest terme per *Targios* (cf. BRAMON, *El mundo en el siglo XII*, 134, esp. n. 641). Com que els autors àrabomusulmans creien que el sistema pireneic es perllongava cap al sur i formava un tot amb la serra costera catalana, HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Estudios*, 195, apunta la possibilitat de que aquest topònim sigui una mala grafia d'*Akarḡiyūṣ*, que hauria donat *Kardús* o actual serra de Cardó.

⁸⁷ Cf. les anotacions §§ 19 i 167.

⁸⁸ Segons Ibn 'Idārī, l'any 508 (7 juny 1114-26 juny 1115) hi hagué una batalla a *al-Burt* en la que hi moriren uns vuitanta combatents almoràvits. F. CODERA, *Decadencia y desaparición de los Almorávides en España*, Zaragoza 1899, 272-276, identificà aquest port amb el Congost de Martorell (cf. també HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Estudios*, 198-201).

⁸⁹ Llegeixo segons una variant i no *ṣāliḥ al-maṣḥūr*, establert per l'editor.

⁹⁰ En realitat no hi morí sinó que hi perdé la vista i, possiblement, la raó (cf. HUICI, *Historia musulmana de Valencia y su región*, III, 37-41).

⁹¹ Noti's que el text usa sempre el singular.

⁹² A continuació al-Zuhrī confon la perllongació d'aquest sistema muntanyós amb altres de la Península (cf. HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El convencional*, 221 i segs. i VALLVÉ, *División territorial*, 117-124).

⁹³ HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El convencional*, 264-270, a partir de la lectura *al-Anbār* escriu que ha de llegir-se *al-Manār* i l'identifica amb l'Almenar de l'actual província de Soria. Penos, però, que pot tractar-se de l'actual Alfaro, traducció del terme àrab *al-Manār*. Sobre aquesta població, cf. SOUTO, *La ciudad de Alfaro: su contexto geográfico-histórico en al-Andalus omeya (siglos VIII al X)*, "Gracurris", 5 (1996), 249-261.

de ? (*burt Yāqa*, variants *Burtyāqat*, *Tāna*, *Yāğ.ma* i *burya Yāqa*)⁹⁴, que està en front de la ciutat de Barcelona.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 725.

§ 18 Aquesta secció primera del cinquè clima comprèn una part del nord d'al-Andalús, on es troba el territori de Galícia, part de Castella (*Qaštāla*), el Poitou (*bilād Bīṭū*) i part del territori de la Gascunya (*Ġaškūniya*), en la terra dels francs (*arḍ al-ifranġa*).

En el territori del Temple [de Venus]⁹⁵ hi ha *Sūlt*⁹⁶, Tudela (*Tuṭīla*)⁹⁷, Osca, Jaca (*Ġāqa*) i Calahorra (*Qalahurra*).

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 730.

§ 19 [La muntanya del] Temple de Venus⁹⁸ és a l'extrem de la península d'al-Andalús, travessa pel llarg, tanca l'espai comprès entre l'Oceà, que és el mar dels Anglesos, fins al mar Mediterrani i s'exten des de la ciutat de Baiona (*Bayūna*) fins a la terra de Barcelona. És una muntanya⁹⁹ enorme, anomenada els Ports (*al-Burtāt*), que constitueix una barrera entre el país d'al-Andalús i el dels francs (*bilād al-ifranġiyīn*). La seva longitud, de nord a sud i amb alguna corvatura, és d'una marxa

⁹⁴ HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El convencional*, 225 i 246-254, treballà una edició amb la lectura *Tayāġa* i l'identificà amb el port de Zayas de la Torre, prop del Burgo de Osma, però filològicament aquesta equivalència és impossible.

⁹⁵ Cf. la nota corresponent a § 6.

⁹⁶ SAAVEDRA, *La Geografia*, 138, creia que podria tractar-se de Castellazuelo, prop de Barbastre, escrit a vegades, segons diu, Castel Azol o Azolo. JAUBERT (*La Géographie*, II, pàg. 226) llegí *Haykal Sūlt* que traduí per "temple de Sella o de Salelles". DUBLER, *Los caminos*, 116, ho corregeix tot identificant-lo amb Sansol, població a mig camí entre Logroño i Estella, que guarda les relíquies de Sant Zoil, màrtir cordovès, i citada en un document del 1366.

⁹⁷ Cf. SOUTO, J. A. i Mª J. VIGUERA, "Aportación al estudio de una madīna andalusí de frontera: Tudela", in *Frontières et espaces pyrénéens au Moyen Age*. Travaux réunis par P. Sénac, Centre de Recherche sur les problèmes de la Frontière, Université de Perpignan, Perpignan 1992, 95-127.

⁹⁸ Cf. la nota corresponent a § 6.

⁹⁹ Noti's que aquest autor sempre usa el singular.

de set dies; és molt alta i amb costes abruptes.

Té quatre ports amb congostos on només hi pot entrar un genet darrera l'altre; [després] són amplis i espaiosos però els camins són perillosos. Un d'aquests ports és a la regió de Barcelona i es diu port de Gelida (*burt Ġāqa, sic, per Ġallita*)¹⁰⁰ (...) ¹⁰¹. En el port de Gelida (*burt Ġāqa, sic, per Ġallita*) hi ha la ciutat de Gelida (*madīnat Ġāqa, sic, per Ġallita*)¹⁰².

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhaġ*, p. 139.

§ 20 Al-Andalús (...) està rodejat, a l'est, per la muntanya del Pirineu (*ġabal al-Birīniyuh*), que és una muntanya que constitueix una barrera entre al-Andalús i el país dels francs (*bilād al-ifranġiyīn*) i en la qual només hi ha quatre possibles rutes a seguir¹⁰³.

¹⁰⁰ DUBLER (*Los caminos*, esp. 95) escriu que al-Idrīsī tergiversà aquest nom que hauria de correspondre al pas de La Jonquera. Per una banda, cal dir que al-Idrīsī, en d'altres fragments, cita una ciutat amb la mateixa grafia i que correspon a l'aragonesa Jaca. Per l'altra, crec que aquest *Ġāqa* és una mala grafia de l'actual Gelida, anomenada *castrum Gellito o Gellita* en diversos documents llatins a partir del 963 (cf. *Castells Catalans*, III, 646-654), possibilitat que ja fou insinuada per HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Estudios*, esp. 208. Efectivament, aquesta població de l'Alt Penedès, al límit amb el Baix Llobregat, a la vall baixa de l'Anoia, forma l'estret de Gelida -d'on l'afirmació de l'autor segons la qual els genets només poden passar en filera d'un en un- a la sortida de la comarca. Crec que abona aquesta proposta el fet que la *mansio* de la Via Augusta anomenada "Ad Fines" ha estat identificada per F. PALLÍ (*La Via Augusta en Catalunya*, Publicacions de l'UAB, Bellaterra 1985, 155) amb Gelida (si bé no hi ha unanimitat entre els estudiosos). MARTÍ, *Concreció territorial*, 248, escriu que "pot situar-se al tram final del riu Anoia, prop de Gelida o, tal vegada, a Martorell mateix". En darrer terme, cal assenyalar també que aquest *burt Ġāqa* molt probablement és el mateix que apareix escrit *burt Ġīq* (variant *burt Ġīqā*) a al-Zuhrī (cf. § 17) i que no crec que correspongui a l'actual Congost de Martorell, a uns 9 km de Gelida. Cf. també § 167).

¹⁰¹ Segueix l'enumeració dels altres tres ports, anomenats *Ašbara*, *Šīzarū* i *Bayūna* i que corresponen, respectivament, segons DUBLER, *Los caminos*, 96, al *Portus Asperi*, actual Somport; al *portu Cisere* o *Cisereus*, actual Roncesvalles i, molt probablement, al port de Maya, en la vall de Baztán. Cal afegir que els dos primers ports apareixen a la *Chanson de Roland* (cf. RIQUER, *Chanson de Roland*, versos 870 i 583 i 2939, respectivament, i bibliografia allà citada) sota les grafies *porz d'Aspre* i *porz de Sizer*.

¹⁰² MARTÍ, *Concreció territorial*, 248, afegeix que "sembla deduir-se l'existència d'un territori antic de nom desconegut que, aproximadament, quedaria inscrit entre els cursos dels rius Anoia i Llobregat i entre les muntanyes de les serralades Litoral i Pre-litoral, sense que Martorell hagi de ser considerat necessàriament cap del districte". Cas d'ésser certa aquesta proposta (que es reforça aquí amb la menció de Gelida com a ciutat), aquesta seria, ara com ara, l'única menció d'aquest topònim a les fonts àrabs.

¹⁰³ Cf. § 19.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, 583-584.

§ 21 Entre els territoris costaners [de la secció segona del quart clima] i que pertanyen a la terra ferma figuren Barcelona, Girona (*Ġarunda*), Empúries (*Anbūryaš*), Narbona i Carcassona (*Qarqasūna*) i totes les poblacions que formen part de la Gascunya.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, I, p. 264 b.

§ 22 Entre Narbona i Burdeus ? (*Burdīl*, sic, per Barcelona ?) hi ha la muntanya on es troba el Temple de Venus¹⁰⁴, que és la barrera que separa al-Andalus del país més gran dels francs (*bilād Afranġa al-ʿuzmā*)¹⁰⁵. La seva distància del mar és de gairebé dos dies pel viatger i si no fora per aquesta muntanya, els dos mars es trobarien i al-Andalus seria una illa separada del continent. Que sigui conegut això, perquè algú ignorant creu que al-Andalus està voltat pel mar per tots cantons i que per això és anomenat illa; però no és així, sinó que se li diu península perquè [el mar el rodeja] en gran part, de la mateixa manera que es diu [en d'altres casos] península d'Aràbia, de ? (*Aqūra*) o altres.

IBN SAʿĪD AL-MAGRĪBĪ, *Kitāb baṣṭ al-ard*, p. 113 b.

§ 23 Al mig d'aquesta muntanya [del Port] es troba el Temple de Venus¹⁰⁶ (L = 24°, l = 43°)¹⁰⁷ a la que adoraven la gent d'aquestes muntanyes abans del cristianisme. En un cap d'aquesta montanya, vers el Mediterrani hi ha la ciutat de

¹⁰⁴ Cf. la nota corresponent a § 6.

¹⁰⁵ Segons DUBLER, *Los caminos*, 84, amb l'expressió "el país més gran" es refereix a l'actual França per tal de distingir-lo del petit, que era la Marca Hispànica.

¹⁰⁶ Cf. la nota corresponent a § 6.

¹⁰⁷ Ptolemeu, *Descripció geogràfica*, II, 6, 19 (cf. SCHULTEN i PERICOT, *Fontes Hispaniae Antiquae*, VII), que descriu el litoral dels indicets amb el següent ordre: "Desembocadura del riu Sambroca/Empúries/desembocadura del riu Clodià/població de Rhode, més enllà de la qual es troba l'esmentat temple d'Afrodita", li dona les coordenades L = 20° 20', l = 42° 20'. Agraïxo, una vegada més, a J. Mª Nolla aquestes dades. Cf. també les anotacions a § 6.

Tarragona¹⁰⁸, que és la darrera de les ciutats costeres andalusines, al sudoest (L = 3° 20').

Crònica del Moro Rasis, p. 112.

§ 24 Otra sierra nasce en la mar de Oriente, a que llaman de Medio en abrayco (variant, arabigo); e viene por Tortosa e viene açerca de Cordoua¹⁰⁹. E va a entrar en la mar Grand a quinze migeros* de [Lisboa] (*Lisbona*, variant *Lixbona*)¹¹⁰.

1.1.2. HIDROGRAFIA

Crònica del Moro Rasis, p. 18.

§ 25 E ha enllas [a Hispània] rios, de los quales es el vno dellos Ebro, que entra en la mar en Tortosa.

Crònica del Moro Rasis, p. 118.

§ 26 E otro rio es el que llaman Ebro; e nasce en la çierra de [Fontibre] (*Albeyno*, variant *Albayno* i *Albeyn*)¹¹¹, vn poco sobre ella; entra en la mar de vltamar, bien derecho contra oriente, en Tortosa. E ha en el quatroçientos e doze migeros*.

¹⁰⁸ Tal i com resumeix HUICI MIRANDA, *EF*, I, 1377, els geògrafs àrabs no tingueren una idea clara sobre la cordillera dels Pirineus. Els més antics (al-Rāzī, Ibn Ḥayyān i Ibn al-Yasā') segueixen la tradició visigòtica i fixen els límits de la Península, com en el temps de Wamba, a la Narbonesa; altres (com al-Bakrī -que havia sentit parlar de la Marca Hispànica, dels catalans de Barcelona i dels altres comtats- i els seus seguidors, Ibn Sa'īd i al-Maqqarī) situen el límit nord-est en la línia del Llobregat. En aquesta frontera hi situen *al-Burt*, en la cadena costera catalana i indiquen que el pas d'aquest *ḡabal al-Burt*, es troba en front de Mallorca i de Menorca.

¹⁰⁹ Evidentment es tracta d'un error geogràfic o d'un passatge corrupte.

¹¹⁰ Cf. HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *El convencional*.

¹¹¹ Cf. §§ 27 i 32.

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, (apud LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzī*, 103-104).

§ 27 El riu Ebre neix d'un ullall anomenat Fontibre (*Funt Ībr.*) que és al nord de la terra d'*al-Qilā'* (els Castells). Corre des del nord cap a l'est i desemboca en el Mediterrani a la regió de Tortosa, essent el seu curs de dues-centes quaranta milles*. L'Ebre és l'únic riu on es troba un peix conegut per esturió (*turuhta*, variant *truyha*)¹¹². És un peix enorme que només té una sola espina.

Desemboquen en ell nombrosos afluents: el riu Gàllego (*Ĝilliġ*)¹¹³ desemboca en l'Ebre, provinent de les muntanyes de *Ĝibāl al-Sīrtāniyyīn**.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ĝa'rafīyya*, § 376.

§ 28 Pel que fa als rius d'al-Andalús (...), el més gran és l'Ebre (*Ibruh*), del qual es diu que brolla de la mateixa deu que el Duero (*Dūruh*) i que té un curs de cent seixanta parasangues*.

Crònica del Moro Rasis, p. 40-41 b.

§ 29 (...) E [a Tarragona] va a par della el rio [Gaià, sic, per Francolí] (*de Galian*, variant *Galiana*)¹¹⁴, que corre contra el sol de levante e entra en elio de Ebro entre Tortosa e Tarragona.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ĝa'rafīyya*, § 215 a.

§ 30 Després baixa aquell riu [Segre] juntament amb l'Ebre, des de Mequinensa (*Miknāsa*) fins Tortosa, on desemboca a deu parasangues*. Endolceix l'aigua del mar

¹¹² F. J. SIMONET, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, Madrid 1899, 552, i LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzī*, l'identifiquen amb la truita, però crec que es tracta de l'esturió (cf. § 32). Consta que n'hi havia a la costa mediterrànea i que remuntaven el baix Ebre, on eren pescats amb esturionals (cf. C. DESPUIG, *Los col.loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de l'any 1557, apud *Onomasticon*, s.v. "esturió") i que apareix com una de les menges considerades afrodisiaques entre els jueus catalans (cf. J. RIERA I SANS, *Cants de noces dels jueus catalans*, Curial, Barcelona 1974, 49).

¹¹³ Identificat per LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzī*, 103.

¹¹⁴ Al ms. Mo (GAYANGOS, *Memoria*, 41, i al ms. VG, p. 261) figura: "vienen por allí un rio de Galie". Podria tractar-se d'una deformació de l'actual Gaià (cf. § 127), però geogràficament, no és correcte.

a causa de la força [de la corrent] en llur desembocadura. Tortosa és una ciutat amb molts de fruiters i de fruits i és situada darrera d'aquest riu, junt al Pirineu.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġā'rafīyya*, § 216.

§ 31 La longitud d'aquest riu [Ebre], des del mont d'Alfaro ? (*Anbaru, sic, per Alfaru* ?)¹¹⁵ fins que desemboca en el mar és de quinze jornades*. Els seus riberencs intercanvien senyals lluminosos amb torxes en un tram de cent milles* i el mateix fan des de la fortalesa de Flix ? (*ḥiṣn 'qlīṣ*)¹¹⁶ fins a la ciutat de Tortosa, que és a la seva riba¹¹⁷.

AL-QAZWĪNĪ, *ʿAġā'ib al-maḥlūqāt*, p. 339-340.

§ 32 [A al-Andalus] hi ha el riu Ebre. Digué Aḥmad b. ʿUmar al-ʿUdrī, l'autor del [*Llibre*] *dels camins i dels regnes andalusins*¹¹⁸, que el neixement d'aquest riu és en un ullall anomenat Fontibre (*Funt Ībr.*)¹¹⁹, que desemboca en el mar Mediterrani a la regió de Tortosa i que el seu curs és de dues-centes deu milles*. En ell s'hi pesca una mena de peix meravellós que es diu esturió (*turuḥta*)¹²⁰ i no se'n hi troba absolutament cap més. És un peix blanc que només té una sola espina.

Descripció anònima, p. 64 a.

§ 33 Aquest riu [Ebre] penetra en el mar més de trenta milles* i endolceix l'aigua;

¹¹⁵ Un altre manuscrit d'aquesta obra porta la grafia *Ibruh*, que equivaldria a Fontibre.

¹¹⁶ Tradicionalment aquest topònim s'ha identificat amb la població de Flix (Ribera d'Ebre), però podria tractar-se també de la torre de L'Alfalig, situada a l'avui partida de Sant Vicent, entre els termes de Rasquera i de Ginestar (Ribera d'Ebre). Cf. § 164 i BRAMON, *Identificació i rescat*.

¹¹⁷ Es tracta del denominat telègraf òptic (cf. F. CARRERAS I CANDI, *La navegació al riu Ebre. Notes històriques*, 2^a ed., Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993; S. BASSOLS, *Una línia de torres vigia musulmanas: Lérida-Tortosa*, "AQ" XI (1990), 127-154, i VERNET, *Historia*).

¹¹⁸ Aquest fragment no s'ha conservat en el text que ens ha pervingut.

¹¹⁹ Manca *wa*, que supleixo segons el text d'al-Bakrī.

¹²⁰ Cf. §§ 27 i 57.

aquest fenòmen és degut a l'impuls de la seva baixada i a la força del seu caudal. La longitud d'aquest riu, des del seu neixement fins que desemboca en el mar, és de més de quinze jornades* de marxa. Ambdues ribes són poblades de ciutats, fortaleses i alqueries i la gent s'hi intercanvia senyals de llum [per tal de comunicar-se entre ells]¹²¹.

Crònica del Moro Rasis, p. 42-43.

§ 34 [Lleida] yaze sobre el rio de Segre (variants, *Segura* i *Sigura*); e este rio sale de la sierra de Segura (variants, *Segura* i *Sigura*). E quando fundaron esta villa, toma (variant, fallaron) este rio en el termino de [Pallars] (*Pilares*)¹²². E este rio entra en Ebro so vn castillo que ha nombre [Mequinensa¹²³] (*Vicueça*, variants, *Miqueza*, *Minece* i *Mazinece*¹²⁴).

(...) E entra en este rio otro que ha nombre [Noguera Ribagorçana¹²⁵] (*Vocayra*, variants *Vicayra* i *Bocario*); es este e los otros rios entran en el rio de [Cinca] (*las Olivas*, variant, *Selvias*), que llaman.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 733 c.

§ 35 El riu Segre (*nahr al-Zaytūn, sic*)¹²⁶ és el que baixa dels Pirineus (*ġabal al-Burtāb, sic*, per *al-Burtāt*) i que passa per l'est de Jaca (*Ġāqa*)¹²⁷ cap a Lleida, tot banyant també les muralles del llevant de Lleida. Segueix cap a Mequinensa i allà desemboca en el riu Ebre, de tal manera que Mequinensa està entre ambdós rius.

¹²¹ Cf. la nota corresponent a § 31.

¹²² Tots els autors que han tractat aquest fragment adverteixen que és corrupte.

¹²³ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*, 42.

¹²⁴ Viladrich anota que aquesta lectura és conjectural.

¹²⁵ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*.

¹²⁶ Literalment, "riu de les Oliveres", però aquest nom és aplicat al Cinca.

¹²⁷ Evidentment, es tracta d'una mala lectura o d'un error geogràfic.

YĀQŪT, *Muğam al-buldān*, III, p. 385.

§ 36 Segre (*Šīqr*) és un nom relacionat amb la ciutat de Lleida, a al-Andalus.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 373.

§ 37 Pel que fa als rius del país dels francs, el més gran és l'anomenat *S. ġā* (variants *Š.n. ħīq* i *S.nĥīn*)¹²⁸ que baixa cap a la ciutat de Narbona i té un recorregut de cent deu parasangues*.

IBN SAĪD AL-MAGRĪBĪ, *Kitāb baṣṭ al-ard*, p. 114 d.

§ 38 *Parlant de Tolosa de Llenguadoc i del seu riu, el Garona, escriu*

(...) Per ell naveguen les naus de l'Atlàntic amb estany i coure que es porta des de les illes d'Anglaterra (*Inkilṭira*) i d'Irlanda (*Irlanda*); es carrega en atzembles fins a Narbona, i des d'allà, en naus franques, cap a Alexandria.

1.1.3. ELS RECURSOS NATURALS¹²⁹

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 129 b¹³⁰.

§ 39 Es troben perles als voltants de la ciutat de Barcelona, però són de color mat.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 734 e.

§ 40 El territori de Barcelona és ric en blat, en [d'altres] grans i en mels¹³¹.

¹²⁸ Deu tractar-se d'una deformació de l'actual nom d'Aude.

¹²⁹ A la descripció dels diversos nuclis de població s'hi trobaran altres referències.

¹³⁰ Aquest fragment figura a BALANĀ, *Bakrī*.

¹³¹ Aquest fragment és igual que AL-ĤIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 42.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 734-735.

§ 41 La ciutat de Carcassona és hermosa, situada a la falda de la muntanya i té vinyes i aigües abundants.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, I, p. 227.

§ 42 Fraga (*Ifrāġa*) és una ciutat de la jurisdicció de Lleida (*Mārīda*, sic per *Lārīda*) molt rica en oliveres¹³².

Descripció anònima, p. 63 b.

§ 43 [Fraga] produeix molta mel i safrà de qualitat.

Crònica del Moro Rasis, p. 42-43 b.

§ 44 E este rio [Segre] da oro fino, lo que non dan otros rios.

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 129 a¹³³.

§ 45 Hi ha mineral d'or al riu de Lleida i se'n recull en quantitat.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 212.

§ 46 Després [de Saragossa] aquest riu [Ebre] baixa cap a Mequinensa, on s'uneix amb el de Lleida, en el que hi ha molt d'or.

AL-ḤIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 157 a.

§ 47 [Lleida és una ciutat] bastida a la vora d'un riu que baixa de la Gàl·lia (*arḍ Ġillīqiyya*), que és conegut per Segre i en el que s'extreuen trocets d'or pur¹³⁴.

¹³² El text segueix donant una breu notícia de la conquesta cristiana, l'any 1148, en temps de l'almoràvit Abū l-Ḥasan 'Alī b. Yūsuf b. Tāšufīn.

¹³³ Aquest fragment figura a BALAÑÀ, *Bakrī*.

¹³⁴ Cf. M. BARCELÓ, "Rodes que giren dins el foc de l'infern" o per a què servia la moneda dels Taifes?, "Gaceta Numismática", 105-106 (1992), 15-23, i P. BALAÑÀ, "Una "fiebre del oro" bimilenaria en Lérida", "Historia y Vida", núm. 267 (1990), 4-12.

AL-HIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 157 c.

§ 48 (...) La ciutat de Lleida és fèrtil malgrat la sequedat [dels seus voltants], posseeix nombrosos jardins i abundosos fruits i està especialitzada en el [conreu del] lli, que és excel·lent i que s'exporta a tots els territoris de la Frontera. A la plana de Mascanzà¹³⁵ (*Fahṣ Maškīḡān*)¹³⁶ hi ha gran nombre de masos amb conreus i pastures.

Descripció anònima, p. 65-66 a.

§ 49 [Lleida] és a la vora del riu Segre (*Š.nfīr*, sic per *Šīqur*) que baixa des del país dels gals (*bilād ḡillīqiya*) i en el que es troben trocets d'or en brut.

Crònica del Moro Rasis, p. 42 a.

§ 50 E Tarragona ha muy buen termino e fermoso e muy regantio e conplido de muchos frutos.

Descripció anònima, p. 66 b.

§ 51 Tarragona produeix nous, avellanes, castanyes, festucs i raim en gran quantitat i el suc [de la seva fruita] no necessita [ésser endolcit] amb mel ni cal coure'l [per a conservar-la].

Crònica del Moro Rasis, p. 39-40.

§ 52 E [a Tortosa] ay munchas buenas cosas que non ay en otras tierras, de las quales es la vna que a y mucho box, e dende lo lievan a todas las partes del mundo; otrosi

¹³⁵ El terme correspon, *grosso modo* al pla d'Urgell. Segons GARCIA I BIOSCA, *Terme de Lleida*, 129, s'extendria des del sud de la Serra d'Almenara vers Lleida, arribant el seu extrem meridional fins a Verdú i a una torre, anomenada Canet Mascanzà en un document del 1150, que es situaria entre Mollerusa, Golmés, Palau d'Anglesola i la Novella.

¹³⁶ Aquesta grafia és molt probablement una mala transcripció d'un topònim anterior a l'islam amb la terminació llatina *-anus* (*Maskansanus?*), on la lletra /n/ s'ha transcrit erròniament per /y/ llarga i la /ḡ/ correspon a l'essa sonora (cf. BRAMON, *Sitges*, 73).

mucho açafrañ¹³⁷ e muy bueno¹³⁸.

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 129-130¹³⁹.

§ 53 Mines d'alcofoll, semblants a les d'Işbāhān, es troben als voltants de la ciutat de Tortosa, des d'on s'exporta a tots els països¹⁴⁰.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 207 b.

§ 54 [La muntanya del Pirineu] posseeix enormes i magnífics arbres, com els pins vernet, els teixos¹⁴¹ i els boixos, sota els quals poden aixoplugar-se mil genets sense ésser vistos. Des d'aquesta muntanya s'exporta fusta de boix a al-Andalus i al Magreb. També hi ha mines d'alcofoll d'antimoni *qarṭaġinnī*¹⁴², que s'exporta a orient¹⁴³; molta mel -més que en cap altre lloc del món- i moltíssimes abelles. Té una fortalesa sense parió a la terra i que constitueix el lloc més inaccessible¹⁴⁴.

¹³⁷ La notícia del cultiu de safrà a Tortosa es perdrà en les cròniques posteriors i serà atribuïda a Fraga (cf. § 43).

¹³⁸ Els ms. Mo (GAYANGOS, *Memoria*, 41), i de VG (VILADRICH, *Rasis*, 260) afegeixen: "et ay muchos arboles y los demas son pineros".

¹³⁹ Aquest fragment ha estat estudiat per BALAÑA, *Bakrī*.

¹⁴⁰ A la zona hi abunda la galena, barrejada amb sulfurs de plata, coure o antimoni (cf. BAYERRI, *Historia de Tortosa*, III, 273-385), el comerç de la qual seguí durant tota l'Edat Mitjana (cf. M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*, Tarragona 1968, 195). Fins el 29 d'agost del 1972 s'explotaren les mines de plom de Bellmunt del Priorat (cf. "El País", 18 de febrer 1998).

¹⁴¹ Llegeixo segons la variant *taḥṣ* i no el terme *ṭaḡs*, establert per l'editor.

¹⁴² Aquest gentilici pot correspondre a tres poblacions: *Qarṭaġannat al-Ġazīra*, o Carteya d'Algesires; *Qarṭaġannat al-ḥalfā'*, o *Carthago Spartaria*, és a dir, Cartagena de Múrcia, i *Qarṭaġannat Ifrīqiya*, o Cartago (cf. AL-ḤIMYARĪ, *Kitāb al-rawḍ*, p. 462).

¹⁴³ És evident que el text s'està referint als voltants de Tortosa (cf. § 53).

¹⁴⁴ Per les condicions d'inaccessibilitat referides, pot tractar-se de la suda de Tortosa o, potser, de Siurana de Prades (cf., en l'ordre alfabètic de la descripció dels castells i ciutats).

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 555 b.

§ 55 [A Tortosa] s'hi produeix la fusta del pi vernet, de la que no se'n troba de semblant ni en gruix ni en alçada, i amb la que es fan pals i vergues de vaixells. Aquesta fusta de pi vernet que es produeix a les muntanyes de la ciutat de Tortosa és rogenca, d'escorça resinosa, inalterable i no l'ataquen els insectes tal com fan amb les altres. És una fusta de gran anomenada¹⁴⁵.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 734 a.

§ 56 Tortosa és una ciutat hermosa, a la vora del riu Ebre i a vint milles* del mar Mediterrani. La seva suda (*qaʿa*) és inexpugnable i en les seves muntanyes hi creix el pi vernet que no té parió ni per la qualitat de la seva fusta ni pel seu gruix ni per la seva alçada i que s'exporta a totes les parts de la terra, siguin llunyanes o properes. S'utilitzen per a artesonats¹⁴⁶ [per a edificis] reials i cofres i se'n fan pals i vergues per vaixells de tràfic i tota mena d'instruments bèlics, com castells de fust (*al-abrāğ*), ? (*al-n.hīsāt*)¹⁴⁷, escales i altres.

AL-QAZWĪNĪ, *Ātār al-bilād*, p. 366 b.

§ 57 [Tortosa] té un mont abundós en béns i en benediccions i que domina tot [el territori], on s'hi fan molts fruiters. A la part més elevada hi ha prats amb molta aigua i pastures i arbres amb una fusta molt semblant a la teca i amb la que es fan utensilis

¹⁴⁵ El mateix autor, en descriure Còrdova, escriu que la tota la fusta de la seva mesquita aljama prové de Tortosa.

¹⁴⁶ SAAVEDRA, *La geografia*, traduí així el terme *al-anqāda* bo hi advertint que ho feia a partir del significat "biga de sostre" del terme *naqāda*. Ens trobem davant d'un passatge corrupte difícil d'establir sense veure el manuscrit. Cf. L. MONREAL TEJADA, *La ingeniería militar en las crónicas catalanas*, Discurso leído en el día 31 de enero de 1971 en su ingreso en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona 1971.

¹⁴⁷ SAAVEDRA *La geografia*, traduí per "cuervos" tot advertint que, com que el substantiu *nahs* s'aplica a una au de presa, creu que correspon a un instrument de guerra que consistia en una perxa amb garfis de ferro utilitzada per arrencar pedres de les muralles. JAUBERT, *La Géographie*, tradueix per "grues". Com en el cas anterior, crec que es tracta d'un passatge corrupte. (Cf. l'obra citada en la nota anterior).

i recipients. Té una mina d'alcofol¹⁴⁸ d'excel·lent qualitat i una altra d'esmaltina (*zuğāğ*)¹⁴⁹. En el seu riu s'hi crien peixos excel·lents, entre els quals la llissera i l'esturió (*šūrī*, sic per *šūlī*)¹⁵⁰, que un de sol ja pesa un quintar¹⁵¹, i s'hi troben castors¹⁵².

IBN AL-ḤURRĀDĀDBIH, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 92.

§ 58 Roma (*Rūmiyya*), [el país dels] búlgars (*Burğān*)¹⁵³, els països dels esclaus (*buldān al-šaqaḷiba*)¹⁵⁴ i els àvars (*al-abar*)¹⁵⁵ són al nord d'al-Andalus.

Del mar del Magreb s'exporten esclaus esclaus, bizantins (*rūm*), francs (*ifranğiyūn*) i longobards (*luḥbardiyūn*), esclaves cristianes (*rūmiyāt*) i andalusines, teles¹⁵⁶ de seda i [pells de] damà ? (*wabr*)¹⁵⁷; entre els perfums, resina d'estorac, i, d'entre les drogues, el màstec (*al-maṣṭakā*). S'extreu del fons d'aquest mar, a prop de *Firanğa**, l'*al-bussad*¹⁵⁸ que és conegut normalment com a coral.

¹⁴⁸ Cf. les anotacions als apartats anteriors.

¹⁴⁹ Deu tractar-se d'arseniür de cobalt i níquel, mineral que s'utilitzava per a vidriar i envernissar la terrissa (cf. VALLVÉ, *Industria*, 217 i MADDOZ, *Diccionario*, s.v. "Falset").

¹⁵⁰ Aquest terme (cf. DOZY, *Supplément*, s.v. *šūlī*), correspon al català "soll" i al castellà "sollo".

¹⁵¹ Mesura de quantitat ja anterior a l'islam, equivalent a 100 *riṭl* i de valor oscil·lant (cf. *EI*, s.v. "riṭl", III, 1219 i VALLVÉ, *Notas de metrología*, 163-164).

¹⁵² Cf. BRAMON, *¿Castores en el Ebro?*.

¹⁵³ Cf. DUBLER, *Abū Ḥamid*, 263 i *passim*.

¹⁵⁴ Cf. DUBLER, *Abū Ḥamid*, 241-246.

¹⁵⁵ Cf. DUBLER, *Abū Ḥamid*, 105, 247 i 249.

¹⁵⁶ En el text hi figura *ḡulād*, que significa "pells".

¹⁵⁷ Segons DOZY, *Supplément*, II, 777, és una animal carnisser que només viu als llocs apartats de la península d'Aràbia, però és evident que aquí al·ludeix a un animal del que s'utilitza la pell. Deu tractar-se d'alguna de les espècies dels *procaviids*: el *procavia capensis*, o damà roquer; l'*heteroyrax brucei*, o damà gris; o el *dendrohyrax arboreus*, o damà arborícola. Tots viuen a les sabanes africanes i al-Bakrī explica que se'n troben prop de Sijilmassa.

¹⁵⁸ És un dels noms que es dona al coral (cf. DOZY, *Supplément*, I, 83). Hi figura també la variant *al-b.sad*.

IBN AL-ḤURRĀDĀBIH, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 153-154.

§ 59 Itinerari dels comerciants jueus radanís (*radāniyya*):

Aquests [comerciants] parlen l'àrab, el persa, [les llengües] romanes¹⁵⁹, [les llengües] franques, l'andalusí¹⁶⁰ i [les llengües] eslaves. Viatjen de l'orient a l'occident i de l'occident a l'orient per terra i per mar. De l'orient porten eunucs (*ḥadam*), esclaves (*ḡawārī*) i esclaus (*ḡilmān*), brocad, teles¹⁶¹ de seda, pellisses de castor¹⁶² i espases. Embarquen des de *Firanḡa** pel mar occidental i desembarquen a al-Faramā, on carreguen llurs mercaderies a l'om [de camell] fins al-Qulzūm, que es troba a vint i cinc parasanges*. Després naveguen pel mar oriental des d'al-Qulzūm cap a al-Ġār i Ġudda¹⁶³, des d'on van al Sind, a l'Índia i a Xina. Allà carreguen almesc, àloes, càmfora, canyella i altres productes d'aquestes contrades fins que tornen cap a al-Qulzūm, d'on les transporten cap a al-Faramā. Després s'embarquen pel mar occidental i, a vegades es desvien cap a Constantinoble, on venen llurs mercaderies als bizantins i, altres, segueixen cap a [terres del] rei de *Firanḡa** i les comercien allà.

Alguns viatgen des de *Firanḡa** a través del mar occidental fins a Antioquia (*Āntākiya*) i segueixen per terra i a tres dies [de marxa], cap a al-Ġābiya¹⁶⁴. Després naveguen per l'Éufrates cap a Bagdad i, pel Tigris, cap a al-Ubulla; des d'on van, successivament, cap a Oman, el Sind, l'Índia i la Xina¹⁶⁵.

¹⁵⁹ Cal entendre el grec i/o, més probablement, el llatí.

¹⁶⁰ El terme que hi figura és *al-andalusiyya*, però podria interpretar-se, com fa VERNET, *El Islam en España*, 119, com a llengua d'oc.

¹⁶¹ En el text hi figura *ḡulād*, que significa "pells".

¹⁶² Cf. BRAMON, *¿Castores en el Ebro?*.

¹⁶³ Són, respectivament, els ports de Medina i de La Meca.

¹⁶⁴ L'editor anota que aquesta lectura és dubtosa i que potser cal entendre al-Hanāya, lloc situat prop de Bālis a la riba de l'Éufrates.

¹⁶⁵ Tal i com escriu VERNET, *Barcelona i els musulmans*, 173, es despren que aquests comerciants jueus "compravren esclaus al centre d'Europa (Praga, Verdun) i anant seguint la sempre activa via comercial del Roine i a través de la Marca Hispànica els conduïen fins a Petxina (Almeria); allí els castraven i els exportaven cap a Orient". Cal tenir en compte que C. CAHEN, *Y a-t-il eu des Radānites ?*, "Révúe d'Études

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 205.

§ 60 Tot el territori dels cristians, des de Constantinoble (*Qusṭantīniyya*), a l'est, fins a Barcelona, a l'oest, és un país fèrtil i el mateix succeeix amb la resta de les ciutats cristianes, on hi ha molts cereals, ramaderia, fruita i vinyes.

AL-QAZWĪNĪ, *Ātār al-bilād*, p. 334-335 a.

§ 61 *Ifranġa* constitueix un país gran i un regne ampli dins del territori dels cristians. El fred hi és molt intens i el seu clima és aspre a causa del rigor del fred. És ric en béns i en fruits i abundós en rius. Posseeix molta fruita, agricultura, ramaderia, arbres i mel i la pesca hi és molt variada. Té mines de plata¹⁶⁶ amb la que es fabriquen espases de molt bon tall, de tal manera que les espases franques resulten més penetrants que les índies.

1.2. LA GENT DE LA FRONTERA

1.2.1. ÀRABS

IBN ḤAZM, *Ġamhara*, p. 390¹⁶⁷.

§ 62 *En ressenyar el llinatge de la tribu àrab dels Banū Baḥīla que, juntament amb*

Juives", IV, série III (CXXIII) (1964) 499-505, dubta de la veracitat d'aquest relat. Cf. també VERLINDEN, Ch., "Les Radaniya et Verdun. À propos de la traite des esclaves vers l'Espagne musulmane aux IXe et Xe siècles", *Estudios en Homenaje a Don C. Sánchez Albornoz en sus noventa años*, Universidad de Buenos Aires, Buenos Aires 1983 i A. MIQUEL, *La géographie*, I, XXI i 87-92.

¹⁶⁶ Deu referir-se, en realitat, a jaciments de plom argentífer, del qual, segons VALLVÉ, *Industria*, 211, s'extreia la plata per deplatació o per copelació i el plom restant s'aprofitava per a fer eines de tall. Això no obstant, sorpren que s'utilitzés un metall tan tou i pesant.

¹⁶⁷ Cf. MILLÀS, *Textos*, nota a § 35.

els Banū Ḥaṭ^ʿam, constitueix una subdivisió dels Banū Anmār¹⁶⁸ conclou que

(...) el seu solar, a al-Andalus, era a la zona de Narbona (*Arbūna*¹⁶⁹, sic, per Arjona/ *Arġūna*).

IBN ḤAZM, *Ġamhara*, p. 430 a¹⁷⁰.

§ 63 El solar dels tuġībīs¹⁷¹ a al-Andalus fou Saragossa, Daroca (*Darawqa*) i Calatayud (*Qalʿat Ayyūb*). Entre els seus membres, figuren ʿAmīra i ʿAbd Allāh, fills d'al-Muhāġir.

IBN ḤAZM, *Ġamhara*, p. 499-500 a.

§ 64 Els governants àrabs [a la Frontera Superior] foren els banū Muhāġir -tuġībīs, particularment-, les arrels dels quals provenien de Daroca i Calatayud; després governaren Saragossa i altres [territoris].

Descripció anònima, p. 63 b.

§ 65 Els seus habitants [de Fraga] són àrabs de nissaga perquè s'hi establiren tribus del Iemen¹⁷² en el primer moment de la conquesta i els seus descendents segueixen allà. Són gent pietosa i de fe ferma.

¹⁶⁸ Cf. *EF*, q.v.

¹⁶⁹ Aquesta *nisba**, o designació d'origen, no apareix en cap dels repertoris biogràfics andalusins coneguts. Tal i com anota TERÉS, *Linajes*, núm. 48, deu tractar-se d'una confusió, probablement amb la grafia d'Arjona (*Arġūna*). Cal notar que en tota la seva obra, Ibn Ḥazm no menciona cap llinatge ni àrab ni berber establert al territori de l'actual Catalunya.

¹⁷⁰ MILLÀS, *Textos*, § 36, consultà aquest fragment en un manuscrit de la Real Academia de la Historia i assenyala la lectura d'algun terme amb interrogant.

¹⁷¹ Família de nissaga àrab establerta a al-Andalus des dels primers moments de la conquesta (cf. *GEC*, s.v. "tugibita").

¹⁷² Cf. GUICHARD, *Al-Andalus*, 338.

1.2.2. BERBERS

IBN °ABD AL-ḤAKAM, *Futūḥ Miṣr*, p. 208 c.

§ 66 °Abd al-Malik b. Maslama¹⁷³ ens contà que al-Layṭ b. Sa°d¹⁷⁴ digué que [a Hispània] s'hi [podia] trobar alguna catifa teixida amb brins d'or, travada amb una cadena d'or amb perles i maragdes [incrustades] i [que si] els berbers que la trobaven no reeixien en emportar-se-la, portaven una destral [per tallar-la]. [Dos d'ells] la partien pel mig i un se'n emportava una meitat i, el segon, l'altra, mentre la resta estaven entretinguts amb una altra cosa¹⁷⁵.

AL-ĠASSĀNĪ, *Riḥlat al-wazīr*, p. 194-195.

§ 67 Si dos combatents dels que entraren amb Ṭāriq trobaven una catifa teixida amb brins d'or i plata incrustada amb perles, jacints i maragdes i no reeixien en carregar-la ni en posar-se d'acord sobre qui se l'emportava, portaven una destral i la colpejaven pel mig fins que la seccionaven; cada un dels dos n'agafava una part sense discutir ni comprovar si era correcta la seva divisió. A tot arreu, la gent es dedicava a coses semblants¹⁷⁶.

AL-YA°QŪBĪ, *Kitāb al-buldān*, p. 355.

§ 68 Des de Tortosa i cap a l'oest, es va a un territori (*balad*) anomenat València. És un país ampli i gran on s'instal·laren tribus berbers que no havien reconegut

¹⁷³ Es tracta d'un dels deixebles de l'historiador egipci al-Layṭ b. Sa°d (cf. la nota següent).

¹⁷⁴ Historiador, tradicionista i jurista egipci (712-791), un dels primers en narrar històries fabuloses i exagerades sobre l'enorme riquesa del botí aconseguit en la conquesta d'Hispània (cf. MAKKĪ, *Egipto*, esp. 174-180).

¹⁷⁵ La notícia al·ludeix a la barbàrie dels berbers que destrossaven peces valuoses abans de la separació del cinqué del botí, prèvia al repartiment de la resta entre els combatents i que això ho podien fer sense que ningú els ho impedís perquè els altres estaven saquejant coses millors (cf. *EI*², s.v. "ghanīma" i "khums").

¹⁷⁶ Cf. la nota anterior.

odediència als omeies¹⁷⁷.

1.2.3. MULADÍS

IBN HAZM, *Ġamhara*, p. 499-500 b.

§ 69 Entre els muladí* que governaren la Frontera Superior figuren (...) els banū Qasī, a Tudela, ? (*Wunāt*)^{177b,5} i Arnedo (*Urnīt*); els banū °Amrūs, a Osca (*Wašqa*), i els banū Šabrāt (*sic*, per Šabrīt), que són banū al-Ṭawīl, a Osca i a Barbastre (*Barbuštar*).

IBN HAZM, *Ġamhara*, p. 502-503¹⁷⁸.

§ 70 Qasī era comte de la Frontera en temps dels gots (*qūt*) i, quan els musulmans conqueriren al-Andalus, es trasladà a Síria (*al-Šām*)¹⁷⁹, es convertí a l'islam en presència d'al-Walīd b. °Abd al-Malik¹⁸⁰ i quedà sota la seva clientela (*walā'*)*. Per això, al principi, els banū Qasī, quan esclatà el partidisme tribal entre els muḍarís i els

¹⁷⁷ Aquest fragment és un dels esgrimits per GUICHARD, *Le peuplement*, 103-157, per a defensar la seva tesi relativa a la importància de l'element berber a València. Cf. la seva crítica feta per C. BARCELÓ, *¿Galgos o podencos? Sobre la supuesta berberización del País Valenciano en los siglos VIII y IX*, "AQ", XI (1990), 429-460, i la resposta del mateix GUICHARD, *Quelques notes méthodologiques sur l'histoire du haut Moyen Age andalou: à propos d'un article de Carmen Barceló sur le problème des berbères de Valence*, "Mélanges offerts à Mohamed Talbi à l'occasion de son 70e anniversaire", Manouba 1993, 115-124 (traduït a "Afers" 15 (1993), 225-232). Cf. també X. BALLESTÍN, *Catalunya Romànica*, XXVI, 35.

^{177b,5} CAÑADA, *El posible solar*, formula l'hipòtesi que calgui llegir *Wulāt*, que correspondria a Olite (cf. també MANZANO, *Frontera*, 112).

¹⁷⁸ Publicaren el quadre genealògic de la família dels banū Qasī LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 246 bis; GRANJA, *Marca*, quadre I; VIGUERA, *Aragón*, 48 i ID, *Islam en Aragón*, 50, (bo i millorant els anteriorment citats). Cf., aquí, els elaborats per aquesta autora. El sistema de transcripció que utilitza (prop de la Escuela de Arabistas Españoles) difereix del nostre en les consonants següents: /š/ = /ġ/; /j/ = /h/ i /g/ = /ġ/. Cf. també A. CAÑADA JUSTE, "El posible solar originario de los Banū Qasī", *Homenaje a D. J. Mª Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado*, *Estudios Medievales*, 4 vols., Zaragoza 1977, I, 33-38.

¹⁷⁹ És a dir, a Damasc, seu, llavors, del califat.

¹⁸⁰ Sisè califa omeia que governà del 705 al 715 (cf. *GEC*, q.v.).

iemenís¹⁸¹, foren del grup dels muḏarís.

Els fills de Qasī foren Furtūn, Abū Tawr, Abū Salāma, Yūnus i Yahyà. Els fills de Furtūn b. Qasī foren: Mūsà i Zāhir. Els fills de Mūsà b. Furtūn b. Qasī foren: Mūsà b. Mūsà, Muṭarrif, Yūnus, Yuqārtaš¹⁸², Lubb i Ġarsiya. Els fills de Mūsà b. Mūsà, que fou el primer que es rebel·là, foren: Lubb, que governà la Frontera després del seu pare; Muṭarrif, que fou crucificat a Còrdova; Furtūn, Ismāʿīl i Oria (*Awriyya*), que fou donada en matrimoni a Garcia Ènnec [de Pamplona], rei dels bascons (*Ġarsiyya malik al-Bašākisa*). S'hi casà i tingué amb ell Mūsà b. Ġarsiyya. Mūsà b. Mūsà -Déu el maleeixi!- va casar les filles del seu germà Lubb b. Mūsà amb els fills d'Ènnec, fill de Sanç (*Wanaquh b. Šanġuh*).

Els fills de Furtūn b. Mūsà foren Ismāʿīl, Mūsà, Muḥammad i Lubb, als qui matà a traició el fill del seu oncle carnal patern, Muḥammab b. Lubb b. Lubb b. Mūsà.

Els fills d'Ismāʿīl b. Mūsà b. Mūsà foren: Muḥammad, rei de Toledo [*sic*, per Tudela], mort pels seus habitants; Mūsà, que fou mort a Osca, i Saʿīd, que morí a Còrdova. El fill de Muḥammad b. Ismāʿīl, que fou mort a Toledo, fou Lubb, que es passà als fatimites¹⁸³ a Ifrīqiyya. Els fills de Muṭarrif, el que fou crucificat, foren: Muḥammad, Mūsà i Lubb, tots tres crucificats a Còrdova el mateix moment que el seu pare; Yūsuf, que fou mort a Nájera (*Nāġira*), i ʿAbd Allāh i Ismāʿīl, que es convertiren al cristianisme. Els fills de Lubb b. Mūsà b. Mūsà, el que governà després del seu pare, foren: Muḥammad -la mare del qual era ʿAġab¹⁸⁴, [la donzella] de palau (*al-balāṭiyya*)-, que regnà després del seu pare, que assetjà Saragossa i que fou mort entre les seves ruïnes; ʿĪsà i Muṭarrif. Els fills de Muḥammad b. Lubb b. Mūsà b. Mūsà

¹⁸¹ És a dir, àrabs del nord i àrabs del sud (cf. CHALMETA, *Invasión*, 340-342).

¹⁸² Tal i com anota GRANJA, *Marca*, p. 88-89, aquest nom no àrab correspon a Fuertes. Alguns membres d'aquesta família foren cadis de Saragossa i de Tudela (cf. TERÉS, *Linajes*, núm. 81).

¹⁸³ És a dir, a la branca xiïta de l'islam (cf. *EP*, s.v. "Fāṭimides" i *GEC*, s.v. "fatimita").

¹⁸⁴ Aquest nom, significa Meravella i indica un origen no àrab. Al-ʿUdrī, *Nuṣūṣ*, p. 32, explica que havia estat esclava al palau dels emirs de Còrdova i que l'emir Muḥammad I l'havia regalada al seu avi, Lubb b. Mūsà b. Mūsà b. Furtūn b. Mūsà b. Furtūn b. Qasī, abans del 875.

foren: Lubb b. Muḥammad, que regnà després del seu pare i que anà cap al sud a l'encontre d'°Umar b. Ḥaḫṣūn; Mūsà, Yūsuf, °Abd Allāh, Yūnus i Muṭarrif, a qui matà el fill del seu germà, °Abd Allāh b. Lubb b. Muḥammad¹⁸⁵.

Els fills de Lubb b. Muḥammad b. Lubb b. Mūsà b. Mūsà foren: Muḥammad, °Abd Allāh i Furtūn, que es féu cristià. El fill de Muḥammad fou Lubb i els fills d'°Abd Allāh foren Muḥammad, el darrer dels reis dels banū Qasī; Mūsà, que fou mort per ? (.stā); Furtūn, que apostatà [de l'islam], °Abd Allāh, que s'ofegà en el Tajo, i Urraca (*Urraka*), amb la que es casà el rei Fruela [II de Lleó], fill d'Alfons (*Fruwīla b. Idfūnaš*) i amb qui engendrà Ramir (*Rudmīr*) i Ordoni (*Urdūnī*).

Pel que fa a Yūnus b. Mūsà, germà de Mūsà b. Mūsà, es mantingué en l'obediència tant ell com els fills del seu oncle, Zāhir b. Furtūn; combateren Mūsà b. Mūsà tota la seva vida al llarg de trenta anys. Aquest Yūnus [encara] té descendència¹⁸⁶.

1.2.4. ELS CRISTIANS

°ABD AL-MALIK B. ḤABĪB, *Tārīḥ*, p. 148¹⁸⁷.

§ 71 M'ha arribat que [el califa] Sulaymān interrogà a Mūsà [quan aquest tornà a Damasc, l'any 714]: "Parlem dels cristians (*rūm*)". Contestà: "Són com un lleó en llurs forteses, com una àliga en llur cavalleria i com una dona en llurs seguicis¹⁸⁸. Si

¹⁸⁵ Segons el propi al-°Udrī (*Nuṣūṣ*, p. 39), en realitat l'assassinà el seu nebot Muḥammad b. °Abd Allāh b. Muḥammad b. Lubb (cf. GRANJA, *Marca*, § 89).

¹⁸⁶ No sé d'on treu un dels col.laboradors del vol. XXVI de *Catalunya Romànica* que, en els apartats "El domini islàmic" de La Llitera (p. 235) i del Baix Cinca (p. 247) escriu: "Al-Ḥimyarī afirma que cap família de la vall de l'Ebre, entre elles les del Baix Cinca, no podia reivindicar pel seu llinatge una ascendència purament àrab i [que] gairebé tothom parlava una llengua romanç". Pel que fa a la primera suposició, era certa per a tot al-Andalus.

¹⁸⁷ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXIII i §§ 20 i 21.

¹⁸⁸ És a dir, que són molt cortesos.

tenen una ocasió, l'aprofiten i, si veuen perill de derrota, fugen a les muntanyes com cabres; no consideren que fugir sigui cap ignomínia" (...). [Seguí preguntant-li el califa]: "Parlem dels francs (*ifranġ*)". Respongué: "Allà hi ha nombre i equipament, valentia i força, impetuositat i valor". Continuà: "Explica'm com fou la lluita entre vosaltres i ells; a favor o¹⁸⁹ en contra teu?". Digué: "Pel que fa a això, per Déu que cap de les meves senyeres fou constreta mai a fugir, ni aconseguiren de separar-nos, ni els musulmans sofriren amb mi, des de que vaig complir els quaranta [anys] fins als vuitanta"¹⁹⁰.

AL-MAS^cŪDĪ, *Murūġ al-dahab*, II, p. 5-6.

§ 72 Els francs (*al-ifranġa*), els eslaus (*al-ṣaqāliba*), els lombards (*al-nūkubard*)¹⁹¹, els hispans (*al-ašbān*), els de Gog i Magog (*Ya'ġūġ wa Ma'ġūġ*), els turcs (*al-turk*)¹⁹², els khazars (*al-ḥazar*)¹⁹³, els búlgars (*al-burġān*), els alans (*al-lān*)¹⁹⁴, els gallecs (*al-ġalāliqa*) i tots els altres [pobles] que hem dit que ocupen el [signe] de Capricorn i - que és al nord-, sense discrepàncies entre els estudiosos i els que tenen en compte les doctrines revelades, tal com hem assenyalat, són descendents de Jafet, el més petit dels fills de Noé¹⁹⁵. Entre totes aquestes menes de pobles, els francs són els més valents, els més inaccessibles al temor, els millor equipats, els que tenen un territori més ampli i amb més ciutats, els més disciplinats, els més fidels als seus reis i els més obedients. Però [cal notar] que els gallecs encara són més valerosos i molt més perillosos. Tant

¹⁸⁹ Llegeixo *aw*, tal com figura a *al-Bayān al-muġrib*, II, 23.

¹⁹⁰ Un text molt semblant figura a IBN AL-QŪṬIYYA, *Tārīḥ iftitāḥ al-Andalus*, p. 181.

¹⁹¹ Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, traductor al francés d'aquesta obra (*Les prairies d'or*, Paris 1962, I, 343) anota que potser caldria llegir *al-bazkard* i que aquest terme al·ludiria llavors als magiars (cf. DUBLER, *Abū Ḥāmid*, 105, 253 i 266).

¹⁹² Cf. DUBLER, *Abū Ḥāmid*, 246-253.

¹⁹³ Cf. DUBLER, *Abū Ḥāmid*, 187-189 i *passim*.

¹⁹⁴ Cf. DUBLER, *Abū Ḥāmid*, 152 i 254.

¹⁹⁵ Cf. VERNET, *Un precedente milenario de las modernas teorias racistas*, "Boletín de la Sociedad Científica Hispano-Marroquí" (Alcazarquivir), 2 (1950), 91-100 (reproduït a VERNET, *Estudios*, 61-70).

és així, que un gallec tot sol pot plantar cara a diversos francs.

Tots els francs estan sota l'autoritat d'un únic rei sense discussions ni dissensions. El nom de la capital del seu regne actualment és París (*Barīzah*, variant *N.wm.rah*)¹⁹⁶, que és una gran ciutat, i en tenen unes cent cinquanta més, sense comptar les poblacions camperoles i les províncies.

AL-MAS'UDĪ, *Murūğ al-dahab*, II, p. 8.

§ 73 Pel que fa a al-Andalus, la més poderosa de les nacions enemigues és la dels gallecs i, si bé els francs estan en guerra amb ells, aquells resulten més perillosos.

AL-MAS'UDĪ, *Murūğ al-dahab*, II, p. 10.

§ 74 Els gallecs i els francs són de religió cristiana i practiquen el rite melquita¹⁹⁷.

AL-MAS'UDĪ, *Murūğ al-dahab*, I, p. 182 b.

§ 75 Els bascons (*al-waškund*) constitueixen una nació poderosa i amb reis propis, que estan en guerra amb altres pobles d'Hispania (*al-Andalus*), com el gallecs i els francs (*al-ifranġa*).

IBN ḤAWQAL, *Kitāb šūrat al-ard*, p. 110.

§ 76 Un dels famosos productes [d'exportació] andalusins és el del tràfic de noies i nois que són capturats entre els joves francs i gallecs, i el dels servents eunucs. Tots els esclaus eunucs que hi ha a la terra provenen d'al-Andalus perquè són castrats a prop d'aquest país; els que se'n ocupen són comerciants jueus¹⁹⁸.

(...) Pel que fa a la meitat septentrional [del territori dels esclaus], els andalusins els esclavitzen a la zona de Galícia, *Ifranġa*, Lombardia (*Unkubarda*) i Calàbria

¹⁹⁶ Llegeixo així el corrupte *B.wyrah* que figura en el text.

¹⁹⁷ Evidentment, es tracta d'un error que prové, probablement, del fet que aquest autor situa l'origen dels pobles francs a l'illa de Rodas.

¹⁹⁸ Cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Esp. Mus. X siècle*, 29-30; A. MEZ, *El renacimiento del islam*, Madrid 1936, esp. 204-205 i *EF*, s.v. "sakāliba".

(*Qalūriya*); en aquestes regions les seves captures encara són nombroses.

IBN ḤAWQAL, *Kitāb šūrat al-ard*, p. 111 a.

§ 77 A al-Andalus hi ha més d'una explotació agrícola amb milers de persones que no coneixen la vida urbana i que són [hispano]-romans (*rūm*) de religió cristiana. Si alguna vegada es revolten, es refugien en alguna fortalesa per tal de protegir-se, i la lluita en contra seu és llarga, perquè són extremadament contumaciosos i rebels. Quan abandonen els lligams de l'obediència és penós de reduir-los si no és exterminant-los, cosa que resulta difícil i feixuga.

IBN ḤAWQAL, *Kitāb šūrat al-ard*, p. 111 b¹⁹⁹.

§ 78 Entre els pobles infidels pròxims a al-Andalus no n'hi ha cap de més nombrós que el dels francs, però els que viuen a prop dels musulmans [és a dir, els catalans] són dèbils, les seves armes són escasses i el seu nombre és reduït. Quan estan sotmesos, són obedients, lleials i de moltes qualitats. Els andalusins els prefereixen als gallecs. Aquests són millors i més sincers, però menys obedients; tenen més energia, poder i valor, però són traidors. Estan situats a la mateixa latitud que els catalans (*al-ifrang*).

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 80-81.

§ 79 Resum de les paraules sobre els països dels gallecs, dels francs i d'altres pobles cristians fins al país dels eslaus i d'altres, que recorda Ibrāhīm b. Ya^cqūb al-Isrā'īlī al-Ṭurṭūšī²⁰⁰:

¹⁹⁹ Aquest fragment, amb traducció un xic diferent de P. Balañà, figura a *Geografia i Història. Tercer de BUP*, Cruïlla, Barcelona 1991, 85.

²⁰⁰ Cf. P. BALANÀ, *Un jueu de Tortosa (segle X) informador dels geògrafs àrabs medievals*, "QHT", III (1982), 9-28, on es mostra com l'original, avui perdut, d'aquest autor, fou conegut per al-^cUdrī, un segle més tard, a través d'una còpia intermèdia, també perduda avui. A partir d'al-^cUdrī, aquest fragment arribà a al-Bakrī (a qui seguí al-Ḥimyarī que atribuï aquesta descripció només als gallecs) i que, directament a partir d'al-^cUdrī, també fou conegut per al-Qazwīnī (que en aquest cas no cita la seva font, però sí altres vegades).

Digué Ibrāhīm: El país dels gallecs²⁰¹ és totalment pla i la major part del seu sòl és sorrenc. El seu aliment consisteix, sobretot, en mill i en panís i llurs recursos en beguda són el xarop de poma i *al-buška*²⁰², que és un suc que obtenen de la farina.

Són gent traïdora i de condició vil que no es netejen ni es renten només que una vegada o dos a l'any, i amb aigua freda. No es renten mai els vestits mentre els porten, d'ençà que els estrenen fins que se'ls hi esquincen i creuen que la porqueria que prové de la seva suor és beneficiosa i saludable per llurs cossos. Els seus vestits són molt estrets i oberts, de manera que deixen al descobert bona part dels seus cossos. Posseïxen una gran força i no són partidaris de fugir en la lluita [perquè] prefereixen la mort abans que això²⁰³.

AL-QAZWĪNĪ, *Ātār al-bilād*, p. 334-335 b²⁰⁴.

§ 80 La seva gent [d'*Ifrangā*²⁰⁵] és cristiana i tenen un rei que compta amb molta força i equipament. El seu govern compren dues o tres ciutats costaneres de l'interior del territori de l'islam i ell les defensa cada vegada que els musulmans fan expedicions per conquerir-les; des d'allà també envia expedicions ofensives. Els seus exèrcits tenen molta força i no són gens partidaris de fugir en la lluita [perquè] prefereixen la mort a [perdre] una senyera. No veuràs ningú més brut que ells, a més a més de què són gent traïdora i de condició vil que no es netejen ni es renten només que una vegada, o dos, a l'any i amb aigua freda. No es renten mai els vestits mentre els porten, d'ençà que els estrenen fins que se'ls hi esquincen. S'afaiten la barba i els creix grollerament i desagradable. Preguntaren a un d'ells sobre l'afeïtament de la barba i digué: "El cabell

²⁰¹ Des d'aquí (i fins al final d'aquest fragment) el text figura igual a AL-ĤIMYARĪ, *Kitāb al-rawḍ*, p. 66 i a REINAUD, *Abū l-Fiddā'*, 170 (trad. 234).

²⁰² Al-Ĥimyarī escriu *aniš.ka*. Lévi-Provençal assenyala les variants *al-nīš.ka* i *al-y.n.ška* i anota que deu tractar-se d'algun mot romanç que no identifica (i que jo tampoc no puc. Potser l'anís?).

²⁰³ Cf. el paràgraf següent.

²⁰⁴ Cf. el paràgraf anterior.

²⁰⁵ Noti's que aquest autor atribueix aquesta descripció als francs (cf. el text anterior, que la refereix als gallecs).

és una excrescència. Vosaltres us el traieu del cul i l'hauriem de deixar nosaltres en els rostres?" .

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġuġrāfiyya*, § 201.

§ 81 Vora la mar i [des de Narbona] cap a l'orient es troben les ciutats d'Ancona ? (.qlūba, sic, per *Ankūnah* ?), Porquera ? (*Buškīra*) i Gènova (*Ġanwa*) que és una de les ciutats més grans dels romans (*rūm*) i dels francs (*ifrangġ*). Els seus habitants són els Qurayš²⁰⁶ dels cristians (*rūm*) i es diu que són àrabs cristianitzats, descendents de Ġabala b. al-Ayham al-Ġassānī²⁰⁷ que es féu cristià a Síria. El cert és que per les seves característiques [físiques] no semblen europeus (*rūm*), perquè la majoria d'aquests són de cara rosada i aquells són bruns²⁰⁸, d'ulls grans i negres i de nas sortit en llur pont (*šumm al-ʿarānīn*)²⁰⁹. Per això es diu que són àrabs. Aquest poble es dedica al comerç marítim des de Síria fins a al-Andalus i és molt poderós en el mar.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 734 d.

§ 82 Els catalans (*ifrangġ*) tenen força, són irresistibles i d'impuls imparable. Diuen que són descendents de Ġafna²¹⁰.

IBN SAʿĪD AL-MAGRĪBĪ, *Kitāb baṣṭ al-arḍ*, p. 114 a.

§ 83 Fora d'al-Andalus es troba [la ciutat de Barcelona], capital del barceloní rei dels

²⁰⁶ Aquesta tribu, a la que pertanyia el Profeta de l'islam, és citada aquí com a prototipus dels àrabs de més pura nissaga.

²⁰⁷ Darrer sobirà dels gassanís de Pèrsia, contemporani de Mahoma. Es féu musulmà durant el califat d'Umar, però després tornà al cristianisme. En perdre el poder polític, es refugià a Constantinoble (cf. *El²*, s.v. "Djabala", i REINAUD, *Abū l-Fida'*, 262). Cf. els tres paràgrafs següents.

²⁰⁸ Llegeixo *duʿġ* en comptes del *duḥ* que figura en el text.

²⁰⁹ L'expressió *šumm al-ʿirnīn*, usada metafòricament en el sentit d'"orgullós" apareix també en el vers 54 de la *qaṣīdat al-Burda* amb la que el poeta Ka'b b. Zuhayr obtení el perdó del Profeta de l'islam (cf. VERNET, *Literatura àrabe*, Labor, Barcelona, s.d., 56-60).

²¹⁰ Deu tractar-se d'una mala grafia, per Ġabala (cf. els paràgrafs següents).

catalans (*al-malik al-kaṭalāniyīn*), descendent de Ğabala b. al-Ayham²¹¹, rei de Ğassān, que es féu cristià²¹² en temps del califat d'°Umar b. al-Ḥaṭṭāb -que Déu estigui satisfet d'ell!-.

AL-°UMARĪ, *al-Masālik al-abṣār* (apud M. AMARI, *al-°Umarī. Condizioni degli Stati cristiani* p. 97)²¹³.

§ 84 Pel que fa als catalans (*katīrān* o *katīlān*)²¹⁴, són àrabs d'*al-Farang* i la seva gent procedeix dels cristians de Ğassān, companys de Ğabala b. al-Ayham que entraren en el país dels bizantins (*rūm*) i hi avançaren fins que s'establiren en el que ara estan, on en constitueixen la seva població²¹⁵. Ténen un rei propi al que obeeixen i són gent de terra i de mar que no provoquen lluita contra el que no els trenca la son ni els aparta de la calma. Però quan són inquietats, sotmeten qualsevol agitador i fan callar la boca

²¹¹ Cf. el paràgraf següent.

²¹² Llegeixo *al-mutanaṣṣir*.

²¹³ Aquest fragment fou publicat per E. SAAVEDRA, *Schiaparelli. Notizie d'Italia*, "BRAH" XV (1889), 99-102. MILLÀS, *Textos*, XIX-XX, en esmentar que, segons Ibn 'Idārī, "dos individus de la branca de Fihri, °Abd Allāh b. Nāfī° b. °Abd al-Qays i °Abd Allāh b. al-Ḥusayn, arribaren a Espanya per la part de la costa, en temps d'°Utmān", qualifica d'anacrònica aquesta notícia, afegeix que "pot tenir relació amb algunes llegendes que parlen de l'establiment de gassanís a Catalunya i d'incursions marítimes abans de la conquesta" islàmica i remet a la publicació de SAAVEDRA.

²¹⁴ Aquesta és la interpretació que en féren M. AMARI i E. SAAVEDRA, però cal advertir que al-°UMARĪ situa la descripció d'aquest poble després de la dels d'Ancona i de Florència i abans de la dels genovesos. Noti's que al-Zuhrī (cf. § 81) tampoc no la situa a l'actual Catalunya. Caldria, potser referir-ho a Sardenya?, però, segons J. Carbonell (*GEC*, s.v. "L'Alguer") la primitiva població sardo-ligur fou expulsada i la vila fou repoblada amb catalans a partir del 1372, i l'autor més tardà, al-°Umarī, morí l'any 1349.

²¹⁵ Aquesta notícia forma part d'algunes llegendes que parlen de l'establiment de gassanís en el territori de l'actual Catalunya (cf. els paràgrafs anteriors i VERNET, "Espanya en la Geografia de Ibn Sa'īd al-Maġribī", "Barcelona i els musulmans" i "Los reyes de Aragón ¿son de ascendencia árabe?" in *De °Abd al-Raḥmān I a Isabel II*, 366, 441-442 i 459, respectivament, i ID, *El Islam en España*, 21-22). Diversos autors (cf. TERÉS, *Linajes*, núm. 45) parlen de la presència de gassanís a al-Andalus. Pel que fa a aquesta la pretesa nissaga gassaní dels comtes catalans, segons REINAUD, *Abū l-Fidā'*, II, 262, sembla que prové d'una mala lectura d'un passatge d'AL-IṢṬAḤRĪ (cf. *Viae Regnorum Descriptionis Moslemicae*, ed. de Goeje 1967, 44-45) on es parla d'uns cristians d'*al-Ġalāliqa*, d'origen siri, i s'indica que també ho són els de la tribu dels *b. ḥrašana* -denominació que podria haver-se confós amb Barcelona-, del país dels *rūm*, que es creu que son àrabs de Ğassān que hi emigraren amb Ğabala b. al-Ayham. Sobre l'origen de la casa de Barcelona, cf. P. PONSICH, *El problema de l'ascendència de Guifré el Pelós*, "Revista de Catalunya", núm. 23 (octubre 1988), 35-44.

de tot llengua-llarga.

1.3. ELS NUCLIS DE POBLACIÓ

Alcalà de Xivert

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, III, p. 321 b.

§ 85 [Alcalà] de Xivert (*Šubrut*, sic per *Šibart*)²¹⁶ és un castell (*al-qalʿa*)²¹⁷ fortificat²¹⁸ a la vora del mar, a al-Andalus. Entre ell i Tortosa hi ha [una distància de] dos dies.

Balaguer

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, I, p. 488-489.

§ 86 Balaguer (*Balagīr*) (així ho ortografià²¹⁹ Abū Bakr b. Mūsà²²⁰). És el nom

²¹⁶ Identificat per ʿABD AL-KARĪM, *Yāqūt*, núm. 179.

²¹⁷ Cf § 167, on al-Idrīsī el menciona com una de les fortaleses que depenen de Tortosa.

²¹⁸ En una de les parets de tapiat d'aquest castell hi ha una inscripció que encara es pot llegir parcialment. N. Éliséeff proposà dues interpretacions, *li-liqāti-llāh* o *li-liqāʿi-llāh*, amb significat "pel reencontre amb Déu" (cf. A. BAZZANA, *Problèmes d'architecture militaire au Levant espagnol: le château d'Alcala de Chivert*, "Château-Gaillard. Études de castellologie. VIII Colloque de Bad Müstereifel (1976)", Caen 1977, 22-46. (Dec aquesta notícia al col.lega i amic Joan Fuguet). F. Corriente m'indica amablement al respecte que la lectura *liqāt* resulta molt rebuscada i que el més probable és que hagi de llegir-se *li-liqāʿi-llāhi*.

²¹⁹ Sobre les diverses grafies d'aquest topònim, cf. *Onomasticon*, q.v.

²²⁰ ʿABD AL-KARĪM, *Yāqūt*, núm. 96, anota que es tracta del tradicionista Abū Bakr b. Mūsà al-Hāzimī, mort l'any 1188, i remet a W. JWADIEH, *The introduction chapter's of Yāqūt, Muġam al-buldān*, 12, n. 7.

d'una població andalusina de la jurisdicció de Lleida que comprèn nombroses forteses²²¹.

?

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, I, p. 484.

§ 87 ? (*B.l.šīġ*)²²² és una de les forteses de Lleida, a al-Andalus.

?

Descripció anònima, p. 18.

§ 88 Entre les meravelles d'al-Andalus figura l'alqueria de ? (*B.līġ*), cap al nord, prop de la ciutat de Lleida. En ella hi ha un rierol, l'aigua del qual s'espesseix i, [en posar-la] en un recipient, es converteix en una pedra grogosa. [També] es solidifica a les dents de les persones i a qualsevol lloc on aquesta aigua rocallosa es posi, de manera que no resta ningú d'aquesta alqueria sa i estalvi de la malaltia d'[aquests] càlculs²²³.

²²¹ A continuació recull les biografies d'Abū Muḥammad ʿAbd al-Ḥamīd al-Balagī al-Umawī i d'Abū ʿAbd Allāh Muḥammad b. ʿĪsā b. Muḥammad b. Baqā' al-Anṣārī al-Andalusī al-Balagī, dos savis originaris d'aquesta població (cf. BALAÑÀ, *Balaguer*).

²²² Yāqūt només especifica que la /š/ va vocalitzada amb una /i/ i que li segueix una /ġ/. ʿABD AL-KARĪM, *Yāqūt*, núm. 94, anota que potser podria tractar-se de Belchite, però aquí s'especifica que depen de la jurisdicció de Lleida (SÉNAC, *Ḥuṣūn*, 61, accepta com a probable aquesta identificació, però dubta també de que formés part de la jurisdicció lleidatana). Ultrà això, Yāqūt ja dedica una entrada a Belchite (*Balṣand*) que situa correctament a la regió de Saragossa (cf. *Muġam al-buldān*, I, 484). Segons RODRÍGUEZ LOZANO, *Nuevos topónimos*, la grafia *Balṣand* correspon a Belchite, previ canvi de la /n/ per una /y/. BALAÑÀ, *Mus. Cat.*, 60, sense identificar *B.l.šīġ*, no dubta de què sigui un topònim avui de Catalunya. Queda, però i per ara, sense identificar, si bé podria tractar-se de l'arabització d'un topònim romanç iniciat per *Pl*.

²²³ Ara com ara resulta difícil d'identificar aquest topònim així com també establir si és el mateix que figura en el text anterior. Cal assenyalar també que AL-ḤIMYARĪ, *Kitāb al-rawḍ*, p. 194, parla d'un fenomen igual que succeeix en l'alqueria de *Bantīġ*, situada en el riu Uclés, prop de la ciutat de Huete, i que Lévi-Provençal tampoc no identifica. HERNÁNDEZ JUBERÍAS, *La Península imaginaria*, 282-283, també explicita la dificultat de localització d'aquesta alqueria.

Barcelona

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 96²²⁴.

§ 89 La ciutat de Barcelona (*Baršalūna*) pertany a la tercera circumscripció²²⁵ d'al-Andalus i és enmurallada per la part de la costa. Els jueus hi són tan nombrosos com els cristians²²⁶ i té un raval a les afores²²⁷.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 199.

§ 90 A la vora d'aquest mar [el Mediterrà] i en el país dels francs, es troba la ciutat de Barcelona. Forma part del que conqueriren els musulmans en la seva primera incursió a al-Andalus. És una ciutat ni gran ni petita, situada en un(-a) ...²²⁸, voltada pel Pirineu, que és la muntanya que separa al-Andalus del país dels francs.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 734 c.

§ 91 Barcelona és una ciutat situada a la vora del mar. El seu port té molts esculls per la qual cosa els vaixells no hi poden atracar si no disposen de capitans experts en navegació. És una ciutat que té un raval i muralles fortificades i l'entrada i la sortida cap a al-Andalus [ha d'efectuar-se] pel port de muntanya anomenat Temple de Venus²²⁹ i, pels cristians, el Pirineu (*al-Birīniyuh*). A Barcelona hi viu el rei dels catalans (*malik Ifranġa*) perquè és la seva capital. Posseix vaixells que comercien i que

²²⁴ Aquest fragment figura a BALAÑA, *Bakrī*.

²²⁵ Al-Bakrī i altres autors àrabs atribueixen a Constantí una partició de la península Ibèrica en sis circumscripcions (cf. les anotacions de Lévi-Provençal a la seva traducció del *Kitāb al-rawḍ* d'al-Ĥimyarī, esp. 42 i 247-249; H. MU'NIS, *La división político-administrativa de la España musulmana*, "RIEII", V (1957), 79-135.

²²⁶ Evidentment, aquesta notícia és exagerada.

²²⁷ A continuació segueix una llegenda referida a Ramon Berenguer I el Vell, estudiada per MILLÀS, *Una nota de un historiador àrab sobre Ramon Berenguer el Viejo*, "BRABL", 17 (1944), 252-254. Cf. també BENET, "La comtessa Almodis raptada per ordres del comte Ramon Berenguer", in *Històries insòlites*, 33-41.

²²⁸ No sé quin mot figurava en l'original. L'editor estableix *h.r.z* (?). Les diverses variants escriuen *ġabal*, "muntanya"; *ḥawz*, "terme" i *ġūn*, "badia".

²²⁹ Cf. la nota corresponent a § 6.

algaregen.

IBN SA'ĪD AL-MAGRĪBĪ, *Kitāb baṣṭ al-ard*, p. 114 b.

§ 92 [Barcelona] és al Mediterrani (L = 24° 30', l = 42° 18') i té aigües i jardins. Fou una de les conquestes dels musulmans, però els cristians la recuperaren.

AL-HIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 42.

§ 93 Barcelona és una ciutat que pertany als cristians (*al-rūm*); entre ella i Tarragona hi ha [una distància de] cinquanta milles*. Situada vora el mar, el seu port té molts esculls, per la qual cosa els vaixells no hi poden atracar si no [disposen de marins] experts. Té un raval i muralles fortificades i l'entrada i la sortida cap a al-Andalus [ha d'efectuar-se] pel port de muntanya anomenat Temple de Venus (*Haykal al-Zahra*, sic, per *al-Zuhara*)²³⁰. A Barcelona hi viu el rei dels catalans (*malik Ifranġa*) perquè és la seva capital. Posseeix vaixells que comercien i que algaregen.

(...) Barcelona és rica en blat, en [d'altres] grans i en mel i els jueus hi són tan nombrosos com els cristians. Té un raval a les afores, pertany a la circumscripció tercera d'al-Andalus i és sòlidament enmurallada i gran²³¹.

AL-QALQAŠANDĪ, *Ṣubḥ al-ašā*, V, p. 233b .

§ 94 Barcelona (*Baršanūna*). Diu el *Taqwīm al-buldān*²³² que s'escriu amb aquesta ortografia, però altres diuen que s'escriu *Baršalūna*. Segons el *Taqwīm al-buldān* és situada fora d'al-Andalus en el territori dels francs (*bilād al-farang*). La seva posició pertany al principi del sisè dels set (*sic*) climes [establerts per Constantí]²³³. Segons

²³⁰ Cf. la nota corresponent a § 6.

²³¹ Aquest passatge és igual al d'al-Bakrī (cf. § 89). Com allà i a continuació, es narra la llegenda de Ramon Berenguer I el Vell.

²³² Es tracta de l'obra geogràfica d'Abū l-Fidā', mort l'any 1331.

²³³ En realitat hauria de dir "sis" (cf. les anotacions a § 89).

Ibn Sa'īd [al-Mağribī] té 24° 30' de longitud i 42^{o234} de latitud²³⁵.

Carcassona

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 60²³⁶.

§ 95 A Carcassona (*Qarqāšūna*) hi ha l'església venerada entre ells [els cristians], anomenada Santa Maria la Grassa (*Šanta Mariyya Ġrātiya*)²³⁷. En ella hi ha [alcàssers amb]²³⁸ set columnes de plata²³⁹ i en dia de festa hi acudeixen els cristians²⁴⁰ de les comarques [del voltant]. Entre Carcassona i Barcelona hi ha una distància de vint i cinc jornades^{*241}.

YĀQŪT, *Mu'ğam al-buldān*, IV, p. 328.

§ 96 Carcassona (*Qarqāšūna*). Digué Ibn al-Farađī: "Alī b. Mu'ād ens explicà el següent: Em contà Sa'īd b. Fağlūn²⁴² que, segons Yūsuf b. Yahyà al-Mağāmī²⁴³,

²³⁴ Cf. § 92, on es diu que la seva latitud és de 42° 18'.

²³⁵ A continuació s'explica que actualment és la capital d'un regne cristià, al que s'ha annexat Aragó, Xàtiva, Saragossa, València, les illes de Dènia (*sic!*) i de Mallorca i altres. Més endavant, al-Qalqašandī (*id.*, V, 270) dedica un capítol al Regne de Barcelona i explica que després de l'any 1320-1321 hi reinava el rei Pere [el Cerimoniós], ja molt vell i que morí l'any 780 (1385-1386) [en realitat, 1387]. Afegeix, erròniament i seguint Ibn Ḥaldūn, que els seus dos fills es repartiren el regne, quedant-se el seu germà, el duc, amb el regne de Saragossa, i que més tard conquerí l'illa de Sicília.

²³⁶ Aquest fragment és inclòs a BALAÑÀ, *Bakrī*.

²³⁷ Identificada per l'editor, es tracta del monestir de la Grassa, abadia benedictina situada prop de la població llenguadociana de la Grassa (Cf. MILLÀS, *Textos*, XXIII i § 18, i *GEC*, s. v. "Grassa").

²³⁸ L'editor anota que un dels manuscrits hi assenyala l'existència de castells (*wa fi-ha quṣūr wa sawāri min fidda*).

²³⁹ Yāqūt i al-Maqqarī, seguint Ibn Ḥayyān, afegeixen que "no tenien parió i que un home amb els seus dos braços no podia abraçar-les" i que "tenien una longitud enorme" (cf. MILLÀS, *Textos*, XXIII i § 18 i SÉNAC, *Musulmans*, 18).

²⁴⁰ Tradueixo segons la variant *al-naṣārā* i no segons el terme *al-ağam*, o "no àrabs", establert en el text.

²⁴¹ YĀQŪT, *Mu'ğam al-buldān*, IV, p. 328, assenyala que aquesta és la distància existent entre Carcassona i Còrdova.

²⁴² Personatge no identificat.

Ḥabbān (*sic*, per Ḥayyān) b. Abī Ġabala al-Qurašī²⁴⁴, un dels seus *mawālī**, algarejà amb Mūsà b. Nuṣayr quan conquerí al-Andalus i que arribà a una de les seves fortaleses, anomenada Carcassona²⁴⁵, en la que morí, però Déu és el més savi!

Entre Carcassona i Còrdova hi ha una marxa de vint-i-cinc dies²⁴⁶. En ella hi ha l'església venerada entre ells [els cristians], anomenada Santa Maria [la Grassa], on hi ha columnes de plata que no tenen parió; que un home amb els seus dos braços no podia abraçar-ne cap [i] que tenen una longitud enorme²⁴⁷. [També] es diu que Ḥabbān (*sic*, per Ḥayyān) b. Abī Ġabala morí a Ifrīqiya l'any 125 [4 novembre 742-24 octubre 742] i que li havia enviat [el califa omeia] °Umar b. °Abd al-°Azīz amb un grup d'alfaquis per tal que ensenyessin jurisprudència als seus habitants.

?

AL-QAZWĪNĪ, *Ātār al-bilād*, p. 408.

§ 97 Cardona ? (*K.rt.na*): Diu al-°Udrī que és una gran ciutat en el territori dels francs (*al-farang*) en la que viu una gent que té una meitat de la cara blanca com la neu i l'altra meitat de color normal²⁴⁸.

²⁴³ Cf. IBN AL-FARADĪ, *Tārīḥ 'ulamā'*, núm. 1613. °ABD AL-KARĪM, *Yāqūt*, núm. 272, anota que es tracta de l'alfaquí Abū °Umar Yūsuf b. Yahyà b. Yūsuf al-Azdī, conegut per al-Magāmī, de Còrdova però originari de Toledo que morí a Qayrawān l'any 900.

²⁴⁴ Cf. IBN AL-FARADĪ, *Tārīḥ 'ulamā'*, p. 106. °ABD AL-KARĪM, *Yāqūt*, núm. 272, anota que es tracta de l'alfaquí Abū Nadr Ḥayyān b. Abī Ġabala al-Qurašī, mort a Ifrīqiya l'any 742.

²⁴⁵ Cf. Cf. MILLÀS, *Textos*, XXIII, i §§ 37-39 i 51, on es mostra que qui arribà a Carcassona fou °Anbasa b. Suḥaym al-Kalbī.

²⁴⁶ Al-Bakrī i al-Maqqarī diuen que aquesta distància és entre Carcassona i Barcelona.

²⁴⁷ Cf. les anotacions al paràgraf anterior.

²⁴⁸ El fragment en qüestió no figura en l'obra d'al-°Udrī que ens ha pervingut. Cal assenyalar que, pel que sabem d'aquest autor, no parlà dels territoris situats al nord del Pirineu, per la qual cosa, sembla que aquesta cita ha de referir-se a l'actual Catalunya. Amb tota la prudència que aconsella una única referència, de contingut tan fantasiós, m'atreveixo a insinuar que potser es tracti d'una llegenda atribuïda a Cardona (amb mines de sal que podrien tenir relació amb el color blanc dels rostres) i que podria haver-se originat quan, en temps del comte Guifré, fou fortificat l'antic recinte casteller en establir-se la frontera en el Cardener. (Cf. una altra llegenda relacionada amb la sal a BRAMON i SOUTO, *Maravillas*, 9-10).

Castelló d'Empúries

IBN SA'ĪD AL-MAGRĪBĪ, *Kitāb baṣṭ al-ard*, p. 114 c.

§ 98 A l'est [de Barcelona], hi ha Castelló [d'Empúries] (*al-Qaštalyūn*) (L = 25° 27', l = 43°), base de corsaris, d'on surten amb els seus místics (*al-muṣaṭṭahāt*, sic per *al-musaṭṭahāt*)²⁴⁹.

Fraga

IBN ĠĀLIB, *Farḥat al-anfus*, p. 17 a.

§ 99 Fraga (*Ifraġa*) és situada vora el riu Cinca i conté nombroses fortaleses.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 733 d.

§ 100 [Fraga] és una fortalesa [ben] edificada, amb sócs i tallers i amb habitants valents i fermes.

AL-QAZWĪNĪ, *Ātār al-bilād*, p. 369.

§ 101 Fraga (*Frāġa*) és una ciutat andalusina situada prop de Lleida. Té bonics edificis, molta aigua i jardins, bells paisatges i bona fama. Compta amb nombrosos abrics sota terra on la gent s'amaga de l'enemic en cas d'atac. La descripció d'aquests soterranis és la següent: són com un pou estret de boca i ample al fons. A l'interior s'hi obren galeries semblants a les dels cataus del jerbu. Des de la superfície del sòl no es pot arribar a aquestes galeries i l'agressor no s'atreveix a penetrar-hi. Si hi introduïen fum, els refugiats entraven a les galeries, tancant-ne llurs portes fins que el fum es dissipés. En el cas de que foren obstruïts, els pous compten amb una altra sortida. D'aquests soterranis en diuen *al-fuġūġ*²⁵⁰ i en la seva construcció hi despenen els diners de legats pietosos i d'altres [donacions]. Per ells és com una acció pietosa²⁵¹.

²⁴⁹ Cf. DOZY, *Supplément*, I, 625 i COROMINES, *DECLC*, s.v. "místic".

²⁵⁰ Cf. BRAMON, *Sitges*, on es mostra que el nom d'aquests enginyosos sistemes defensius és l'arabització del romanisme "foia", prova evident dels contacte dels andalusins d'aquesta zona de frontera amb no arabòfons.

²⁵¹ Cf. § 110.

AL-ḤIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 20.

§ 102 Fraga (*Ifrāḡa*) és una ciutat andalusina propera a Lleida, de la que dista divuit milles*. És situada a la riba del riu Cinca i hermosa de construcció. Té una fortalesa fortificada i inaccessible i molt jardins que no tenen parió²⁵².

Descripció anònima, p. 63 a.

§ 103 Fraga (*Ifrāḡ*), una de les capitals de l'orient d'al-Andalus, és una ciutat antiga i de remota fundació (...) Damunt seu hi ha muntanyes inaccessibles, fortalises i moltes alqueries, el nombre de les quals excedeix les tres mil; a totes elles s'hi pronuncia el sermó dels divendres (*ḥuṭba*)²⁵³.

La Granja d'Escarp

YĀQŪT, *Mu'ğam al-buldān*, I, p. 199.

§ 104 [La Granja] d'Escarp (*Iškarb*)²⁵⁴ és una ciutat de l'Orient d'al-Andalus. Abū l-ʿAbbās Yūsuf b. Muḥammad b. Fārū al-Iškarbī n'era originari²⁵⁵.

Lleida

Crònica del Moro Rasis, p. 45 a.

§ 105 En Lerida ha fundamentos antiguos, e es lugar muy noble e ha muchas villas e muchos castillos, e nos tardariamos mucho si los contasemos todos.

²⁵² A continuació es narra el setge que sofrí el 17 de juliol del 1134 per part d'Alfons el Bataller i la victòria dels musulmans comandats per l'almoràvit Yaḥyà b. Gāniya.

²⁵³ És evident que es tracta d'una exageració per tal de reforçar la gran religiositat de la gent dels voltats de Fraga sobre els que el mateix autor explica que són àrabs de nissaga (cf. *Descripció anònima*, p. 63 b).

²⁵⁴ Topònim identificat, amb interrogant, per 'ABD AL-KARĪM, *Yāqūt*, núm. 30.

²⁵⁵ A continuació segueix una petita biografia d'aquest personatge, que visqué a Jaén i viatjà a Balḡ i al Ḥurāsān, on morí l'any 1143.

AL-ZUHRI, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 213.

§ 106 Lleida és una ciutat gran i no n'hi havia cap altra més gran²⁵⁶ a al-Andalus²⁵⁷. És situada a la vora del riu Segre.

AL-IDRISI, *Nuzhat al-muštāq*, V, 554 a.

§ 107 La ciutat de Lleida és petita i poblada, té muralles inexpugnables i és a la vora d'un gran riu.

AL-IDRISI, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 733 b.

§ 108 La ciutat de Lleida és mitjana, de molts recursos i bastida vora el riu Segre (*nahr al-Zaytūn, sic*)²⁵⁸.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, V, p. 7.

§ 109 Lleida és una cèlebre ciutat andalusina situada a l'est de Còrdova. Els seus districtes limiten amb els de Tarragona, desviada respecte a Còrdova per la zona del nord. A la seva cora* hi pertanyen un nombre de ciutats i forteses que mencionarem en el lloc que els correspon. Ara és en mans dels cristians i el seu riu és anomenat Segre (*Šīqr*)²⁵⁹.

AL-ĤIMYARĪ: *Kitāb al-rawd*, § 157 b.

§ 110 (...) Lleida, a la Frontera Oriental d'al-Andalus, és una ciutat antiga (...). És a l'est de la ciutat d'Osca (...) La seva suda (*hišn*)²⁶⁰ és inexpugnable, no sucumbeix a cap atac ni es pot pensar en entrar-hi, malgrat un llarg setge. Al damunt seu hi ha la

²⁵⁶ Llegeixo segons la variant *ġirman* i no el terme *hirman*, establert per l'editor.

²⁵⁷ Un dels manuscrits afegeix que això era en època cristiana.

²⁵⁸ Literalment, "riu de les Oliveres", però aquest nom és aplicat al Cinca.

²⁵⁹ A continuació es menciona el tradicionista Abū Yahyà Zakariyyā b. Yahyā b. Sa'īd al-Lāridī, conegut per Ibn al-Naddāf i originari d'aquesta ciutat.

²⁶⁰ Tradueixo així el terme *hišn* (que sempre ha traduït per "fortalesa") perquè encara avui es coneix per turó de la Suda el de l'emplaçament de la fortalesa andalusí de Lleida.

mesquita aljama, d'hermosa edificació, construïda l'any 288 [26 desembre 900-15 desembre 901]. La suda (*ḥiṣn*) domina una àmplia plana, coneguda pel pla de Mascançà (*Fahṣ Maškī ḡān*)²⁶¹.

(...) Tots els masos (*diyā'*), sense excepció, compten amb una torre (*burg*)²⁶² o amb un soterrani on els que hi viuen s'amaguen de l'enemic. La gent de les Fronteres despenen en la seva construcció diners dels llegats pietosos i de les almoines²⁶³.

Descripció anònima, p. 65-66 b.

§ 111 La ciutat de Lleida és antiga i de remota fundació i està situada al nord de Tarragona i al sur de Saragossa.

(...) Entre les ciutats de la seva [circumscripció] figura Narbona (*Arfūna*, sic per *Arbūna*)²⁶⁴, que és una ciutat mitjana, agrícola i ramadera. S'hi confeccionen els draps (*al-malf*)²⁶⁵ que s'exporten a al-Andalus al l'altra banda de l'Estret. Fou l'extrem del territori de l'islam.

Mequinensa

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 733 a.

§ 112 La ciutat de Mequinensa (*Miknāsa*) és petita, semblant a una fortalesa i constitueix una de les fronteres d'al-Andalus²⁶⁶.

²⁶¹ Vegeu les anotacions a § 48.

²⁶² La notícia resulta interessant perquè indica l'origen del català "torre" com a finca a les afores d'una població.

²⁶³ Cf. les anotacions a § 101.

²⁶⁴ El fet que Narbona depengués del districte de Lleida és fals.

²⁶⁵ El terme *malf* prové del gentilici d'Amalfi perquè els comerciants d'aquesta població foren importadors d'aquest gènere, molt apreciat a al-Andalus. A IBN ḤAYYĀN, *al-Muqtabis*, V, 322 i 327, consta l'arribada a Còrdova d'amalfitans, l'any 942.

²⁶⁶ Una bona monografia sobre aquesta població a P. BALAÑA, *Les arrels islàmiques de Mequinensa*, R. Dalmau, ed., Barcelona 1994. Cf. també *Catalunya Romànica*, XXVI, 314-316.

Montsó

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, V, p. 207.

§ 113 Montsó (*Munt Šūn*) és una de les antigues fortaleses de Lleida, a al-Andalus. Entre ella i Lleida hi ha [una distància] de deu parasangues*. És molt fortificada i la conqueriren els cristians l'any 482²⁶⁷.

Narbona

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 200.

§ 114 Després [de Barcelona], a la vora del mar i cap a llevant, hi ha la ciutat de Narbona (*Arbūna*), que fou el darrer que conqueriren els musulmans en el país dels francs. S'hi trobava una estàtua (*al-šanam*) en la que hi era escrit: "Reculeu, fills d'Ismael. No podeu passar d'aquí. Si em pregunteu, us respondré, però si no doneu la volta, us matareu els uns als altres fins al dia del Judici"²⁶⁸.

En llur centre, aquesta ciutat és travessada per un gran riu, que és el més gran dels del país dels francs. Sobre seu hi ha un gran pont, amb sòcs i vivendes, al damunt i a través del qual la gent va d'un cantó a l'altre de la ciutat. Entre Narbona i el mar, hi ha [una distància] de dues parasangues* i els vaixells pujen des del mar, pel curs del riu, fins que arriben sota aquest pont²⁶⁹. En la seva part central hi ha dics i molins - obres dels antics- que ara resultarien inimitables.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, I, p. 140.

§ 115 Narbona és un territori (*balad*) situat a l'extrem de la Frontera d'al-Andalus. Actualment està en mans dels francs (*ifrang*)²⁷⁰. Entre ella i Còrdova hi ha [una

²⁶⁷ Efectivament, fou conquerida per Sanç Ramíres el 24 de juny del 1089 (12 *rabī* II 482).

²⁶⁸ Cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 9 i 11; REINAUD, *Invasions des Sarrazins*, 225, i SÉNAC, *Musulmans*, 18.

²⁶⁹ Cf. SÉNAC, *Musulmans*, 80.

²⁷⁰ Com és sabut, Narbona deixà d'ésser musulmana l'any 759.

distància] de mil milles*, segons diu Ibn al-Faqīh²⁷¹; però Déu és el més savi!.

IBN SA'ĪD AL-MAGRĪBĪ, *Kitāb baṣṭ al-arḍ*, p. 114-115.

§ 116 Al sur de la ciutat de Narbona (L = 27°, l = 43° 25') hi ha una albufera²⁷² que limita amb el Mediterrani, on arribà Mūsà b. Nuṣayr durant la conquesta d'al-Andalus i on trobà l'estàtua (*al-ṣanam*) en la que estava escrit "Fills d'Ismael, torneu enrera!"²⁷³. Diuen que això fou una estratagema de l'exèrcit per tal de recular²⁷⁴ i [efectivament] tornà enrera, de manera que Narbona quedà constituïda en una de les fronteres dels musulmans, a l'est, fins que la recuperaren els francs durant les revoltes²⁷⁵.

AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ṭīb*, I, p. 127.

§ 117 Digué Ibn al-Yasa' que havia arribat a la conclusió de què Narbona era situada dins de la península d'al-Andalus, però el cert és que està en el seu exterior.

[Sant Carles de la] Ràpita

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 268 a.

§ 118 Entre València i Tortosa hi ha la ràpita de Cascall (*Kaškay*)²⁷⁶ en la que s'hi produeix una de les meravelles de la terra. Es tracta d'un pou, les aigües del qual, a parer de la gent, augmenten o disminueixen segons l'increment o la minva del nombre

²⁷¹ Tal i com anota 'ABD AL-KARĪM, *Yāqūt*, núm. 8, es tracta d' Abū Bakr Aḥmad b. Muḥammad al-Ḥamadānī, autor de l'obra geogràfica *Muḥtaṣar kitāb al-buldān*, escrita l'any 902.

²⁷² Es tracta de l'estany de Sijan.

²⁷³ Cf. les anotacions anteriors.

²⁷⁴ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 17.

²⁷⁵ Cf. les anotacions al paràgraf anterior.

²⁷⁶ Aquest topònim, identificat per Hernández Giménez, correspon a l'actual població de Sant Carles de la Ràpita (per a més detalls, cf. BRAMON, *Ràpita Cascall*).

de caravanes o de tropes que hi acampin. L'autor²⁷⁷ diu: "Vaig visitar la ràpita i vaig indagar sobre aquell pou i sobre el pretès creixement del seu cabal. M'hi vaig parar per preguntar a la gent del lloc si era cert que augmentava l'aigua amb l'increment de les persones que hi havia i que minvava en disminuir-ne el seu nombre. Em respongueren que sí, però que encara s'hi produïa un fet més meravellós. Els vaig dir: Déu tingui pietat de vosaltres!, en què consisteix? I em contestaren que l'observés. El vaig mirar i vaig veure un petit pou que sorgia arran de terra i del que no en calia pourar l'aigua perquè la seva fondària era de dos colzes. A més a més, tenia uns escalons pels quals es podia baixar i treure-la amb recipients. Seguí interessant-me'n, tot preguntant: Què és això? Ells, a la seva vegada, m'interrogaven dient: per a quantes persones et penses que hi ha aigua? Vaig respondre que per a unes quaranta, o potser menys, i em replicaren que el seu nivell no baixaria encara que en beguéss tota la gent del món o encara que hi acampessin milers de soldats. A continuació m'explicaren que havia acampat en aquell pou Ibrāhīm [b. °Alī] b. Tāšufīn amb cinquanta mil dels seus homes, així com també altres reis anteriors amb molts més i que hi havien begut ells i les seves muntures fins a sadollar-se, sense que el nivell del pou pujés ni baixés. Aquesta és la meravella que vaig veure-hi. El miracle (*baraka*) d'aquest pou ja el va consignar [°Abd al-Malik] b. Ḥabīb en la seva obra²⁷⁸".

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 555 d.

§ 119 Aquesta ràpita [*Kašṭālī*, és a dir, de Cascall] és hermosa, forta i inexpugnable vora la mar i compta amb una guarnició bona. Prop d'ella hi ha una gran població voltada de cultius i sembrats.

²⁷⁷ Sovint, els copistes utilitzen aquesta expressió per indicar, precisament, que copien una obra d'altri.

²⁷⁸ En § 237 d'aquesta mateixa Geografia, al-Zuhrī explica que aquest autor digué que, a qui es feia morabit en les ràpites de Rota i del Cascall i practicava el dejuni, li eren perdonades les seves faltes durant seixanta anys (cf. BRAMON, *El mundo en el siglo XII*, 158), però no he trobat aquesta referència a l'obra d'Ibn Ḥabīb que ens ha pervingut.

Siurana de Prades

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, III, p. 321 a.

§ 120 Siurana [de Prades] (*Šabrāna*) és a la Frontera Oriental d'al-Andalus prop de Tortosa²⁷⁹. N'és originari el literat a qui li diuen al-Šabrānī.

Tarassona ? / Saragossa ?

AL-ĤIMYARĪ: *Kitāb al-rawd*, § 114.

§ 121 Tarassona (*Tarasūna*) [*sic*, per Saragossa ?], a al-Andalus, era la residència dels valís i dels alcaids de les Fronteres²⁸⁰. Abū ʿUtmān ʿUbayd Allāh b. ʿUtmān²⁸¹, conegut per "el senyor de la Terra [Gran ?]"²⁸², l'escollí com a lloc de campament²⁸³, i la preferí com a lloc de residència per damunt de les altres ciutats de les Fronteres. Allà hi rebia els delmes (*ʿuṣur*, *sic*, per *ʿuṣūr*) de la ciutat de Narbona i de Barcelona²⁸⁴. Després, en incrementar-se el nombre de gent que preferí anar a instal·lar-se a Tudela (*Tuṭīla*) a causa de la qualitat de la seva horta i de l'amplitud del seu solar, tornà a ésser una de les dependències de Tudela. Entre ambdues ciutats hi ha una distància de dotze milles*.

²⁷⁹ Tradicionalment i errònea, s'ha identificat aquesta població amb Chiprana, avui a la província de Saragossa (cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*, i *Catalunya Romànica*, XXI, 385 i segs. i §§ 130 i 167).

²⁸⁰ Molt probablement es tracta d'una confusió amb Saragossa. Cf. SOUTO, *El Noroeste*, III, 63 i n. 298 (on s'assenyala que al-Ĥimyarī hauria seguit una còpia del text d'al-Rāzī on hi figuraria *Saraqusta*, tal com succeix en la versió romanç on s'escriu *Çaragoça*); GAYANGOS, *Memoria*, 45; LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzī*, 56-57 i CATALÁN i DE ANDRÉS, *Rasis*, 52.

²⁸¹ Fou un *mawla** omeia, decidit partidari del reconeixement d'ʿAbd al-Rahmān I una vegada arribat a al-Andalus (cf. CHALMETA, *Invasión*, 353-359 i MANZANO, *Frontera*, 319-320).

²⁸² Aquest és l'únic autor en donar-li aquest sobrenom.

²⁸³ En aquest paràgraf sembla que es barregen notícies sobre Saragossa i sobre Tarassona. Aquesta darrera població sí que fou el lloc des d'on i de part de l'emir Hišām I dirigí (791) una campanya en la qual assetjà Saragossa (cf. §§ 210 i 210 (on Ibn Ĥaldūn escriu *Tursūsa* en lloc de Tarassona) i MILLÀS, *Textos*, §§ 79 i 80).

²⁸⁴ YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, IV, 29, també escriu que hi residiren els funcionaris de l'administració (*ʿummāl*) i els combatents musulmans fins que els cristians la conqueriren, però pot tractar-se d'una confusió amb Saragossa.

Tarragona

Crònica del Moro Rasis, p. 41²⁸⁵

§ 122 E Tarragona fue de los logares mas antiguos que fallan fundamentos muy viejos e muy maravillosos²⁸⁶, e a y cosas que se non desfazen por ningun tienpo, maguer²⁸⁷ todas las destruyo ? (*Taris*, variants, *Tarife* i *Tarif*), fijo de (*Mazayr*, variant *Nazayr*)²⁸⁸, quando entro en Espana, e el mato las gentes e destruyo las obras, mas non pudo todas, tanto las fizieron de firmes.

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 70²⁸⁹.

§ 123 Un dels seus reis [dels grecs] que deixà restes arquitectòniques a al-Andalus fou Hèrcules (*Hiraqlīš*). D'ell (...) era l'estàtua (*al-šanam*) de Tarragona (*Ṭarrakūna*, sic, per Narbona ?²⁹⁰) que no té parió.

IBN ĠĀLIB, *Farḥat al-anfus*, p. 17 b.

§ 124 La ciutat de Tarragona (*Ṭarrakūna*) limita amb el territori (*al-ḥawz*) de Tortosa. És una ciutat antiga situada a la vora del mar a mig camí entre Tortosa i Barcelona.

²⁸⁵ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 4.

²⁸⁶ En el ms. Mo (cf. GAYANGOS, *Memoria*, 42) figura "Que fallan ay rastro de consoles antiguos e maravillas que ay ha consoles" (!) i en el VG (VILADRICH, *Rasis*, 261): "ay rastro de Consoles antiguos e maravillosos que ay a Consoles" (!).

²⁸⁷ Viladrich llegeix (*Rasis*, 261) el ms. VG: "et ay edificados que senon des fara por ningun tiempo pero Azaz (sic, per asaz) le destruxo Tariphe el fijo de Mazair".

²⁸⁸ GAYANGOS, *Memoria*, 42 anota que ha de tractar-se d'una confusió amb Ṭarīf [b. ʿĀmir al-Maʿāfirī] (cf. CHALMETA, *Invasión*, esp. 119-122, 132 i 164-166) o amb els noms de Ṭāriq b. Ziyād i de Mūsà b. Nuṣayr. Millàs anota que es refereix a Mūsà b. Nuṣayr, però, d'acord amb BARCELÓ, *La primerenca organització*, és molt convincent l'argumentació de C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Itinerario de la conquista*, que l'identifica amb Ṭāriq b. Ziyād. Sobre la conquesta islàmica de Tarragona, cf. les anotacions a § 174.

²⁸⁹ Aquest fragment és inclòs a BALAÑÀ, *Bakrī*.

²⁹⁰ Els textos solen referir-se a tres estàtues col·locades als tres vèrtex de la Península (Cadis, Galícia i Narbona). Aquest autor (seguit per al-Ḥimyarī, *Kitāb al-rawḍ*, p. 3-5) és l'únic a situar la tercera a Tarragona. Cal advertir que la presència d'estàtues admonestadores o amb funcions de talismà (cf. HERNÁNDEZ JUBERÍAS, *La Península imaginaria*, 91-108) és un dels tòpics de la literatura araboislàmica i que, per altra banda, és obvi que a Tarragona també devia quedar-hi alguna estàtua impressionant.

Avui encara conserva edificis admirables.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 555 c.

§ 125 La ciutat de Tarragona, a la vora del mar, és una ciutat jueva²⁹¹ que té muralles de marbre, edificis fortificats i torres inaccessibles, on hi viuen pocs cristians. És fortificada i inexpugnable.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 734 b.

§ 126 Tarragona és una ciutat vora el mar que té muralles de marbre negre i blanc com se'n trobarien ben poques [enlloc]. Actualment és habitada, però en temps antics estigué abandonada perquè era situada entre el territori dels musulmans i el dels cristians. És una ciutat hermosa i les colobres (*al-aḥnās*) hi són abundants i nocives. Té un port hermós i les seves aigües són abundoses.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, IV, p. 32.

§ 127 Tarragona és una població (*balda*)²⁹² andalusina que limita amb la jurisdicció de Tortosa. És una ciutat antiga a la vora del mar. Des d'ella, el riu Gaià (*ʿAllān*)²⁹³ desemboca, a l'est, en el riu Ebre, que és el riu de Tortosa. Està situada entre Tortosa i Barcelona i entre ella i ambdues ciutats hi ha [una distància] de disset parasangues*. Tarragona (*Tarrakūna*) [també] és un altre lloc d'al-Andalús, del districte de Niebla.

AL-QAZWĪNĪ, *Ātār al-bilād*, p. 366.

§ 128 Tarragona és una ciutat gran i antiga d'al-Andalús situada a la costa del

²⁹¹ Resulta curiós aquest qualificatiu i al-Idrīsī és l'únic autor en utilitzar-lo. Altres ho fan amb la ciutat andalusa d'Elvira/Granada.

²⁹² Noti's que no se la qualifica de ciutat. Segons VIRGILI, *La qüestió*, 21, aquest qualificatiu mostra "l'inexorable i constant declivi de l'antiga capital de la Tarraconensis".

²⁹³ La notícia prové d'al-Rāzī (cf. *Crònica del Moro Rasis*, p. 40-41 b i LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzī*, 73, on escriu *Gallān* i l'identifica amb el Francolí). Cap dels dos rius són afluents de l'Ebre i, si bé el Francolí passa per Tarragona, crec que la grafia àrab pot correspondre al Gaià amb un simple canvi d'/f/ per /g/. Geogràficament, però, la identificació amb el Gaià segueix essent incorrecte.

Mediterrani i a prop de Tortosa. Al-^cUdrī digué que sota de la ciutat de Tarragona hi ha amplis soterranis plens de construccions. Afegeix: "M'explicà un vell xeic, anomenat Ibn Zaydān, que ell baixà a aquests edificis i s'hi perdé, amb els seus companys, durant tres dies i que hi trobaren cambres plenes de blat i d'ordi dels temps dels antics, que havien canviat de color, i que si no arriben a veure una llum, al tercer dia, no n'haurien sortit mai"²⁹⁴. La ciutat de Tarragona ara és en poder dels cristians²⁹⁵.

AL-ḤIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 5.

§ 129 Tarragona (*Arbūna*, sic, per *Ṭarrakūna*) fou la més allunyada de les ciutats de les Fronteres d'al-Andalús que estigué en mans dels musulmans, a la ratlla del país d'*al-Ifranġa* i sortí del poder dels musulmans l'any 330 [26 setembre 941-10 juliol 942] juntament amb altres ciutats i fortaleses²⁹⁶.

AL-ḤIMYARĪ: *Kitāb al-rawḍ*, § 116.

§ 130 Tarragona és a al-Andalús i entre ella i Lleida hi ha [una distància] de cinquanta milles*. És una ciutat molt antiga, que fou una de les capitals dels amalequites²⁹⁷. Constantí la situà a la tercera circumscripció d'al-Andalús i li adjuntà les altres ciutats d'aquesta circumscripció²⁹⁸.

Bastida sobre el Mediterrani, els seus monuments [antics] romanen sense haver canviat i la major part de les seves muralles està en peu sense haver-se enderrocat. S'hi troba més marbre treballat que enlloc i de muralles com les seves, de marbre negre i blanc, se'n trobarien ben poques arreu. Entre les seves meravelles, figuren els molins,

²⁹⁴ Cf. § 130.

²⁹⁵ Cf. el paràgraf següent.

²⁹⁶ Cf. les anotacions a §§ 410 i 411.

²⁹⁷ Es tracta d'una de les tribus nòmades establertes en el Néguev, citada a la Bíblia com a descendent d'Amaleq, net d'Essaú i que aquí (i en d'altres textos araboislàmics) s'esmenta com a indicatiu d'una gran antiguitat.

²⁹⁸ Cf. les anotacions a § 89.

construïts pels antics, que molen amb la força del vent i es paren quan s'encalma²⁹⁹. La gent experta en llengua llatina diu que el significat de Tarragona és "la terra semblant a la darga³⁰⁰". En temps reculats era deserta perquè es trobava en el límit dels territoris de musulmans i de cristians. Hi abunden les colobres³⁰¹. Els seus edificis són grans i ténen elevades columnes, d'aquelles que turben les ments en pensar com es varen fer, perquè no és possible construir-les avui. M'explicà un xec de Siurana [de Prades] (*Šibrāna*)³⁰², anomenat Ibn Zaydān, que ell acostumaba a sortir amb els escamots cap a aquesta regió i que, en una de les seves sortides, baixà amb els seus companys a les construccions que hi ha sota la ciutat de Tarragona i que, quan volgueren tornar, s'havien perdut i no en trobaven la sortida. Així, estigueren donant voltes durant tres dies fins que, finalment, al tercer, trobaren el camí, quan Déu - ensalçat sigui! - els concedí la seva salvació. La gent afirma que hi trobaren cambres plenes de blat i d'ordi, d'èpoques anteriors, amb els grans ennegrits i amb el color canviat³⁰³. En aquesta ciutat s'hi embosquen els musulmans quan busquen l'ocasió [de sorprendre l'enemic] en l'algarada i el mateix fa l'enemic amb els musulmans.

Descripció anònima, p. 66 a.

§ 131 Tarragona és una ciutat antiga i fortificada a la vora del mar; té uns molins que molen amb [la força de] l'aigua del mar³⁰⁴, que hi és conduïda amb tècniques

²⁹⁹ Cf. els dos paràgrafs següents.

³⁰⁰ L'editor llegeix *al-ġanna*, que tradueix per "jardí" i hi assenyala una variant que significa "artesa", però crec que es tracta d'una falsa etimologia popular entre els termes *ġunna*, "escut", i *tarġa* (cf. CORRIENTE, *Dictionary, q.v.*, i el castellà "targa", probablement d'origen germànic, i RIQUER, *Chanson de Roland*, vers 3361 i nota corresponent).

³⁰¹ L'editor estableix en el text el terme *al-aḥyās*, que significa "maleses", però hi assenyala la variant "colobres" (*al-aḥnās*) que coincideix amb el text d'al-Idrīsī (cf. § 126).

³⁰² Cf. les anotacions a §§ 120 i 167.

³⁰³ Cf. § 128.

³⁰⁴ Sembla que s'al·ludeix als anomenats molins de marea, cosa del tot improbable en el Mediterrani.

[artificials] i enginy³⁰⁵.

(...) Comprèn molts districtes i fortalezes inaccessibles que limiten amb els districtes de Barcelona.

AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ṭīb*, I, p. 252.

§ 132 Ibn Ġālib fou l'únic que s'ocupà de les restes [arquitectòniques] dels antics en el seu llibre *Kitāb farḥat al-anfus*, i digué³⁰⁶: entre elles figura la del transport d'aigua salada del mar cap als molins que hi havia a Tarragona, sense esforç i amb un traçat tan enginyós que fins i tot molen per mitjà de la força de l'aigua³⁰⁷. I això és una de les meravelles que s'ha construït.

Tortosa

IBN ĠĀLIB, *Farḥat al-anfus*, p. 16-17.

§ 133 La ciutat de Tortosa (*Ṭurṭūša*) limita amb els territoris (*al-aḥwāz*) de la cora* de València. És una ciutat perfectament emmurallada que domina el riu Ebre a prop del mar Mediterrani (*baḥr al-tānī*) on desemboca aquest riu. Situada a l'est de València i de Còrdova, és un dels ports marítims on acudeixen els comerciants d'arreu. Produeix fusta de boix i de pi vernet i té nombroses fortalezes i amplis districtes (*aqālīm*).

³⁰⁵ Cf. les anotacions al paràgraf següent.

³⁰⁶ Aquest text no figura a l'obra d'Ibn Ġālib que ens ha pervingut.

³⁰⁷ Noti's la discrepància entre al-Ḥimyarī, que escriu que es tracta de molins de vent, i la *Descripció andònima* i Ibn Ġālib (*apud* al-Maqqarī) que els qualifiquen d'hidràulics. Segons VERNET, *La cultura hispanoàrabe en Oriente y Occidente*, Ariel, Barcelona 1978, 227-228, que els hi atribueix un origen centreasiàtic, "parece indudable que Tarragona fue la puerta de entrada en la Europa cristiana de estos aparatos". VIRGILI, *La qüestió*, 27, dedueix, a partir d'aquesta dada, que "els antics" que els contruïren, segons al-Ḥimyarī, "podrien ésser els primers àrabomusulmans que s'establiren a Tarraqūna després de l'ocupació" i que no podia tractar-se de colonitzadors catalans de després de la conquesta cristiana. La troballa d'un llac subterrani sota l'actual casc urbà de Tarragona, avui en estudi (cf. la notícia apareguda als mitjans de comunicació el 18 de desembre del 1996), probablement, podrà donar llum al respecte.

AL-ZUHRI, *Kitāb al-Ġarāfiyya*, § 268 b.

§ 134 La majoria dels habitants de Tortosa es dediquen a l'elaboració de *ḡudāb*³⁰⁸ i [també] s'hi confeccionen excel·lents instruments.

AL-IDRISI, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 555 a.

§ 135 Tortosa és una ciutat fortificada a la falda d'una muntanya. Té fortes muralles, sócs³⁰⁹, edificacions, operaris i artesans i construccions de grans vaixells amb la fusta de les seves muntanyes³¹⁰.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, IV, p. 30.

§ 136 Tortosa (*Ṭarṭūša*, sic per *Ṭurṭūšā*) és una ciutat andalusina que limita amb les cores* de València. Situada a l'est de València i de Còrdova i propera al mar, és perfecta de construcció i bastida al costat del riu Ebre. Té una jurisdicció administrativa (*wilāya*) àmplia i moltes comarques (*bilād*), tots ells amb abundosa població. Els comerciants hi acudeixen i des d'allà viatgen a altres contrades³¹¹.

AL-QAZWĪNĪ, *Ātār al-bilād*, p. 365-366 a.

§ 137 Tortosa és una ciutat antiga d'al-Andalus, situada prop de València i també (*sic*) a la riba del riu Ebre. És, al mateix temps, una ciutat d'interior i costanera i [la seva muralla] configura una ciutat dintre d'una altra. Entre les meravelles de la ciutat

³⁰⁸ Llegeixo *ḡawādīb* (plural de *ḡudāb*) en comptes del terme *ḡawādīt*, establert per l'editor. Es tracta d'un dolç d'origen persa (cf. F. CORRIENTE, *Ibn Quzman. El cancionero hispanoárabe*, Editora Nacional, Madrid 1984, núm. 137, n. 2, i DOZY, *Supplément*, I, 231).

³⁰⁹ Gràcies a una resolució legal emesa pel jurista cordovès Ibn Zarb (m. 991) que hagué de tractar dels problemes ocasionats per la pèrdua de mercaderies de molts dels seus comerciants, sabem que un dels mercats tortosins va sofrir un incendi el segle IX (cf. V. LAGARDÈRE, *Histoire et Société en Occident musulmans au Moyen Age. Analyse du 'Mi'yar' d'al-Wansarisi*, Casa de Velázquez, Madrid 1995, 349).

³¹⁰ Cf. els paràgrafs que tracten dels recursos naturals.

³¹¹ Segueix explicant la conquesta cristiana del 1148 i recull les biografies del tradicionista Aḥmad b. Sa'īd b. Maysara al-Ġafarī al-Andalusī al-Ṭurṭūšī i d'Abū Bakr b. Muḥammad al-Walīd b. Muḥammad b. Ḥalaf al-Fahrī al-Ṭurṭūšī, conegut per Ibn Abī Randaqa, que en foren originaris.

interior, compta amb la que explica al-^cUdrī de què mai no poden entrar-hi ġ.y.s³¹². També explica que els mosquits no hi entraven antigament, fins a tal punt que si algú es situava a la seva muralla i treia la seva a mà a l'exterior, els mosquits s'hi col·locaven al damunt, però, quan la introduïa, queien³¹³. Hi ha un lloc, conegut per *M.ġ.rāwa*, que conté foc amagat en el subsòl sense que es pugui apreciar amb els ulls, perquè el que s'hi sent és una cremor³¹⁴; i qui vol constatar aquest fenòmen, ha d'introduir-hi un bastó i aquest surt a l'instant cremat i convertit en una brasa (...). Hi ha també molins situats sobre galeres³¹⁵ instal·lades com a plataforma dels molins, de manera que la roda hidràulica gira a l'exterior de la galera, gràcies a l'aigua, i el seu amo, si vol, pot traslladar el molí d'un lloc a un altre. N'hi ha molts de semblants a Mosul, en el Tigris, però allà se'n diuen *al-ġ.rba*³¹⁶.

AL-HIMYARĪ: *Kitāb al-rawd*, § 115 a³¹⁷.

§ 138 Tortosa (...) està situada en el vesant d'una muntanya. Té muralles fortificades, sòcs, edificacions, operaris³¹⁸, artesans i construccions de grans vaixells amb la fusta

³¹² Crec que es tracta d'una confusió amb el terme *hanaš* (molt fàcil de fer en l'alfabet àrab) i que, de ser certa, al·ludiria a la creença de diversos geògrafs àrabs de que les colobres no poden entrar a determinades localitats. En general, aquesta meravella s'atribueix a Saragossa -i així ho fa, entre d'altres, efectivament, al-^cUdrī (cf. *Nuṣūṣ*, p. 23)-. Cal assenyalar que aquesta creença fou originàriament atribuïda a Siracusa pels geògrafs grecs i que els àrabs confongueren les grafies d'ambdues ciutats (cf. BRAMON, *El mundo en el siglo XII*, p. 143 i BRAMON i SOUTO, *Maravillas*, 17-18).

³¹³ Aquest fragment no figura en el text d'al-^cUdrī que ens ha pervingut. Sobre l'efecte protector exercit per algunes muralles en determinades poblacions cf. HERNÁNDEZ JUBERÍAS, *La Península imaginaria*, 330-333.

³¹⁴ Llegeixo *uwār* en comptes d'*awād*, que figura en el text.

³¹⁵ Llegeixo com *qawārib* el terme *ġawārib* que figura en el text.

³¹⁶ Segons DOZY, *Supplément*, II, 204, *ġarb* indica una màquina hidràulica en general. Al Museu de la Ciència i de la Tècnica de Terrassa hi ha una maqueta que reproduïx un d'aquests molins de barca localitzada a Ascó.

³¹⁷ Cf. *Catalunya Romànica*, XXVI, esp. 35-39, on figura (amb algunes diferències) part de la traducció d'aquest fragment, i 111-113, on s'inclou un mapa de la ciutat de Tortosa en època andalusí.

³¹⁸ Llegeixo *šinā'*, tal i com figura en al-Idrīsī (cf. *Nuḏhat al-muštāq*, V, 554-555) i no el terme *diyā'*, establert per l'editor i que al·ludiria a explotacions agrícoles.

que prové de les seves muntanyes, on hi ha exemplars de pi vernet sense parió ni en alçada ni en gruix, del que se'n fan pals i vergues [per a vaixells]. És una fusta vermella, de superfície llisa i inalterable en la que no actuen els insectes tal com fan amb d'altres fustes³¹⁹.

(...) La suda³²⁰ de Tortosa està situada en una plana, en el cim d'un gran penyal, i a l'orient, hi ha la muntanya de la Cova (*al-Kahf*)³²¹, que és pelada, i l'oratori a l'aire lliure. La ciutat s'exten a l'oest i al nord de la suda i posseeix una muralla de pedra construïda pels omeies segons un tipus [de traçat] molt antic. Té quatre portes, totes revestides de ferro, ravals en els barris nord i sud i drassanes; tot el conjunt és voltat d'una muralla fortificada construïda per °Abd al-Rahmān b. al-Nazzām³²². També té una mesquita aljama de cinc naus amb un ampli i espaiós [pati], construït l'any 345 [15 abril 956-3 abril 957], i quatre banys. En el seu sóc, al raval meridional, s'hi troben tota mena de manufactures i de mercaderies. Tortosa constitueix una de les portes del mar i una de les escales on atraquen comerciants de totes les contrades. Hi ha molts arbres de boix, que s'exporta a tot arreu, [si bé] la producció més important és la del pi vernet, d'una qualitat que supera totes les fustes de tots els països. La suda de Tortosa és tan inexpugnable i alta que només reeixí en

³¹⁹ Cf. altres mencions als apartats relatius als recursos naturals.

³²⁰ Tradueixo així el terme *qaşaba*, ètim del català alcassaba, perquè encara avui és coneguda amb aquest nom la fortalesa andalusí dertosenca.

³²¹ Curiosament, el nom que es dona aquí a aquesta muntanya és el mateix que apareix en l'*Alcorà* (XVIII, 8-15) com al lloc del refugi dels set dorments d'Efeso. Altres textos situen la cova d'aquesta llegenda (potser d'origen cristià) a Loja o bé a *Ġinān al-Ward*, prop de Còrdova (cf. BRAMON, *El mundo en el siglo XII*, §§ 183 i 247) però no he trobat cap referència a una altra possible ubicació a Tortosa ni a la bibliografia islàmica ni a la cristiana (cf. L. MASSIGNON, *Les "Sept Dormants" apocalypse de l'Islam*, "Analecta Bollandiana", reeditats a *Opera Minora*, Textes Recueillies, Classés et Présentés avec une bibliographie par Y. Moubarac, 3 vols., Dar al-Maaref, Beirut, 1963, III, 104-118 i ID, *Les Sept Dormants d'Ephèse (ahl al-Kahf) en Islam et en Chrétienté. Recueil Documentaire et Iconographique réuni avec le concours d'Émile Dergenghem, Louis Mahfoud, Dr. Suheyll Unver, Nicolas de Witt*, "Révue d'Etudes Islamiques", XXII (1954), 61-125; XXIII (1955), 93-106; XXV (1957), 1-11; XXVI (1958), 1-10; XXVII (1959), 1-8; XXVIII (1960), 107-113; XXIX (1961), 1-18 i XXX (1962), 1-5. En un altre orde de coses, COROMINES, *Onomasticon*, s.v. "Caro", apunta que potser es tracta de l'anomenat avui Coll de l'Alba, que actualment tampoc no és boscos.

³²² Lévi-Provençal anota que és, sens dubte, el nom de l'alcaid que apareix a la inscripció que commemora la fundació de les drassanes, l'any 944-945 (cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Inscriptions arabes en Espagne*, Leyde-Paris 1931, núm. 86, 83-84 i XIX).

la seva descripció el secretari °Abd al-Malik b. Idrīs, conegut per al-Ġazīrī, quan hi fou empresonat per al-Mansūr³²³.

AL-QALQAŠANDĪ, *Ṣubḥ al-ašā*, V, p. 233 a.

§ 139 Tortosa: Diu el *Taqwīm al-buldān*³²⁴ que s'escriu amb aquesta ortografia.

És una ciutat del llevant d'al-Andalus la posició de la qual pertany al cinquè clima dels set (*sic*, per sis) [establerts per Constantí]³²⁵. Segons Ibn Sa'īd [al-Magribī] té 22° 30' de longitud i 40° de latitud i és una de les capitals de l'orient d'al-Andalus, situada a l'est de València i a la riba oriental del gran riu que passa per Saragossa i desemboca en el Mediterrani, a unes vint milles* de la ciutat de Tortosa. Segueix dient: A l'est de Tortosa es troba l'illa de Mallorca, en el Mediterrani. D'ella n'era originari [Abū Bakr] al-Ṭurtūšī, l'autor del *Sirāġ al-mulūk*³²⁶.

Descripció anònima, p. 64 b.

§ 140 Tortosa és una ciutat gran que fou una de les edificacions dels Cèsars³²⁷. De construcció fortificada, molt fèrtil i plena de benediccions (*barakāt*), és situada a la riba occidental de l'Ebre, des d'on desemboca en el mar a través de la seva porta Gran.

(...) Limita amb els districtes de Tarragona que és al final del territori de l'islam. Té una enorme muralla sobre el mar i exporta boix arreu d'al-Andalus, al Magreb i a tots els països.

³²³ LÉVI-PROVENÇAL anota que havia estat visir d'Almansor i que qui l'empresonà fins a la mort fou °Abd al-Malik al-Muzaffar, l'any 1003. Segueixen uns versos que no aporten cap notícia nova (tret, potser, de què la seva altura és tan considerable que si algú hi puja a peu, pot sentir que el cor li defalleix) i notícies sobre Abū Bakr al-Ṭurtūšī i alguns dels seus deixebles.

³²⁴ Es tracta de l'obra geogràfica d'Abū l-Fidā', mort l'any 1331.

³²⁵ Cf. les anotacions a § 89.

³²⁶ Es tracta d'Abū Bakr al-Ṭurtūšī (cf. *EP*, s.v. "al-Ṭurtūshī" i *GEC*, q.v.), conegut també per Ibn Abī Randaqa, i aquesta obra aquí citada fou traduïda per M. Alarcón amb el títol de *Lámpara de los Príncipes* (Madrid 1931).

³²⁷ L'àrab adaptà el terme *al-aqāšira*, forma plural de l'arabització de "César", per a referir-se als romans.

AL-HIMYARĪ: *Kitāb al-rawd*, § 135.

§ 141 *Al-Qabṭīl*³²⁸, a al-Andalus, és el lloc on el riu de Tortosa desemboca en el mar. Se'l coneix també com "el campament" (*al-Askar*)³²⁹ perquè és el lloc on acamparen els normands (*mağūs*). Al seu voltant excavaren un fossat, les restes del qual romanen encara avui³³⁰.

1.4. L'ORGANITZACIÓ TERRITORIAL I LES VIES DE COMUNICACIÓ

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, p. 61-62³³¹.

§ 142 [Constantí] establí la tercera circumscripció (*ğuz*) [d'al-Andalus]³³² des de la ciutat de Tarragona i hi annexà les ciutats de Saragossa, Osca, Lleida, Tortosa, Tudela i totes les jurisdiccions (*amāl*) de Navarra (*bilād Ibn Šāngū*), el territori de Pallars (*balad Balyāriš*), Barcelona, Girona (*Ğurunda*), i les ciutats d'Empúries (*Anbūr[iš]*),

³²⁸ L'editor anota que aquest topònim (del romanç *capital*, a partir del llatí *capitale* o aqüeducte) solia designar la Isla Menor, a la desembocadura del Guadalquivir i que al-Idrīsī anomena *ṭarf al-Qabṭāl* al cap de Palos. El Guadalquivir fou efectivament atacat pels normands i, lamentablement, no tenim més dades per tal de confirmar la veracitat d'aquesta notícia (cf. també X. BALLESTÍN, *Catalunya Romànica*, XXVI, 36).

³²⁹ L'editor anota que aquest topònim només apareix en *al-Bayān al-muğrib*, II, 196, per a designar una localitat de la regió de València, identificada per Codera amb l'actual despoblat d'Alasquer, prop d'Alberic.

³³⁰ Cf. BRAMON, *Ròpita Cascall*, on indico que podria tractar-se de l'actual La Cava, al delta de l'Ebre, i que podria derivar de la denominació llatina que se l'hi hauria donat més endavant a causa, precisament, de l'existència, encara visible, d'aquesta rasa. Cf. altres exemples del català medieval sobre l'aplicació del mot "cava" a les conduccions excavades per a fins militars a COROMINES, *DECLC*, s.v. "cau", si bé aquest mateix autor (*Onomasticon*, s.v. "Cava"), suggereix que (per la seva situació geogràfica) deu provenir de l'àrab *ka'ba* "casa de forma cúbica".

³³¹ Aquest fragment és inclòs a BALANĀ, *Bakrī*.

³³² Cf. les anotacions a § 89.

Pamplona (*Banbalūna*), Oca (*Awqa*)³³³, Calahorra (*Qalahurra*), Tarassona i Amaia (*Amāya*).

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 538.

§ 143 *Entre els climes* d'al-Andalus anomena, després dels de Saragossa, d'Osca i de Tudela*

(...) El de les Oliveres, on hi ha *Ġāqa* ?³³⁴, Lleida, Mequinensa i Fraga. A continuació segueix el clima* de les Portes (*al-Burtāt*), on es troben Tortosa, Tarragona i Barcelona, i a l'occident, el del Matarranya (*M.r.m.riya*, variant *M.r.m.rīra*)³³⁵ on hi ha fortalises abandonades i, a la costa, la fortalesa del Toscar (*Ṭuškār*)³³⁶, [La ràpita de] Cascall (*Kaštālī*)³³⁷ i ? (*K.t.nūh*, variant *K.t.n.da*)³³⁸.

AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ṭīb*, I, p. 166.

§ 144 L'orient d'al-Andalus té diverses capitals (*al-qawā'id*): Múrcia, València, Dènia, la *Sahla*³³⁹ i la Frontera Superior (...) Pel que fa a la *Sahla*, es troba centrada entre

³³³ Tal i com anota LÉVI-PROVENÇAL a la seva traducció d'al-Ḥimyarī (p. 248, n. 2), era una antiga població fortificada situada en els monts d'Oca, a uns 20 km a l'est de Burgos, en direcció a Nájera.

³³⁴ Aquest autor parla d'una ciutat homònima que correspon a l'aragonesa Jaca i també dona aquest nom a un dels ports del Pirineu (cf. § 19).

³³⁵ Sobre la identificació d'aquest topònim, cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*.

³³⁶ Actualment també és coneguda com a castell de Carles (cf. *Castells Catalans*, IV, 522, 533 i 535; FONT I RIUS, *Cartas*, I, 390-392, i *Catalunya Romànica*, XXVI, 99-100). Sobre la identificació d'aquest topònim, cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*.

³³⁷ Cf. És a dir, Sant Carles de la Ràpita (cf. BRAMON, *Ràpita Cascall*).

³³⁸ DOZY llegí *Kutanda* i anotà que Cutanda és al nord de València. Al-Idrīsī parla de Cutanda al lloc que li correspon, és a dir, a tres jornades de València cap a Saragossa (cf. *Nuzhat al-muštāq*, V, 556). HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Estudios*, 20, pensà, erròniament, que es tracta de l'actual Godall, escrit *Qudair* o *Codair* en el document llatí de donació de diverses alqueries al monestir de Sant Cugat del Vallès (1097). Probablement, la identificació encertada sigui la proposada recentment per J. PITARCH I LÓPEZ (*La Ràpita medieval: del Ribat als Benedictins*, "L'Algadir dels Alfachs" (Sant Carles de la Ràpita), n° 0 (març 1996), 16-24) que creu que aquesta vil.la estava en un extrem del terme de la Ràpita, a la part d'Amposta, i que estaria ubicada en l'actual partida del Mas d'en Sívil (per a més detalls, cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*).

³³⁹ El terme, en àrab, significa "La Plana". Era anomenada també Santa Maria d'Albarrassí o Santa Maria de Llevant.

València i Saragossa i per això algú la considera una de les cores* de la Frontera Superior que inclou ciutats i fortaleses. Entre les jurisdiccions (*āmāl*) de la Frontera Superior hi ha Saragossa, que n'és la capital; la cora* de Lleida; la de Calatrava, anomenada "la Blanca"³⁴⁰; la cora* de Tudela i la seva ciutat, Tarassona; la cora* d'Osca i la seva ciutat, Tamarit [de Llitera] (*Tamarīt*)³⁴¹; la cora* de Medinaceli (*Madīnat Sālim*); la cora* de Calatayud i la seva ciutat, Molina [de Aragón]? (*Malyāna*); la cora* de *Barbatāniya** i la cora* de ? (*Barūša*)³⁴².

Crònica del Moro Rasis, p. 42 c.

§ 145 Parte el termino de Lerida con el de Tarragona. E Lerida yaze al sentrention de Tarragona, contra el sol levante de Cordoua.

Crònica del Moro Rasis, p. 43-45.

§ 146 E [Lleida] (*Leridas*, variant *Ilerda*)³⁴³ ha villas e castillos en su termino muy buenos e muy conplidos de todas las cosas, de los quales es el vno [Corbins]³⁴⁴ (*Carauinas*, variants *Caravina*, *Calabrinas* i *Caravinas*). E [Corbins] (*Carauinas*, variants *Caravina*, *Calabrinas* i *Caravinas*) yaze sobre el rio de [Noguera

³⁴⁰ Aquest qualificatiu sol donar-se a la ciutat de Saragossa (cf. BRAMON i SOUTO, *Maravillas*, p. 9-10).

³⁴¹ Potser es tracta d'un text corrupte, donada la importància de la ciutat d'Osca, aquí no esmentada, i al fet que Tamarit tradicionalment ha format part de la jurisdicció de Lleida i no pas de la d'Osca (cf. § 146).

³⁴² GAYANGOS, *Memoria*, 47 identifica aquest topònim amb Borja, antiga *Balsione* o *Belsinum*; VIGUERA, *Aragón*, 19 i 34, que veu difícil decidir la seva situació, creu que podria ésser el nom romanç *Pedrosa* i que hauria de relacionar-se amb la regió del riu Piedra on avui hi ha un conegut monestir. MANZANO, *Frontera*, 141-142, tampoc no resol la qüestió.

³⁴³ Dono entre parèntesis i en primer lloc el terme que figura en el ms. Ca de la versió castellana, seguit de les variants dels ms. Mo i Es (cf. CATALÁN i DE ANDRÉS, *Rasis*), de les de la *Crónica Geral de Espanha de 1344* (cf. LINDLEY CINTRA), de les de GAYANGOS, *Memoria*, i de les del de Vilanova i La Geltrú (VG, cf. VILADRICH, *Rasis*), si n'hi ha. Sobre les fortificacions de Lleida, cf. *Catalunya Romànica*, XXIV, 125 i segs.

³⁴⁴ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*, 42. Sobre el castell de Corbins cf. *Catalunya Romànica*, XXVI, 118-119.

Ribagorçana]³⁴⁵ (*Bocayra*, variants *Vacayra* i *Bocaria*). E el otro es el castillo que ha nonbre [Balaguer]³⁴⁶ (*V/Bolcare*, variants *B/Velcayre*). E [Balaguer] (*V/Bolcare*, variants *B/Velcayre*) yaze sobre el rio de Segre (variant, *Segura*). E el otro es Fraga³⁴⁷ (variants *Fagra* i *Fagara*). E Fraga (variants *Fagra* i *Fagara*) yaze sobre el rio de [Cinca] (*las Oliuas*); e Fraga (variant *Fagra*)³⁴⁸ ha muy buena vega de muchos buenos arboles e muy buenos rregantios. E el otro castillo ha nonbre Alcolea [de Cinca]³⁴⁹. Alcolea yaze sobre este rio de [Cinca] (*las Oliuas*) e ha muy buenas vegas rregantias e muy bien plantadas de arboles e de viñas, e el es lugar muy plantado e bien conplido de todas las cosas. E el otro castillo es de [Montsó]³⁵⁰ (*Mocoues*, variant *Monçon*): es muy fuerte a maravilla e muy alto; e yaze sobre este rio de [Cinca] (*las Oliuas*), e a muy buenas vegas e muy bien plantadas de arboles e de vinas, e es muy grant villa e muy buena e muy fermosa. E el otro castillo ha nonbre [Tamarit de Llitera]³⁵¹ (*Tanbit*, variants *Taubit*, *Trabique* i *Tuvichee*), que es muy buen castillo. E el otro que ha nonbre ? (*Pedro*, variant *Perun*)³⁵², que es muy bueno de panos. E el otro que ha nonbre [Albelda]³⁵³ (*Abuyda*, variants *Aboyda*, *Alboy d'Almotaxan* i *Abyda*) e [Albelda] (*Abuyda*, variants *Aboyda*, *Aboy* i *Albyda*) es muy fermoso castillo.

³⁴⁵ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*, 42.

³⁴⁶ Identificat per ALEMANY, *La Geografia*. Sobre les fortificacions de Balaguer cf. *Catalunya Romànica*, XVII, 219 i segs.

³⁴⁷ Sobre Fraga cf. *Catalunya Romànica*, XXVI, 301-313.

³⁴⁸ Els ms. Mo (cf. GAYANGOS, *Memoria*, 42) i VG (cf. Viladrich, *Rasis*, 262) no esmenten els castells que segueixen de d'aquí fins al d'Albelda.

³⁴⁹ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*, 42.

³⁵⁰ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*, 42.

³⁵¹ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*, 42. Cf. *Catalunya Romànica*, XXVI, 287-294.

³⁵² GAYANGOS, *Memoria*, 43, escriu "quizá Monpedro". SAAVEDRA (*apud* CODERA, *Estudios críticos*, VIII, 254) proposa "Monte Pedroso" o "Monte de las Piedras"; ALEMANY, *La Geografia*, el va identificar amb "San Pedris" o "Pedros"; PETIT, *Contribución*, amb "Monte Pedros", Peralta de la Sal o Sopeira, seguits d'interrogant; UBIETO, *Historia*, proposa Pomar; SÉNAC, *Huşân*, s'inclina per Peralta de la Sal o per Purroi i BALAÑA, *Balaguer. Notes breus*, per Montpedró.

³⁵³ Identificat per GAYANGOS, *Memoria*, 42. Sobre Albelda cf. *Catalunya Romànica*, XXVI, 265-266.

E el otro castillo que ha nonbre [Montassó, o Montessor]³⁵⁴ (*Almontaxa*, variant *Almonta*) que es muy fuerte lugar e muy conplido de todas las cosas.

E de [Montassó, o Montessor] (*Almontaxa*, variant *Almonta*) a Lerida ha diez e nueve migeros*³⁵⁵. E el otro castillo que ha nonbre [Pilzà ?]³⁵⁶ (*Vallena*, variants *Vallièna*, *Bebiliana*, *Velgean* i *Bellicana*) e es lugar muy plazentero e bien conplido. E el otro castillo ha nonbre [Llorenç de Montgai]³⁵⁷ (*Lorivas*, variants *Louribas* i *Lonibras*). E el otro castillo ha nonbre ?³⁵⁸ (*Lasehen*, variants *Laseche*, *Larchen*, *La Sege*, *Lasegy* i *Lasechen*).

E quando los moros entraron en Espana, las gentes que morrauan en estos castillos fizieron pleytesia con los moros e fincaron en sus castillos, e los moros sin contienda. En su termino de Lerida yaze otro castillo que ha nonbre [Llaguarres]

³⁵⁴ ALEMANY, *La Geografia*, el va identificar amb Almudafar; LÉVI-PROVENÇAL, *Râzî*, amb Almodébar, seguit d'interrogant; PETIT, *Contribución*, amb el Pla de Montassó, seguit d'interrogant; UBIETO, *Historia*, proposa Altorricón (poble de creació molt moderna, segons l'*Onomasticon*, q.v.); SÉNAC, *Huşûn*, Almacelles, Almenar o Borges Blanques i BALAÑÀ, *Balaguer. Notes breus*, Montassó. Fonèticament, la proposta de Petit i Balañà (que fa referència a un antic castell situat entre Os de Balaguer i Tragó i que consta que fou conquerit pel vescomte Guerau Ponç II de Cabrera en una data anterior al 1104), sembla l'encertada (cf. *Onomasticon*, s.v. "Montassor" i *Catalunya Romànica*, XXIV, 386-387).

³⁵⁵ A la versió portuguesa figura "e de Almotaxan a Lerida ha treinta mylhas; et de Almotaxan a Saragoça ha oyteenta mylhas"; al ms. Mo (cf. GAYANGOS, *Memoria*, 43) "et de Almotaxa a Lerida a 30 millares et de Almotaren a Zaragoza ha 80 millas" i al ms. VG (VILADRICH, *Rasis*) "et de Almotaxa a Lerida ay treinta millares et de almotazen (*sic*) a Zaras (*sic*) ha ochenta millas".

³⁵⁶ LÉVI-PROVENÇAL, *Râzî*, escriu Belcaire (?); PETIT, *Contribución*, proposa [la serra de] la Llèna, Avellanes, Belcaire o Belianes, amb interrogant; UBIETO, *Historia*, "Pilzán", i BALAÑÀ, *Balaguer. Notes breus*, [Les] Avellanes. Pel *ductus* consonàntic (cf. la variant *Velgean*) crec que Pilzà és la identificació correcta. Sobre aquest castell, cf. *Catalunya Romànica*, XVI, 327-328, i sobre Les Avellanes, *Catalunya Romànica*, XVII, 205 i segs.

³⁵⁷ Identificat per PITA, *Distrito de Lérida* (a partir d'una cita d'al-'Udrî); ALEMANY, *La Geografia*, l'identificà amb Sorribas; PETIT, *Contribución*, proposa (a partir d'un romanç "Lo Ribàs") Ibars (de Noguera o d'Urgell) o Balldellou, amb interrogant, i UBIETO, *Historia*, proposa "Laguarres". Sobre el castell de Llorenç, avui al municipi de Camarassa, cf. *Catalunya Romànica*, XVII, 322-323.

³⁵⁸ PETIT, *Contribución*, proposa, amb interrogant, Algerri; UBIETO, *Historia*, proposa "Luzás", i BALAÑÀ, *Balaguer. Notes breus*, l'identifica amb La Sentiu de Sió. Sobre el castell de Bensa, al nord-est del terme de La Sentiu de Sió, cf. *Catalunya Romànica*, XVII, 432-433.

(*Ayqueaxe*, variants *Aycreaxe*, *Ayguaxe*, *Ayrax*, *Ayrace* i *Arrax*)³⁵⁹, e otro que ha nonbre [Estopanyà]³⁶⁰ (*Desamon*, variants *Savion*, *Destibem*, *Destinbre* i *Destibre*). E quando Espana era de los moros estos castillos estauan metidos en los fijados de los christianos, e los moros estauan todo el dia con ellos a las carreras³⁶¹.

IBN ĠĀLIB, *Farḥat al-anfus*, p. 17c³⁶².

§ 147 Limita amb ella [Tarragona] la ciutat de Lleida construïda sobre el riu Segre (*Šuqr*) que baixa des de la terra dels gals (*al-Ġālāliqa*). Algunes de les ciutats [que en depenen] són Corbins (*Qarabīn*), al marge del riu Noguera [Ribagorçana] (*Nuqīra*), Balaguer, sobre el Segre, i Fraga.

Crònica del Moro Rasis, p. 40-41 b.

§ 148 Del termino de Tarragona. Parte el termino de Tarragona (variant *Tastagosa*) con el de Tortosa. E Tarragona es çibdat muy vieja e poblada de los antiguos. E yaze sobre la mar.

(...) E Tarragona yaze en el oriental de los moros. E Tortosa e Tarragona yazen al levante de Cordova. E Tarragona yaze entre Tortosa e Barcelona.

³⁵⁹ LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzi*, escriu *Ayrāš* (?); PETIT, *Contribución*, proposa, amb interrogant, Algaire; UBIETO, *Historia*, proposa "Ager", i BALAÑÀ, *Balaguer. Notes breus*, Artesa de Lleida. Sobre el castell de Llaguarres, documentat l'any 1023 com a andalusí, cf. *Catalunya Romànica*, XVI, 357, i sobre els diversos castells d'Artesa, cf. *Catalunya Romànica*, XVII, 170 i segs.

³⁶⁰ PETIT, *Contribución*, proposa, amb interrogant, Torre-serona (a 6 km. al nord-est de Lleida i on hi ha un conjunt de sitges excavades a la roca, cf. *Catalunya Romànica*, XXIV, 386); UBIETO, *Historia*, proposa "Estopiñán"; SÉNAC, *Ḥuṣūn*, accepta aquesta darrera identificació, BALAÑÀ, *Balaguer. Notes breus*, proposa Sidamon i J. BOIX I POCIELLO, *Catalunya Romànica*, XXIV, 282, l'identifica amb Sant Esteve de Llitera. Sobre el castell d'Estopanyà, conquerit poc abans del 1056 pels comtes de Barcelona i Ermengol III d'Urgell, cf. *Catalunya Romànica*, XVI, 361-363. No sé trobar cap notícia de l'existència d'un castell a Sidamon.

³⁶¹ Viladrich llegeix el ms. VG (p. 264): "estos Castillos yazian metidos en los fijados de los Christianos et los Aloros (*sic*, per Moros ?) estando cada dia los Aloros (*sic*, per Moros ?) con ellos a barreras".

³⁶² Part d'aquest fragment fou inclòs a BALAÑÀ, *Balaguer*, 244.

Crònica del Moro Rasis, p. 39.

§ 149 Del termino de Tortosa: Parte el termino de Tortosa con el de Valencia; e el de Tortosa esta bien fecho³⁶³ e esta sobre el rio de Ebro, açerca donde entra este rio en la mar. E otrosy Tortosa yaze al leuante de Valençia e al levante de Cordoua. E Tortosa ha muy buen termino e buen puerto. E los mercadores vienen y de toda la parte de la tierra, e es çerca de los de França³⁶⁴.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhağ*, p. 162.

§ 150 Entre aquestes forteses [de Tortosa] hi ha: [Alcalà de] Xivert (*Šibart*), Horta [de Sant Joan] (*W.rtah*), Tivissa (*Tābisa*, variant *Yābisa*)³⁶⁵, Morella (*Mawrāla*), Mequinensa, Ulldecona (*Kūna*)³⁶⁶, Torreblanca (*Lubriqāt*)³⁶⁷ i Peníscola (*Baniškula*).

YĀQŪT, *Muğam al-buldān*, I, 264 a.

§ 151 *En descriure les costes del llevant d'al-Andalus, des de l'estret de Gibraltar, menciona Algecires, Màlaga, la fortalesa d'Almuñécar, Almeria, Cartagena, el Montgó, Dénia, la fortalesa de Cullera i València*

³⁶³ El ms. VG (VILADRICH, *Rasis*, 260) diu: "y el Castillo de Tortosa es muy bien fecho a maravilla".

³⁶⁴ El ms. VG (VILADRICH, *Rasis*, 260) diu: "y es camino de los de França".

³⁶⁵ Noti's que s'ha produït un desplaçament d'accent com en el cas de *Yābisa* / Eivissa. Cf. *Catalunya Romànica*, XXVI, 202 i segs.

³⁶⁶ Topònim identificat per l'editor. Sobre el castell d'Ulldecona cf. *Catalunya Romànica*, XXVI, 176 i segs.

³⁶⁷ Aquest topònim sembla correspondre a la *mansio Lubricatum/Rubricatum* de la via romana. Com que apareix citada en dues fonts molt tardanes (*l'Anònim de Ravenna* i la *Guidonis Geographica*) i Ptolemeu la situa a la vora del riu Llobregat, la majoria d'autors s'inclinen a considerar-lo un topònim desplaçat que al·ludiria a terres properes al riu Llobregat (cf. J. M. ROLDÁN, *Itineraria Hispania*, Valladolid 1975 o F. ARASA GIL i J. VICENT CABALLER, *Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa*, "SOBI", V (1981), 24). Evidentment, aquest no és el cas. A partir de la menció d'un *Rahal Alubrecati*, lloc originari d'uns moros que figuren al Repartiment de Mallorca, A. POVEDA (*Toponímia arabe musulmana de Mayūrqa*, "Awraq", 3 (1980), 98 i segs.) el situà "entre Alcalà de Xivert i Borriana", fet que ha motivat que altres autors (com E. A. LLOBREGAT, *Relectura de Ravenate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografia antigua del País Valenciano*, "Lucentum", II (1993), 225-242; ID, *La geografia antigua valenciana i "l'Anònim de Ravenna": notes de lectura*, "L'Espill", 17-18 (1983), 99-111, i l'editor del text) l'hagin identificat amb Torreblanca.

(...) Després es segueix per l'est cap a Tarragona, Barcelona, Narbona i el mar de Roma, que és el de Síria, és a dir, el Mediterrani.

AL-^cUDRĪ, *Nuṣūṣ*, p. 24-25.

§ 152 La ciutat de Saragossa és al centre de les ciutats de la Frontera i constitueix la porta de totes les seves rutes. Des de Saragossa a Lleida, situada a llevant seu, hi ha cent vint milles*; de Saragossa a Almodévar (*Burğ al-Rūmī*)³⁶⁸, trenta cinc; d'Almodévar a Osca, quinze; d'Osca a *Ṭalūniya*³⁶⁹, trenta cinc; de *Ṭalūniya* a Lleida, trenta cinc i des de Saragossa a Tortosa, al seu sudoest, cent vint.

Crònica del Moro Rasis, p. 45 b.

§ 153 (...) E de Lerida a Caragoça a çien migeros*; de Lerida a Barçelona ha otros çien migeros*.

Crònica del Moro Rasis, p. 42 b.

§ 154 (...) E de Tarragona a Çaragoça ay çiento e çinquenta migeros*.

Crònica del Moro Rasis, p. 41.

§ 155 (...) E a della [Tarragona] a Tortosa çinquenta migeros*.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġaʿrāfiyya*, § 267.

§ 156 Inmediatament després de València, a llevant i a unes cinquanta parasangues*, es troba la ciutat de Tortosa, a la vora del gran riu, anomenat Ebre.

³⁶⁸ Segons CHALMETA, *Invasión*, 188-189, aquest topònim, abreviació de *burğ [Muğī t] al-Rūmī*, que al·ludeix a un dels primers conqueridors de la Frontera Superior, devia correspondre a l'actual Almodévar (que equival, potser, al *Bortinae* romà).

³⁶⁹ Aquest topònim, no identificat ni per al-Ahwānī ni per Granja (cf. GRANJA, *Marca*, 10), va fer pensar a J. Vernet que podria ser l'origen del nom de Catalunya (cf. J. VERNET, *¿La más antigua cita de Cataluña?*, "AA", XXXII (1967), 231-232; ID: *El nombre de Cataluña*, i ID: "El nom de Catalunya", *Història de Catalunya*, Ed. Salvat, Barcelona, 1983, II, 31-32). Cf. una altra proposta a P. BALANÀ, *Catalunya, "la terra de la riquesa"*, "Medievalia (10). Homenatge a F. Udina i Martorell", IV (1992), 41-53.

Crònica del Moro Rasis, p. 40.

§ 157 (...) E de Tortosa a València ha çiento e çinquenta migeros*, sy fueren por el camino de Matarranya ? (*Martronia*, variants *Matronia*, *Maytronia*, *Matramaca* i *Mastronia*), que es mas luengo quel de los [banū ?] (*fijos de Darache*, variant *fijos de Rachen*)³⁷⁰.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhağ*, p. 160 a.

§ 158 *En ressenyar les distàncies de la cora* de Borriana diu*

(...) De València a Saragossa hi ha cent noranta cinc milles* i de València a Tortosa, cent deu.

La ruta de València a Tortosa: De València a la ciutat de Borriana (*Buryāna*) hi ha trenta milles*; després, a la fortalesa d'Ulldecona, vint i cinc, i a Tortosa, passat l'Ebre, vint i cinc.

AL-HIMYARĪ: *Kitāb al-rawd*, § 115 b.

§ 159 De València a Tortosa hi ha cent vint milles*, és a dir, una distància de quatre dies [de marxa]. (...) Des de Tortosa a Tarragona hi ha cinquanta milles* i entre ella i el mar Mediterrani, n'hi ha vint.

³⁷⁰ LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzi*, § 22, anota que el passatge és difícil. Explica les dues rutes des de Vinaròs cap a Tortosa: la que va per la costa i Amposta, i la que va cap a l'oest, passant per Ulldecona, prop de Masdenverge (que considera una possible deformació de l'apel.latiu dels banū Darrāğ, amb qui identifica l'apel.latiu "fijos de Darache/Rachen" del text i que, segons IBN HAZM, *Ğamhara*, 466-467, eren un clan dels berbers Sinhāğa). Afegeix que també es podria interpretar la forma portuguesa "caminho de Matramaca" per "camí d'argamassa", expressió que al.ludiria a una calçada romana. SAAVEDRA, *La Geografia*, 103, creu que aquest és el camí romà que anava de València a Tarragona passant per La Jana (cf. § 161) i que l'expressió "fijos de Darache" s'originà "traduciendo imperfectamente el nombre de Vinaragel" (*sic*, per Vinarragell, partida del terme de Borriana). Crec que es tracta, efectivament, del camí de l'interior que, per La Jana i des de Xert, primera població del Maestrat, vinguent de València, segons CAVANILLES, (*apud Onomasticon*, s.v. "Maestrat") es bifurcava, o bé cap a Morella, a l'oest, o bé cap a Tortosa, al nord. Per altra banda, cal assenyalar que P. GUICHARD (*Les musulmans de Valence et la Reconquête (XI-XIII siècles)*, Institut Français de Damas, Damas 1991, 2 vols. I, 195), identifica els "fijos de Darache/Rachen" amb el Benirrage que apareix al *Repartiment* de Borriana (any 1233) i amb el posterior Vinarragell i M. BARCELÓ, "Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca" in *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633 H/902-1235 dC)*, Quaderns d'Arqueologia Pitiusa, 3, Eivissa 1997, 13-14, considera que aquest nom correspon als berbers Banū Warāğul, que "Ibn Haldūn situa com a formant part de la confederació dels Sanhāğğa".

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 554-555 a.

§ 160 El riu Ebre (...) baixa cap a la ciutat de Saragossa, fins a la fortalesa de Chiprana (*Ĝ.bra*, variant *H.m.du*)³⁷¹ i cap a on s'ajunta amb el riu Cinca³⁷². Després circula cap a Tortosa i, al seu Oest, desemboca en el mar. (...) De Tortosa al lloc on el riu desemboca hi ha dotze milles*.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, V, p. 554-555 b.

§ 161 De Saragossa a Osca hi ha quaranta milles*, d'Osca a Lleida setanta (...)

De Mequinensa a Tortosa hi ha dues jornades*, que equivalen a cinquanta milles* (...)

De la ciutat de Tortosa a Tarragona n'hi ha cinquanta (...) i d'ella a Barcelona, a l'est, hi ha seixanta milles*. Des de la ciutat de Tarragona, cap a l'oest, fins a la desembocadura del riu Ebre hi ha quaranta milles* i el riu allà té una gran amplada. De la desembocadura del riu fins a la ràpita del Cascall, a l'oest i a la costa, hi ha setze milles*

(...) De la ràpita del Cascall, cap a l'oest, fins a l'alqueria de La Jana (*al-Yāna*)³⁷³, vora la mar, hi ha sis milles*³⁷⁴.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, VII, p. 733-735.

§ 162 De Saragossa a Osca hi ha cinquanta milles*³⁷⁵ i d'Osca a Lleida, setanta.

³⁷¹ La identificació és de DOZY-DE GOEJE.

³⁷² És a dir, Mequinensa.

³⁷³ La població de La Jana (Baix Maestrat) no és a la costa, però es trobava en la via romana de València a Tarragona i en la que anava cap a Morella i Alcanyís. Crec que val la pena d'assenyalar que el topònim La Jana/*al-Yāna* (contràriament al que creu COROMINES, *DECLC*, s.v. "Jana", que proposa l'ètim "fada, dona d'aigua" perquè en aquest poble del Maestrat "hi havia una de les poques fonts d'aquella seca comarca") prové del llatí *ianua*, amb significat de porta, i que també apareix en el *muwaššahs* H 14 de Yosef b. Šaddīq que diu "¿Ké faré, mamma / me-ul-habīb ešt 'ad yana", és a dir, "Què faré, mare? aquest meu amic és a la porta" (cf. E. GARCÍA GÓMEZ, *Las jarchas romances de la serie árabe en su marco*, Barcelona 1975, p. 420).

³⁷⁴ El text segueix cap a Peníscola, Borriana, etc.

³⁷⁵ El mateix autor a § 161 n'assenyala quaranta i a § 166, quaranta cinc.

D'Osca a Mequinensa n'hi ha setanta i entre Lleida i Mequinensa, cinquanta.

(...) Entre Lleida i Fraga (...) hi ha cinquanta milles*³⁷⁶. De Fraga a la ciutat de Tortosa n'hi ha cinquanta³⁷⁷ (...).

De Tortosa a la ciutat de Tarragona, la dels jueus, hi ha quaranta cinc milles*. (...) [Tarragona] Es troba a cinquanta milles* de Barcelona.

(...) De Barcelona a Carcassona hi ha [una marxa] de quatre dies³⁷⁸.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhağ*, p. 140.

§ 163 De la ciutat de València a la de Borriana hi ha trenta milles*; a la fortalesa de Fadrell (*Ḥ.ḍrāl*)³⁷⁹, vint-i-cinc milles*; a la fortalesa d'Ulldecona³⁸⁰, vint-i-cinc milles*; a la ciutat de Tortosa, vora el riu Ebre, vint-i-cinc milles* i a la ciutat de Barcelona, dels catalans (*al-ifrang*), cinquanta milles* (...)

De València a la desembocadura del riu de Tortosa hi ha cent milles* i des d'allà a Barcelona, cent.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhağ*, p. 160 b.

§ 164 Una altra³⁸¹ ruta de Tortosa a Saragossa: De Tortosa a L'Aiguadí [*sic*, per

³⁷⁶ Aquesta distància és superior a la real. Cf. també § 167.

³⁷⁷ Cf. § 167.

³⁷⁸ Segueix la descripció de Comenge i d'altres llocs de la Gascunya.

³⁷⁹ Aquest nom ha perviscut com a una partida al sud del terme de Castelló de la Plana, a l'horta i cap a Almassora, i encara avui queden les restes d'un petit poblat amb església (ara ermita de Sant Jaume) i un cementiri. Tant MADÓZ, *Diccionario*, s.v. "Castellón de la Plana", com la *Geografía General del Reino de Valencia* de F. CARRERAS CANDI (p. 386), l'*Onomasticon* i la *GEC*, esmenten Fadrell com a la partida rural suara esmentada, però la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, a més a més d'aquesta partida castellanenca, introdueix -crec que erròniament- una altra veu "Fadrell", que confon amb l'anomenat castell dels Moros, del Sas, de la Magdalena i Castell Vell, que encara resta en part damunt del puig de la Magdalena, al nord de la ciutat de Castelló de la Plana. (Per a més detalls sobre la seva identificació, cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*).

³⁸⁰ En la documentació cristiana del segle XII el terme apareix escrit *Ulcona*, *Vallichonae*, *Vayl de Cona*, *Uldeconam*, *Vallis de Chona*, *Ulldechone*, *Vallimona* i *Valle Chona* (cf. A. FERRÉ FERRÉ, *Historia de Ulldecona y su entorno geográfico*, Ayuntamiento de Ulldecona, Ulldecona, 1983, 83-84, i J. MASSIP, *La toponímia de Tortosa i el delta de l'Ebre. I Plantejament*, "SOBI", V (1981) 12).

³⁸¹ És evident que la principal era la fluvial, que el mateix autor també ha descrit (cf. § 160).

L'Eguadí] (*wādī al-Ramak*)³⁸² hi ha una etapa [i es segueix] cap a la fortalesa de L'Alfalig (*.flīš*)³⁸³, vora l'Ebre; a la d'Ascó (*Adkūn*, variant *Adqūn*), vora el riu, a Mequinensa³⁸⁴, vora el riu, fins a Saragossa, [el total] és de cinc etapes³⁸⁵.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhaġ*, p. 161.

§ 165 Ports des de Barcelona fins a la ciutat d'Algesires, que és a l'Estret [de Gibraltar]³⁸⁶:

De Barcelona a la fortalesa de Tamarit ? (*Ṭamriḥ*, variant *Ṭamriḥ*) hi ha dotze milles^{*387}; al cap ? (*ṭarf Undah*)³⁸⁸, dotze; a la ciutat de Tarragona, vint i cinc; després, al cap de ? [L'Hospitalet de Infant ? o Salou ?] (*ṭarf al-Lūfah*, *al-Lawfah*, *al-*

³⁸² El significat de *wādī al-Ramak* és el de "riu de les Egües" i, com és sabut, alguns derivats del nom de la famella del cavall han sofert modificacions per corrupció popular que els ha assimilats amb el terme "aigua". Aquest és el cas, per exemple, d'eguader, "el que mena l'eguada" que s'ha mantingut en el cognom Aguader, a vegades transformat bàrbarament en Aiguader (cf. COROMINES, *DECLC*, s.v. "egua"). El topònim avui dit L'Aguadí -que crec que és una deformació de L'Eguadí- correspon a una font, sempre amb aigua, situada al bell mig del riu Sec (o riera del Comte), en el límit dels termes de Ginestar i de Rasquera (Ribera d'Ebre).

³⁸³ Correspon a l'avui anomenada partida de Sant Vicent, al terme de Ginestar (Ribera d'Ebre). Cf. la nota final d'aquest fragment.

³⁸⁴ El mateix autor (cf. § 161) assenyala que entre Tortosa i Mequinensa hi ha dues jornades, és a dir unes cinquanta milles.

³⁸⁵ L'editor ja assenyala que aquest paràgraf és corrupte, però més endavant el propi autor indica (cf. §167) que entre Tortosa i Mequinensa hi ha tres etapes. Per a la comprensió de la ruta i la identificació dels diversos topònims esmentats en aquest fragment, cf. BRAMON, *Identificació i rescat*.

³⁸⁶ Tal i com assenyala VERNET (*La Carta Magrebina*, "BRAH" 142, núm. 2 (1958), 495-533, reproducció de la traducció a l'anglès a *Estudios*, 449-465), l'aportació d'al-Idrīsī en el coneixement de la costa mediterrànea ha estat estudiada, entre altres, per KRETSCHMER, *Die italienischen Portolane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Berlin 1909 (vol. XIII a *Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts*).

³⁸⁷ Per la distància assenyalada, hauria de correspondre a un port del Garraf, però cal tenir en compte que al-Idrīsī presenta la cordillera dels Pirineus en direcció gairebé nord-sud, amb la conseqüent deformació d'amdós vessants (cf. DUBLER, *Las laderas*, esp. 339-340 i les reproduccions dels dos mapes idrissians que figuren en l'article). Cas d'ésser correcta aquesta identificació, la distància és massa curta. MARTÍ, *Concepció territorial*, 251, proposa la identificació amb Coma Roja del Garraf.

³⁸⁸ La grafia sembla correspondre a un "cap d'Onda", però de Tamarit a Tarragona només es troba la punta de la Móra i, evidentment, no és a tanta distància com aquí s'assenyala.

Lūqah o *al-Lawqah*)³⁸⁹ vint i cinc; a la desembocadura de l'Ebre, vint i cinc; a la ràpita de Cascall [Sant Carles de la Ràpita] (*rābiṭa Kašṭālī*)³⁹⁰, vora el mar, setze, i a la fortalesa de Peníscola, sis milles*³⁹¹.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhağ*, p. 165.

§ 166 Distàncies de les poblacions de Saragossa: (...) De la ciutat de Saragossa a la d'Osca, hi ha quaranta cinc milles*³⁹²; de Saragossa a Barbastro, trenta cinc. De la ciutat d'Osca a la de Lleida, setanta; de Lleida a la ciutat de Balaguer, vint i quatre milles*. De Miravet (*Mirabīṭ*)³⁹³ a Montsó (*Munt Šūn*), tres etapes. De Saragossa a la fortalesa de Rueda [de Jalón] (*Rūṭah*) vint i tres milles* i de Rueda [de Jalón] a Tudela (*Tuṭīla*), vint milles*.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhağ*, p. 162-163.

§ 167 Menció de les distàncies entre les fortaleses de Tortosa: (...) De Tortosa a la fortalesa de Paüls ? (*Qabālš*, variants *M.nālš* i *Fāl.š*)³⁹⁴ hi ha divuit milles*, així com

³⁸⁹ Per la distància assenyalada hauria d'estar a l'actual Hospitalet de l'Infant, però també (amb distància errònea i grafia molt defectuosa) podria tractar-se del cap de Salou, el més important d'aquesta costa (cf. MARTÍ, *Territoris*, 251, i Mª J. RUBIERA i M. DE EPALZA, "Las ciudades arábigo-musulmanas de la costa oriental de la Península (Sharq al-Andalus) y su función comercial", *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, dirigit per D. Abulafia i B. Garí, Omega, Barcelona 1996, 99, que creuen que possiblement és la punta del riu Llastres, a l'Hospitalet de l'Infant).

³⁹⁰ Cf. BRAMON, *Ràpita Cascall*.

³⁹¹ L'enumeració segueix cap a Orpesa, els ports de Fadrell i de Borriana i cap a Morvedre (cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*).

³⁹² El mateix autor, a § 162 n'assenyala cinquanta.

³⁹³ És evident que no es tracta del de Ribera d'Ebre. Com que el que hi ha a la comarca de la Llitera és massa proper a Montsó, m'inclino a creure que és el que es troba prop de Bonansa i del Pont de Suert (Alta Ribagorça).

³⁹⁴ L'editor/traductor l'identifica amb Cavalls. Actualment rep el nom de serra de Cavalls la continuació nord-oriental de la de Pàndols, que separa el terme de Pinell de Brai (Terra Alta), dels de Gandesa (Terra Alta) i Benissanet (Ribera d'Ebre). No hi ha notícia de les restes de cap fortalesa. Penso, per tant, que podria tractar-se del castell de Paüls (Baix Ebre), recinte enmurallat i important castell d'origen andalusí (cf. J. BOLÒS I MASCLANS, A. CURTO I HOMEDES i J. MARTÍNEZ I TOMÀS, *Catalunya Romànica*, XXVI, 105) que és descrit com a molt semblant als de Torrent (Baix Cinca), de Carratalà (Segrià) o altres del País

de Tortosa a Tivissa; de Tortosa a la fortalesa de Torreblanca (*Lubriqāt*, variant *Rīq.rāt*)³⁹⁵, cinquanta milles*; de Tortosa a Mequinensa, tres etapes i de Tortosa a la fortalesa de Morella, vint i cinc milles*; de Tivissa a la fortalesa de Miravet (*Mirabīṭ*), vuit; de Tortosa a la fortalesa de Xert (*Šibārt*, variant *Šārt*)³⁹⁶, quaranta; d'Horta [de Sant Joan] a Ulldecona, dotze³⁹⁷, i d'Horta [de Sant Joan] a Tortosa, setze.

De Tortosa, per l'est, fins a Albarca ? (*al-B.rka*)³⁹⁸, hi ha divuit milles*; a Siurana [de Prades] (*Š.brāna*), unes vuit, i de Siurana a Barcelona, cinquanta.

De Tortosa a Fraga ? (*al-Awrāla*, variant *al-Awzāla*)³⁹⁹ hi ha cinquanta cinc

Valencià per aquests autors. Cf. FONT I RIUS, *Cartas pueblas*, I, docs. 134 i 356, on és escrit "Peduls" (altres grafies són Aüls i Pahuls, segons l'*Onomasticon*, q.v.) i que mostren la seva importància ramadera ja des del 1168.

³⁹⁵ Cf. la nota corresponent a § 150.

³⁹⁶ Per a la identificació d'aquest topònim, cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*.

³⁹⁷ La distància assenyalada és inferior a la real.

³⁹⁸ Avui és un llogarret agregat al municipi de Cornudella del Montsant (Priorat). Segons IGLÉSIES I SANTASUSAGNA, *Muntanyes de Prades*, 61 i 63, en època andalusina *al-Barka* era el nom que tenia l'actual serra del Montsant i després hauria estat traduït pels cristians (cf. *Onomasticon*, q.v., on s'accepta la hipòtesi d'aquesta traducció a partir d'un àrab "ple de benediccions"). Però, al meu entendre, aquesta hipòtesi resulta difícilment sostenible pel fet que en àrab hauria estat */al-Barāka/* i és sabut que una vocal tònica no acostuma a desaparèixer. Per a altres possibilitats d'identificació, cf. BRAMON, *Diócesis Tortosa*.

³⁹⁹ Fonèticament, aquesta grafia ha de correspondre a una forma catalana Orella o Ozella. L'únic topònim Orella que conec apareix en un document de 1154 (estudiat per E. TODA, *Història d'Escornalbou*, Reus 1926, i que cito a partir de *Castells catalans*, IV, 426 i d'E. Gort, *Catalunya Romànica*, XXI, 368) que especifica els límits antics del territori de Siurana: La delimitació s'inicia "... de part de la Ribera que devia anar lo terme de Siurana, així com la carrera va, la qual ve de Lleyda e traspassa sobre la muntanya de Flix (...) e traspassa el Francolí e puja per lo trescoll del puig de Alilla, e davalla per lo torrent de Anguera e passa per lo Prat de la Guàrdia e fir al coll de Gemenells e passa per los tormos roigs sobre Vimbodí, e hix al puig qui es dit Orella de Polin e fir en Riudeset e entra per tot Riudeset entro a la via que ve de Lleyda ...". Tots els topònims citats són encara vius, amb l'excepció de Gemenells/Geminels que era una antiga partida del terme de Vimbodí (cf. *Onomasticon*, s.v. "Gémena") i aquesta Orella de Polin (o de Pollin?). Amb tota la prudència que exigeix una pista tan minça, penso que, en un itinerari entre Lleida i Tortosa i entre Lleida i Barcelona (cf. més endavant), podria tractar-se d'algun puig en l'actual línia divisòria entre la Conca de Barberà i Les Garrigues, avui amb un altre orònim. Però crec més possible que la grafia *al-Awrāla* sigui una deturpació d'*Ifraġa*, és a dir, que es tracti de Fraga. I això per diversos motius: En primer lloc, estranya que al-Idrīsī, que parla d'aquesta població a la seva obra *Nuzhat al-muštāq* (cf. § 162, on es situa a 50 milles de Tortosa, distància molt semblant a la que figura aquí -però on no es concorda amb les errònies 50 milles que s'assenyalen entre Lleida i Fraga-), no l'esmenti en aquesta segona obra. En segon lloc, és normal que hi haguera una ruta alternativa que unís Tortosa amb Lleida i Saragossa per la ribes dretes de l'Ebre i del Segre i, afortunadament, acaba de descobrir-se un tram de 3 km ininterromputs de calçada romana

milles* i de Fraga ? (*al-Awrāla*) a Lleida, divuit.

D'Albarca ? (*al-Barka*) fins a la fortalesa de ...tella ? (*ʿrntāla*)⁴⁰⁰, dues etapes.

Per la banda dels Pirineus, i des de ...tella ? (*Ġrntāla*) fins a la fortalesa de Tamarit (*Ṭ.mr.ḥ*), vora el mar, una etapa lleugera; des de la fortalesa de ...tella ? (*ʿrntāla*) fins a l'horta de [Sant] Vicenç ? (*fahṣ B.ntīš*, variants *N.tīš*, *Y.ntīš* i *B.nīt.š*)⁴⁰¹ quaranta milles*.

Des de Fraga ? (*al-Awrāla*, variant *al-Awzāla*) fins a la fortalesa de [Sant] Vicenç ? (*ḥiṣn B.ntīš*, variants *N.tīš*, *Y.ntīš* i *B.nīt.š*)⁴⁰² (...) ⁴⁰³. ...tella

de 4,3 m d'amplada (XIV peus romans) als pendents i sis metres (XX peus romans) als passos de barranc a la partida de Massalucà, a l'antic camí que unia Batea i La Pobla de Massaluca (Terra Alta), que abona l'existència d'aquesta via i aquesta identificació amb Fraga. Aquí, aquesta ruta s'uniria amb la que, provinent de Saragossa, aniria cap a Lleida i Barcelona. Cf. la notícia apareguda a "L'Avui" (2 de juny 1998) i "L'Ebre" (5 de juny 1998); dec i agraeixo aquesta cita bibliogràfica a P. Balanyà.

⁴⁰⁰ Com es veurà tot seguit, aquest topònim és escrit diversament al llarg del text. Per les diverses variants de grafia, sembla clar que es tracta d'un lloc català acabat amb ...tella. Pel que fa al mot sencer, hi ha diverses possibilitats: [La] Granadella, Cornudella i Gargantella. En el primer supòsit, cal descartar La Granadella situat a uns 16 km. de Tortosa perquè és massa a prop i en temps d'al-Idrīsī encara era andalusí. Resta La Granadella de Les Garrigues, amb castell documentat des del 1181 (cf. *Castells Catalans*, VI, 194). En segon lloc, i al marge del més conegut Cornudella del Montsant (Priorat), massa a prop, també, de Tortosa, hi ha un poblat homònim al municipi de Sant Jaume dels Domenys (Penedès) d'on consta la partida d'un aqüeducte tardorromà que anava a parar a una vil·la romana avui desapareguda. La posterior edificació és coneguda per la finca dels Arcs (cf. J. TARRADA I MASANELL, *L'aqüeducte romà de Sant Jaume dels Domenys*, "Miscel·lània Penedesenca", IV (1981), 237-260) i, segons P. GIRÓ, *Identificación de algunas vías romanas en el Penedès*, in *Recull de l'obra dispersa de l'arqueòleg P. Giró*, "Institut d'Estudis Penedesencs" 27 (1984), molt a prop hi passava un ramal de la Via Augusta. La tercera possibilitat -que crec més probable- és que es tracti del coll i de la partida de Gargantella, a l'actual terme de Masquefa (Anoia) (cf. *Onomasticon*, s.v. "Garganta"). Avui aquest topònim és en desús però el *Cartulari de Sant Cugat*, 207 i 219, l'esmenta com un dels límits del castell de Masquefa: "a partu orientis in termino Kastri Gelide, a parte medio in collo Portello, ab occiduo in termino de Apiera, a parte vero circii in collo de Gargantella" (any 1161, i escrit "Guargantella" el 1165; cf. *Castells Catalans*, V, 259-264, i HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Estudios*, 205-209). Finalment, i tal i com sospitava aquest autor (*Estudios*, 201) l'esmentat Coll del Portell (terrenal dels municipis de Gelida i de l'Ordal) possiblement correspon al *burt Ġāqa* d'al-Idrīsī (cf. § 19). Sobre el poc que se sap de la xarxa viària en aquesta zona, cf. *Catalunya Romànica*, XIX, 54.

⁴⁰¹ Cf. la nota següent.

⁴⁰² Les diverses variants semblen correspondre a un [Sant] Vicenç, que també seria lloc de confluència d'una ruta que anés de Lleida cap a Barcelona. És possible que pugui tractar-se de l'actual Sant Vicenç de Calders (avui dins el terme del Vendrell). Cal notar la possibilitat que l'autor (o els seus informadors) es confonguessin amb Sant Vicenç dels Horts perquè el topònim és anomenat *fahṣ* la primera vegada, i *ḥiṣn*, després. Aquesta darrera localitat apareix en el *Cartulari de Sant Cugat* com a Garrosa o Villagarrosa (dins el terme de Cervelló) a partir del 955 i poc després la documentació ja parla també dels "horts comtals" que hi havia. A l'últim quart del s. X s'inicia la denominació S. Vincentii de Ortis i es va oblidant el topònim Garrosa (Dec i agraeixo aquesta informació a J. Moran i M. Pagès). Pel que fa a Sant Vicenç de Calders, cal assenyalar que els seus estanyos són documentats des del 938 i el seu castell des del 1011 (cf. *Castells*

(*Ġrbāt.la*), Tamarit ? (*al-T.mr.h*), [Sant] Vicenç ? (*B.ntīn*) i ? [L'Hospitalet de l'Infant ? o Salou ?] (*Lūqa*) pertanyen als districtes de Barcelona que són a la zona d'al-Andalus (*min aʿmāl Baršaluna fī nāḥiyat al-Andalus*)⁴⁰⁴.

Catalans, III, 826 i segs.).

⁴⁰³ En blanc en el manuscrit. Si hi figurés la distància podria confirmar-se la identificació d'*al-Awrāla* amb Fraga.

⁴⁰⁴ A partir d'una mala comprensió del text àrab i d'una distorsió de la corresponent traducció al castellà (cf. MIZAL, *Los caminos*, 89) d'aquesta darrera frase, MARTÍ, *Concreció territorial*, 251-252, creu que al-Idrīsī esmenta aquí 4 districtes de Barcelona i en proposa les següents identificacions: "c.r.n.tala/G.r.n.tala/G.r.ba.t.la (...) per aproximació fonètica tal vegada tingui a veure amb el lloc d'Argençola (Anoia) i els contorns a ponent, on es troben altres topònims amb una terminació semblant, com ara Granyanella (Segarra) o Anglesola (Urgell)"; "B.n.tis o B.n.tin (...) ha d'ésser identificat inequívocament amb el Penedès sense poder precisar a quin castell fa referència; el castell de T.m.r.h (...) podria correspondre a Tamarit (...) tot i que pensem que cal identificar-lo amb la Coma Roja del lloc de Garraf" i "el districte de Luqa (...) ha d'ésser pròxim a l'Hospitalet de l'Infant (Baix Camp) mentre que a la documentació feudal apareix un indret pròxim a Tàrraga dit 'Luca' (Urgell), tal vegada Vilagrassa". Finalment, i per que fa a les identificacions que aquí proposo, vull insistir molt expressament en què són conjecturals i això bàsicament per dos motius: en primer lloc, al-Idrīsī és l'única font àrab que els consigna i, en segon lloc, cal assenyalar que les distàncies -quan consten- no resulten massa indicatives degut a la deformació que s'aprecia en el mapa que aquest autor va confeccionar (cf. K. MILLER, *Mappae Arabicae. Arabische Welt-und Landerkarter*, 6 vols., Stuttgart 1926-1928).

2

PERÍODE DELS EMIRS DEPENDENTS DE DAMASC
(711-756)

EMIRAT DE MŪSÀ
(juny 712-novembre 713)⁴⁰⁵

IBN °ABD AL-ḤAKAM, *Futūḥ Miṣr*, p. 208 b⁴⁰⁶.

§ 168 Roderic (*Ludrīq*) posseïa dues mil milles de la costa [d'Hispania] fins més enllà [de Narbona] i els musulmans⁴⁰⁷ hi obteniren abundant botí en or i en plata.

AL-MAS°ŪDĪ, *Murūḡ al-dahab*, I, p. 182 a.

§ 169 Roderic (*Ludrīq*) era un dels reis dels hispans gallecs (*al-ḡalāliqa*), que són un [dels pobles] d'*al-Faraṅa*. El darrer Roderic d'Hispania (*al-Andalus*) fou mort per Ṭāriq [b. Ziyād], *mawlā** de Mūsà b. Nuṣayr, quan conquerí al-Andalus⁴⁰⁸ i entrà a la ciutat de Toledo⁴⁰⁹, que era la capital d'Hispania i la seu del seu govern.

IBN °ABD AL-ḤAKAM, *Futūḥ Miṣr*, p. 208 a.

§ 170 Diuen que fou Mūsà [b. Nuṣayr] qui va enviar Ṭāriq [b. Ziyād], després de la seva arribada a al-Andalus, cap a Toledo. Aquesta ciutat és a mig camí entre Còrdova

⁴⁰⁵ Sobre l'absència de noves notícies relatives a aquest període, cf. el que es diu a la Introducció.

⁴⁰⁶ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 2.

⁴⁰⁷ En el text hi figura *al-ahl*, és a dir, "la gent".

⁴⁰⁸ Sobre les circumstàncies i el lloc de la desaparició de Roderic, cf. CHALMETA, *Invasión*, esp. 136-137.

⁴⁰⁹ Sobre la cronologia de l'entrada i l'avenç de Mūsà a Hispania segueix essent vàlida la revisió de BARCELÓ, *La primerenca organització fiscal*. Cf. també les anotacions als §§ següents.

i Narbona i Narbona és la [ciutat] més llunyana de la Frontera d'al-Andalus. La correspondència d'Umar b. Abd al-Aziz⁴¹⁰ arribava fins a Narbona⁴¹¹. Després se'n empararen els politeistes i actualment és en el seu poder⁴¹². [També diuen] que Tāriq hi aconseguí la taula [de Salomó]⁴¹³.

°ABD AL-MALIK B. ḤABĪB, *Tārīḥ*, p. 142⁴¹⁴.

§ 171 Digué °Abd al-Ḥamīd⁴¹⁵: Després Mūsà sortí de Toledo d'expedició amb les tropes tot conquerint les ciutats⁴¹⁶. Els notables de Galícia se li presentaren i li demanaren la pau, la qual Mūsà els concedí. Algarejà contra els bascons (*al-bašākisa*) i penetrà en llur país fins que arribà a un poble [els habitants del qual] anaven despullats⁴¹⁷ com les bèsties. Després tombà cap els francs (*al-ifrang*) i seguí cap a

⁴¹⁰ És a dir, del califa omeia que governà a Damasc des del 717 fins al 721. El seu govern coincidí amb els emirats d'al-Ḥurr (716-719) i d'al-Samḥ (719-721) a al-Andalus.

⁴¹¹ Aquesta notícia ha d'ésser referida només a l'emirat d'al-Samḥ, que fou qui assetjà i conquerí Narbona l'any 720 (cf. ABADAL, *Catalunya Carolíngia*, I, 10-12).

⁴¹² Narbona passà en poder dels francs després de setembre-octubre del 759 quan es rendí el seu valí °Abd al-Raḥmān b. °Uqba (cf. MILLÀS, *Textos*, § 62, n. i ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 30-33).

⁴¹³ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 3. Notícia errònia que al-ludeix a una taula que, segons la majoria d'autors àrabs, Tāriq hauria trobat prop de Toledo i a la que hauria arrencat una pota per tal de demostrar al califa de Damasc que fou ell i no Mūsà el conqueridor d'Hispania. El moble en qüestió hauria arribat a Roma amb el saqueig de Tito al Temple de Jerusalem, l'any 70, d'on fou pres, l'any 410, per Alaric el Vell, rei dels visigots, que el guardà a Carcassona fins que el robaren els ostrogots. L'any 526 Teodoric el tornà al seu gendre Amalaric a Narbona i, finalment, fou traslladat a Toledo (cf. ABADAL, *Dels visigots*, I, 49-50; Mª J. RUBIERA MATA, *La mesa de Salomón*, "Awrāq", III (1980), 26-31, i HERNÁNDEZ JUBERÍAS, *La Península imaginaria*, 210-239). CHALMETA, *Invasión*, 155-158, insinua que, pel valor de 200 000 dinars que li calculen alguns cronistes àrabs podria tractar-se del *missorium aureum* de Turismund, valorat en 200 000 *solidi* en la *Crònica del 754*. El mateix Ibn °Abd al-Ḥakam ha escrit abans (pàg. 207) que Tāriq el trobà a la fortalesa de *F.rās*, a dues jornades de Toledo.

⁴¹⁴ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 5, on l'inici del fragment varia lleugerament.

⁴¹⁵ Tal i com anota l'editor, es tracta d'Abū Bakr °Abd al-Ḥamīd b. Abī Ūways, conegut amb el sobrenom d'al-A'šà, un dels mestres d'°Abd al-Malik. Tradicionista de Medina, fou deixeble de Mālik b. Anas i morí l'any 231/845-846 o el 232/846-847.

⁴¹⁶ Cf. C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Itinerario de la conquista de España por los musulmanes*, "CHE", X (1948), 21-47; E. de SANTIAGO, *Los itinerarios de la conquista musulmana de al-Andalus a la luz de una nueva fuente: Ibn al-Šabbāṭ*, "CHI", IV (1971), 51-65; ID, *Un fragmento de la obra de Ibn al-Šabbāṭ (s. XIII) sobre al-Andalus*, "CHI" V (1973), 7-91 (amb un mapa a p. 90) i BARCELÓ, *La primerenca organització*.

⁴¹⁷ *Ḥadīṭ al-Imāma wa l-siyāsa* (cf. MILLÀS, *Textos*, § 5) i *al-Bayān al-muḡrib* (cf. § 172) donen aquesta mateixa notícia sense que hi figuri que anaven nus, però és molt probable que es tracti d'un text corrupte.

Saragossa, on trobà coses, el nombre i el valor de les quals no es podria avaluar ni calcular.

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muġrib*, II, p. 16-17.

Després que Mūsà conquerís el país dels bascons

§ 172 (...) Féu campanyes contra els país dels francs (*bilād al-ifraṅġ*)⁴¹⁸ i es desvià cap a Saragossa, on obtení un botí, la quantitat del qual no es coneix. Entre Saragossa i Còrdova hi ha una distància de gairebé un mes. Allà s'emparà de moltes fortaleses. Els bisbes cristians (*asāqifat al-rūm*) havien trobat la descripció de Mūsà en llurs llibres i, en veure'l, digueren: "Per Déu, que és ell!" Li entregaren el castell (*maʿqil*) i cap de les seves hosts fou mai derrotada.

AL-ĠASSĀNĪ, *Rihlat al-wazīr*, p. 207-209⁴¹⁹.

§ 173 Entre els favors que es deuen als *tābiʿūn** que participaren en la conquesta d'al-Andalus amb Mūsà b. Nuṣayr, figura, segons algunes versions, el fet que, mentre ells algarejaren contra *Ifraṅġa*⁴²⁰ i en tornaren, Ḥanaš b. ʿAbd Allāh i Abū ʿAbd al-Raḥmān al-Ḥ.b.lī s'encarregaren de posar els fonaments de la mesquita de Còrdova⁴²¹. (...) Quan ambdós *tābiʿāni* acabaren la construcció de la mesquita, tal com hem dit, [els altres] tornaren amb el seu emir, Mūsà b. Nuṣayr, i es reuniren en el mont d'Almeida (*al-Māyda*)⁴²², junt a un riu que era al sud de Toledo, i pregaren pels andalusins.

⁴¹⁸ Cf. la nota corresponent a § 174.

⁴¹⁹ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 5.

⁴²⁰ Cf. la nota corresponent a § 174.

⁴²¹ Altres textos atribueixen al primer la fundació de la mesquita aljama de Saragossa (cf. J. A. SOUTO, *Textos árabes relativos a la mezquita aljama de Zaragoza*, "Sonderdruck aus den Madrider Mitteilungen" (Mainz), 30 (1989), 321-426). Més detalls a M. RIUS i PINIÉS, *La orientación de las mezquitas en al-Andalus y el Norte de Africa entre los siglos XII y XVIII*, Tesi Doctoral (Universitat de Barcelona), inèdita i que he pogut consultar gràcies a l'amabilitat de la seva autora.

⁴²² O "de la Taula", ciutat on Ṭāriq hauria trobat la taula de Salomó (cf. les anotacions a § 170).

Ens han arribat moltes proves de llurs favors i de la resposta que obtenien llurs oracions. Una d'elles fou [la següent]: Mūsà b. Nuṣayr assetjava una de les fortaleses de l'orient d'al-Andalus⁴²³ i ja feia més de vint nits que insistia en combatre-la i que no podia [pendre-la] a causa de la seva inexpugnabilitat i fortalesa. Quan veié que allò s'allargava, convocà la gent. Digué [un dels presents]⁴²⁴: Crèiem que li havia arribat notícia d'ajut als enemics i que volia anar-se'n i, l'endemà, quan estavem en ordre de combat, s'alçà, alabà i lloà Déu i digué: "Homes!, jo aniré al davant dels batallons i quan veieu que dic 'Déu és Gran' i ataco, féu el mateix". La gent dèia: "Alabat sia Déu!, és una estupidesa que ens mani atacar una fortalesa que no hi ha manera de pendre. On hi ha l'espai [per combatre]?". Avançà al capdavant de les files de manera que fos vist, alçà les mans al cel i començà la invocació, la pregària i el plor. Nosaltres estaven esperant que s'alçés i digués 'Déu és Gran'; ho féu i atacà els murs de la fortalesa. La gent digué 'Déu és Gran' amb ell i atacà [també]. La part de la fortalesa que estava a prop seu es desplomà, la cavalleria hi penetrà per la bretxa i Déu, l'Excels i el Sublim, donà la victòria als seus amics i servidors, els musulmans.

Una altra de les proves [de la seva intercesió] fou la següent: Combatia una altra fortalesa en la qual l'enemic tenia moltes tropes i abundants provisions, i ambdós bàndols estaven en un fortíssim combat quan Mūsà b. Nuṣayr ordenà que fossin tretes de les seves tendes les seves dones i filles a cara descoberta per tal que fossin mostrades a les tropes. Els musulmans s'enardiren, la lluita s'aferrissà i Déu -ensalçat sigui!- li concedí la victòria. Ell acostumava a algarejar portant la seva família perquè crèia que

⁴²³ Tradicionalment s'ha cregut que es tractava de Tarragona (cf. CODERA, *Estudios críticos*, VII, 103 i segs.; MILLÀS, *Textos*, § 5, i ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 7-12). Cal recordar que la *Crònica del Moro Rasis* (cf. § 122) no escriu correctament el nom del conqueridor d'aquesta ciutat i que els textos -com aquest- que atribueixen a Mūsà la conquesta d'una ciutat de factura romana i vora el mar, que podria correspondre a Tarragona, no poden considerar-se definitius perquè figuren dins d'uns relats molt fantasiosos. Malauradament, doncs, no podem, a través de les cròniques àrabs, establir amb tota certesa ni la persona ni l'any en què fou conquerida Tarragona, conquesta que, amb la confrontació de les fonts llatines i àrabs, fou obra de Ṭāriq (cf. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Itinerario de la conquista*; BARCELÓ, *La primerenca organització fiscal*, 234; CHALMETA, *Invasión*, 185-195; BALAÑÀ, *Mus. Cat.*, 76-77, i CHALMETA, *El surgir de una nueva formación: al-Andalus*, Catàleg de l'Exposició "L'Islam a Catalunya", en premsa i que cito i conec gràcies a l'amabilitat del seu autor).

⁴²⁴ Altres autors posen aquest relat, amb lleugeres variants, en boca de Ġa'far b. al-Aštar, un dels combatents que hi era present (cf. MILLÀS, *Textos*, § 5).

això facilitava la resposta favorable a les seves pregàries a Déu.

estiu 713

AL-RAQĪQ AL-QAYRAWĀNĪ, *Tārīḥ*, p. 47-48⁴²⁵.

§ 174 Mūsà prosseguí la conquesta de les ciutats andalusines⁴²⁶. Ciutat darrera ciutat, arribà fins a Narbona⁴²⁷ i es dirigí a l'encontre del rei d'*Ifranġa*. Ḥanaš al-Šanʿānī⁴²⁸ agafà les rendes de la seva [montura] i li digué: "Emir!, et vaig dir: 'quan era a Tànger, ʿUqba [b. Nāfiʿ] i Abū l-Muhāġir [Dīnar b. Umm Dīnar]⁴²⁹ no tenien qui els aconsellés'. He vingut i ara t'aconsello que reculis i que no forcis [més] els musulmans"⁴³⁰.

Yūsuf b. Hišām digué: "El meu avi era un dels notables de Mūsà i m'explicà: "Varem arribar fins a una estàtua (*al-šanam*), en el pit de la qual hi deïa: Reculeu, fills d'Ismael!. Sigui aquest el límit del vostre avançament. I si em pregunteu on tornareu, us faré saber que tornareu a les lluites que heu tingut i que us colpejareu els uns als altres com heu fet abans!"⁴³¹.

⁴²⁵ Cf. MILLÀS *Textos*, XXII-XXIII i § § 6, 9 i 11.

⁴²⁶ Sobre l'itinerari de conquesta cf. la nota corresponent a § 171.

⁴²⁷ Es tracta d'un error: Narbona fou conquerida en temps d'al-Samḥ (720), però alguns autors avancen la data en temps de Mūsà, d'ʿAbd al-ʿAzīz b. Mūsà o la retarden al govern d'ʿAnbasa (cf. CODERA, *Estudios Críticos*, 277-340; MILLÀS, *Textos*, XXIV; ABADAL, *Catalunya carolíngia*. I, 4-5 i 10-12; CHALMETA, *Invasión*, 252, i § § 173, 177 i 182).

⁴²⁸ Era un *tabīʿ** que participà a la conquesta del Nord d'Àfrica i d'al-Andalus (cf. MARÍN, *Šaḥāba et tābiʿūn*).

⁴²⁹ Sembla que el text és incomplet i que es barregen diversos fets. ʿUqba fou destituït com a valí d'Ifrīqiya l'any 675 en favor d'Abū l-Muhāġir, a qui castigà durament en tornar a ésser nomenat, l'any 682. Per altra banda, Ḥanaš al-Šanʿānī, després de la mort d'ʿUqba, l'any següent, havia aconsellat al seu lloctinent Zuhayr b. Qays que reculés cap a Egipte, amb la qual cosa els musulmans perderen momentàniament al-Qayrawān (cf. CHALMETA, *Invasión*, 84-87, 185 i 190).

⁴³⁰ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 6.

⁴³¹ Cf. la nota corresponent al § següent.

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muḡrib*, II, p. 17⁴³².

§ 175 Digué Yūsuf b. Hišām: Mūsà arribà fins a una estàtua al pit de la qual estava escrit: "Fills d'Ismael, heus aquí el vostre punt final. Si em pregunteu fins on retornareu, us direm que cap a les dissensions entre vosaltres i que vosaltres mateixos us tallareu els colls els uns als altres"⁴³³.

AL-ĠASSĀNĪ, *Riḥlat al-wazīr*, p. 203-204.

§ 176 Digué al-Rāzī, tot prenent-lo d'Abd al-Malik b. Ḥabīb: A principis de l'any 94 [7 octubre 712-26 setembre 713] Mūsà [b. Nuṣayr] penetrà al país dels francs, pel qual avançà fins a arribar a un gran desert i a una terra plana, on hi havia [ruïnes⁴³⁴] i on trobà una gran estàtua al damunt d'una columna, en la qual hi havia gravada la següent inscripció aràbiga: "Fills [d'Ismael!, si⁴³⁵] arribeu fins aquí, entorneu-vos-en!". L'[espantà⁴³⁶] això i digué: "Hom no ho ha escrit sinó per un gran motiu". S'entornà amb les tropes, reculant fins que arribà a Còrdova, on celebrà la festa del sacrifici dels moltons d'aquell any⁴³⁷.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 117⁴³⁸.

§ 177 Mūsà [b. Nuṣayr] completà la conquesta i penetrà al-Andalus endins fins a

⁴³² Cf. MILLÀS *Textos*, § § 9, 11 i 17.

⁴³³ Cf. REINAUD, *Invasions de Sarrazins*, 225 i SÉNAC, *Musulmans*, 18. Es tracta d'un relat fantasiós i fals que volia atribuir, en paraules d'ABADAL, *Catalunya Carolíngia*. I, 8, "resplendor llegendària" a Mūsà, primer conqueridor d'Hispania.

⁴³⁴ Manca un paraula, que supleixo amb *Faḥ al-Andalus*, p. 29 (cf. MILLÀS, *Textos*, § 9). Tradicionalment aquest episodi sol situar-se a Narbona (cf. els fragments anteriors i altres passatges semblants que figuren en les descripcions de Narbona).

⁴³⁵ Manquen dues paraules, que supleixo amb *Faḥ al-Andalus*, p. 29 (cf. MILLÀS, *Textos*, § 9).

⁴³⁶ Manca un paraula, que supleixo amb *Faḥ al-Andalus*, p. 29 (cf. MILLÀS, *Textos*, § 9).

⁴³⁷ Tal i com anota Millàs, correspon al 6 de setembre del 713. Cf. la nota corresponent a § 175.

⁴³⁸ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXII i § 13.

Barcelona, a l'est, a Narbona, al nord⁴³⁹, i a l'estàtua (*al-ṣanam*) de Cadis⁴⁴⁰, a l'oest. Sotmeté les seves regions i aplegà les seves riqueses.

AL-RAQĪQ AL-QAYRAWĀNĪ, *Tārīh*, p. 48.

§ 178 Explicà °Amr b. S.m.k, *mawlà** de Mūsà b. Nuṣayr: "Quan Mūsà decidí tornar de la Frontera d'al-Andalús, vaig col·locar pilons d'or, de perles i de plata davant seu. Mūsà ordenà que es fés foc i el vaig encendre. Llavors hi tirà les perles, les maragdes, els jacints i les altres [pedres precioses]. El que resistí el foc sense desintegrar-se, ho apartà, i el que es desfé, ho deixà. Portà la taula [de Salomó] i també fou col·locada [entre els pilons]"⁴⁴¹.

DES DEL RETORN DE MŪSÀ A ORIENT FINS A LA MORT D'°ANBASA (novembre 713-gener 726)

IBN ḤAZM, *Ġamhara*, p. 430 b⁴⁴².

§ 179 °Amīra b. al-Muhāġir b. Naġda b. Šurayḥ b. Ḥarmala b. Yazīd b. Rabī°a b. °Aydana b. Zayd b. °Āmir b. °Adī b. Ašras b. Šabīb entrà a al-Andalús amb Mūsà b. Nuṣayr des d'Egipte i fou valí de Barcelona, de part d'uns dels emirs d'al-Andalús,

⁴³⁹ Cf. la nota corresponent a § 174.

⁴⁴⁰ Al·ludeix al famós far que hi havia en aquesta ciutat (cf. BRAMON, *El mundo en el siglo XII*, 159-162).

⁴⁴¹ Cf. els paràgrafs anteriors, esp. § 170.

⁴⁴² MILLÀS, *Textos*, § 36, consultà aquest fragment en un manuscrit de la Reial Acadèmia de la Història i assenyala la lectura d'algun terme amb interrogant.

durant dos anys⁴⁴³.

primavera 719-9 juny 721

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 118 b⁴⁴⁴.

§ 180 Després [d'al-Ḥurr], el califa ʿUmar b. ʿAbd al-ʿAzīz envià al-Samḥ⁴⁴⁵ b. Malik al-Ḥawlānī a al-Andalus a principis del l'any 100 de l'Hègira [3 agost 718-23 juliol 719]⁴⁴⁶ i li ordenà que quintés al-Andalus, cosa que féu. Construí també el pont de Còrdova i morí màrtir algarejant en terra d'*al-Faranġa* l'any 102 [12 juliol 720-30 juny 721]⁴⁴⁷.

AL-ḤUMAYDĪ, *Ġadwat al-muqtabis*, biografia núm. 499⁴⁴⁸.

§ 181 Al-Samḥ b. Mālik al-Ḥawlānī (després anomenat al-Ḥayāwī), emir d'al-Andalus, morí màrtir en una guerra contra els cristians el dia de *tarwīya*⁴⁴⁹ de l'any 103 [30 maig 722. *Sic*, per 9 juny 721]⁴⁵⁰.

⁴⁴³ Segons el mateix autor, era del llinatge dels tuġībīs (cf. § 63 i el quadre elaborat per VIGUERA). MILLÀS, *La conquesta musulmana de la regió pirenaica*, "Pirineos" (Zaragoza), IV (1946), 53-67, data el seu govern en temps d'al-Ḥurr.

⁴⁴⁴ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXV i §§ 29, 30, 31, 33, 34 i 51.

⁴⁴⁵ Ibn Ḥaldūn escriu, erròniament, "al-S.ḥ.m".

⁴⁴⁶ CHALMETA, *Invasión*, 260 fixa la seva arribada el març-abril de l'any 719. Governà fins el 10 de juny del 721.

⁴⁴⁷ Cf. *infra*.

⁴⁴⁸ El text és idèntic a AL-ḌABBĪ, *Buġyat al-multamis*, biografia núm. 842 (ed. Codera-Ribera núm. 839).

⁴⁴⁹ És a dir, el dia d'*arafa* o 9 de *dū l-ḥiġġa*.

⁴⁵⁰ Els diversos autors discrepen sobre la data de la seva mort (cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 29, 30, 31, 33, 34, 51 i 52 i CHALMETA, *Invasión*, 268). Morí després d'assetjar Tolosa de Llenguadoc el 9 de juny de l'any 721, derrotat per Eudó d'Aquitània. Com que la *Crònica del Moro Rasis* (cf. MILLÀS, *Textos*, § 28) escriu que morí a Tortosa, Millàs anota que potser es tracti d'una corrupció de Tarascon i remet a CODERA, *Estudios críticos*, VIII, 306, i com que altres autors àrabs escriuen que morí a *Ṭarasūna* (cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 29, 30 i 34), ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, n. 28, apunta la possibilitat d'un altre error paleogràfic i que morís a Carcassona en el camí de retirada. Sobre el govern d'al-Samḥ, cf. ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 10-13 i CHALMETA, *Invasión*, 259-269.

AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ṭīb*, IV, p. 350.

§ 182 Digué °Īsà b. Aḥmad al-Rāzī: En temps d°Anbasa b. Suḥaym al-Kalbī (...) [els musulmans] (...) conqueriren el seu país [dels cristians] fins que atenyeren Narbona (*Aryūla*, sic per *Arbūna*)⁴⁵¹ en el territori d'*al-Faraṅḡa*.

721 o 722 ?

AL-HUMAYDĪ, *Ġadwat al-muqtabis*, biografia núm. 847⁴⁵².

§ 183 Nu°aym b. °Abd al-°Abd Raḥmān b. Mu°āwiya b. Ḥudayḡ b. Ġafna b. Qutayra b. Ḥārīta b. °Abd al-Šams b. Mu°āwiya b. Ġa°far b. Usāma b. Sa°d⁴⁵³ b. Ašras b. Šabīb b.⁴⁵⁴ al-Sakan b. Ašras b. K.n.dī al-Tuḡībī, fou dels que entraren a al-Andalús per fer-hi *ḡihād** i els cristians el mataren el dia d°*arafa* de l'any 103 [30 maig 722]⁴⁵⁵.

⁴⁵¹ La notícia és falsa (cf. la nota corresponent a § 174). Sobre l'expansió andalusina en temps d°Anbasa, que arribà a Carcassona i Nimes, cf. ABADAL, *Catalunya carolíngia. I*, 13-15 i CHALMETA, *Invasión*, 269-274.

⁴⁵² Aquesta biografia figura també a AL-DABBĪ, *Buḡyat al-multamis*, núm. 1407 (ed. Codera-Ribera, núm. 1402) i a IBN AL-ABBĀR, *al-Takmilā*, núm. 1208 (ed. Cairo 1871).

⁴⁵³ AL-DABBĪ escriu "Sa°īd".

⁴⁵⁴ A partir d'aquí, IBN AL-ABBĀR escriu "b. al-Sakūn al-Sakūnī, anomenat al-Tuḡībī".

⁴⁵⁵ O bé es tracta del mateix error assenyalat en la mort d'al-Samḡ (cf. la biografia de § 181) o d'una segona escomesa produïda en aquesta data i que assenyalen també AL-DABBĪ i IBN AL-ABBĀR (cf. la nota de MILLÀS, *Textos*, § 31).

DES DE LA MORT D'ANBASA A LA D'UQBA
(gener 726-gener 741)

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 118 a⁴⁵⁶.

§ 184 Després dels emirats d'Abd al-ʿAzīz b. Mūsà b. Nuṣayr i d'Ayyūb b. Ḥabīb al-Laḥmī⁴⁵⁷, que era fill d'una germana de Mūsà b. Nuṣayr, i que governà al-Andalus durant sis mesos, es succeïren altres emirs, en representació del califa de Damasc o del seu valí a al-Qayrawān, els quals

(...) abatiren els pobles infidels i conqueriren Barcelona, a l'est, i les fortaleses de Castella (*Baštāla*, sic, per *Qaštāla*) i les seves planes, al nord. Els gots foren extingits i els gallecs i la resta de pobles bàrbars (ʿaḡam) que restaren es refugiaren a les muntanyes de Castella (*Faštāla*, sic per *Qaštāla*) i de Narbona i a les goles dels passos de muntanya (*afwāh al-durūb*) i s'hi feren forts. Però els exèrcits musulmans travessaren fins més enllà de Barcelona pels ports de la Península (*durūb al-Ġazīra*) fins que arribaren a les planes que hi ha darrera seu. Penetraren en el país d'al-Faranġa i el vent de l'islam rodejà els pobles infidels per tots costats. Però a vegades hi hagué alguna dissensió i litigi entre els exèrcits àrabs d'al-Andalus que propiciaren la reacció de l'enemic en algunes regions i els francs (*al-farangġ*) recuperaren el que els havia estat pres.

abril 729

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 119 a⁴⁵⁸.

§ 185 Després d'ell [d'Anbasa b. Suḡaym al-Kalbī] governà al-Haytam b. ʿUbayd al-

⁴⁵⁶ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 51.

⁴⁵⁷ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXIII-XXIV i §§ 23-40.

⁴⁵⁸ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 41.

Kilābī⁴⁵⁹, també de part d'°Ubayda b. °Abd al-Rahmān [al-Sulamī]⁴⁶⁰. Vingué el 13 de *muḥarram* de l'any 111 [17 abril 729]⁴⁶¹.

gener-febrer 730

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-°ibar*, IV, p. 119 b.

§ 186 Al-Haytam b. °Ubayd al-Kilābī romangué deu mesos a [al-Andalús] i morí l'any [1]13 [15 març 731-2 març 732], als dos anys del seu govern⁴⁶².

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-°ibar*, IV, p. 119 c.

§ 187 El succeí Muḥammad b. °Ubayd Allāh b. al-Ḥabḥāb [sic]⁴⁶³, senyor d'Ifrīqiya i entrà [a al-Andalús] l'any 113 [15 març 731-2 març 732] [sic]⁴⁶⁴.

730-732

AL-ḤUMAYDĪ, *Ġadwat al-muqtabis*, biografia núm. 603⁴⁶⁵.

§ 188 °Abd al-Rahmān b. °Abd Allāh al-Ġāfiqī, [conegut també per] al-°Akkī, fou

⁴⁵⁹ Altres autors li diuen al-Kinānī. En realitat, entre l'emirat d'°Anbasa (721-726) i el d'al-Haytam hi hagué els d'°Udra b. °Abd Allāh al-Fihri (que durà dos mesos, l'any 726), Yaḥyà b. Salama al-Kalbī (726-728), Ḥudayfa b. al-Aḥwaṣ al-Qaysī (que durà sis mesos, l'any 728) i °Uṭmān b. Abī Nis'a al-Ḥat'amī (que en durà cinc, entre 728 i 729). Cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 39 i 52 i CHALMETA, *Invasión*, 270-274.

⁴⁶⁰ És a dir, del governador d'Ifrīqiya.

⁴⁶¹ Cf. a CHALMETA, *Invasión*, 277-280, els detalls del seu govern.

⁴⁶² *Faḥ al-Andalus* coincideix en assenyalar-li aquest període de govern i *al-Bayān al-muḡrib* (cf. MILLÀS, *Textos*, XXV i § 41) diu que governà durant deu mesos. CHALMETA, *Invasión*, 278-279 estableix que fou cesat el gener-febrer del 730 i que, a l'abril, fou encausat a Còrdova i enviat a al-Qayrawān el mes de maig.

⁴⁶³ Es tracta d'una confusió -que també figura a al-Maqqarī (cf. MILLÀS, *Textos*, XXV i § 51)- per Muḥammad b. °Abd Allāh al-Ašga'i, nomenat per tal de sufocar les lluites entre qaysís i kalbís. Per la seva banda, el govern de Muḥammad b. °Ubayd Allāh b. al-Ḥabḥāb a Ifrīqiyya no s'inicià fins l'any 733 (cf. CHALMETA, *Invasión*, 279 i 281).

⁴⁶⁴ CHALMETA, *Invasión*, 279, estableix la seva arribada el gener-febrer del 730.

⁴⁶⁵ Aquest text figura pràcticament igual a AL-ḌABBĪ, *Buḡyat al-multamis*, núm. 1024 (ed. Codera-Ribera, núm. 1021).

emir d'al-Andalus. El seu govern s'inicià pels volts de l'any 110⁴⁶⁶, abans del d'°Ubayda b. °Abd al-Rahmān al-Qaysī, senyor d'Ifrīqiya.

Era un dels *tābi'ūn** (...) que morí en lluita contra els cristians l'any 115⁴⁶⁷. S'explica que fou un home pietós, d'hermosa conducta durant el seu govern, que [organitzà] nombroses algarades contra els cristians⁴⁶⁸ i que fou equitatiu en el repartiment del botí⁴⁶⁹ (...).

Algarejà contra els francs (*al-ifrang̃*), que eren els enemics més llunyans d'al-Andalus; n'obtení abundant botí i els vencé. Havia aconseguit un pal incrustat de perles, jacints i maragdes i ordenà que fós trossejat. Després, en tregué el cinquè i distribuí la resta entre els musulmans que l'acompanyaven⁴⁷⁰.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ībar*, IV, p. 119 d.

§ 189 [°Abd al-Rahmān b. °Abd Allāh al-Gāfiqī]⁴⁷¹ algarejà contra la terra de *M.q.r.ša* (*sic*, per Munūsa⁴⁷²), la qual conquerí (*sic*).

⁴⁶⁶ Governà del 730 al 732.

⁴⁶⁷ Cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 27 i 42-46 i CHALMETA, *Invasión*, 280-288, que daten la seva mort en *ramadān* del 114, és a dir, a la batalla de Poitiers, l'octubre del 732.

⁴⁶⁸ La majoria d'autors només assenyalen que morí màrtir i prou, però Ibn al-Aṭīr (cf. MILLÀS, *Textos*, § 43) diu clarament que emprengué dues campanyes contra *al-Faraṅa*: la de l'any 113 [15 març 731-2 març 732] i la de l'any següent en la que fou derrotat i mort a Poitiers (cf. el text següent).

⁴⁶⁹ Sobre el repartiment de les terres del *ḥums* i dels béns immobles o *ganīma*, cf. CHALMETA, *Concesiones territoriales en al-Andalus (hasta la llegada de los almorávides)*, "Cuadernos de Historia", VI (1975), 1-90, i BARCELÓ, *La primerenca organització*.

⁴⁷⁰ Cal entendre que aquest episodi es refereix a la primera algarada, és a dir, a la seva campanya a la Cerdanya contra Munūsa, aliat d'Eudó d'Aquitània, l'any 731 (cf. CHALMETA, *Invasión*, 282).

⁴⁷¹ Aquest text, així com els d'Ibn 'Idārī i al-Maqqarī (cf. MILLÀS, *Textos*, p. XXV i §§ 41 i 51), atribueixen erròniament aquesta algarada a al-Haytam b. °Ubayd al-Kilābī. Cf. CHALMETA, *Invasión*, 278, que aporta el testimoni coetani de la *Crònica del 754*, i la nota següent.

⁴⁷² CODERA, *Estudios críticos*, VII, 140-169 i *id.*, VIII, 115 i 267, i altres autors van considerar que la grafia *M.q.r.ša* correspondria a una deformació del topònim Manresa. D'acord amb LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 67-58, n. 54, es fa difícil seguir l'intent de demostració de Codera perquè el nom de Munūsa, capdill berber instal·lat a Narbona i sublevat des del 729 contra °Abd al-Rahmān al-Gāfiqī, figura correctament als textos d'Ibn 'Idārī i d'al-Maqqarī. Casat amb Lampègia, filla del duc Eudó d'Aquitània, es suïcidà a Llivia l'any 731, assetjat per l'exèrcit de l'emir (cf. a ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 15-18, i CHALMETA, *Invasión*, 282-283, l'estudi dels fets a partir de la *Crònica del 754*).

octubre 732

AL-ḤUMAYDĪ, *Ġadwat al-muqtabis*, biografia núm. 593.

§ 190 °Abd al-Raḥmān b. Bišr b. al-Šārim al-Ġāfiqī, [de *kunya**] Abū Sa°īd⁴⁷³, fou en delegació a Sulaymān b. °Abd al-Malik⁴⁷⁴ i tornà⁴⁷⁵ a al-Andalus, on morí màrtir en lluita contra els cristians.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-°ibar*, IV, p. 119 e.

§ 191 [°Abd al-Raḥmān b. °Abd Allāh al-Ġāfiqī] algarejà contra *Ifranġa*⁴⁷⁶ i tingué topades amb ells. El seu exèrcit fou vençut en *ramadān* de l'any [1]14 [25 octubre-23 novembre 732]⁴⁷⁷. Governà dos anys, però al-Wāqidi⁴⁷⁸ diu que foren quatre⁴⁷⁹.

⁴⁷³ Sembla que al-Ḥumaydī duplicà la biografia d'aquest emir (cf. § 188). Semblantment féu AL-DABBĪ, *Buġyat al-multamis*, núm. 1007 (ed. Codera-Ribera, núm. 1004) que li diu també Abū Sufyān. Ignoro d'on provenen la *kunya** i el *nasab** aquí atribuïts (o la identitat d'aquest personatge, cas que no es tracti d'una duplicació).

⁴⁷⁴ És a dir, del califa de Damasc. La notícia és errònia, si es tracta de l'emir °Abd al-Raḥmān.

⁴⁷⁵ També Ibn °Idārī (cf. MILLÀS, *Textos*, § 44) es refereix a dos mandats d'°Abd al-Raḥmān. El cert és que, a la mort al-Samḥ (ocorreguda en l'assedi de Tolosa de Llenguadoc el dia d'°arafa del 102 / 9 juny 721), fou elegit interinament per l'exèrcit, però molt aviat fou designat emir °Anbasa b. Suḥaym al-Kalbī pel valí d'Ifrīqiya (cf. CHALMETA, *Invasión*, 269-270).

⁴⁷⁶ Cal entendre, més concretament, la zona d'Aquitània i de Tours (cf. ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 19 i CHALMETA, *Invasión*, 282).

⁴⁷⁷ La data exacta de la batalla de Poitiers fou el 25 d'octubre del 732. Altres autors (cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 27, 42, 51 i 52) afegixen que el lloc de la derrota fou conegut per la "Calçada dels Màrtirs" (cf. ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 19, i CHALMETA, *Invasión*, 284-288).

⁴⁷⁸ Historiador de Medina (747-822), fou uns dels primers a escriure sobre les conquestes islàmiques (cf. MAKKĪ, *Egipto*, 205-206).

⁴⁷⁹ Al-Maqqarī ja assenyala que hi ha discrepàncies entre els autors que s'han ocupat de consignar la durada del seu govern (cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 51 i 52).

732-734

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 119 f.

§ 192 [ʿAbd al-Malik b. Qaṭan al-Fihrī]⁴⁸⁰ era un tirà que abusava del seu poder. Algarejà contra la terra dels [que parlen] basc (*baškuns*) l'any 115 [21 febrer 733-9 febrer 734] llençant-se contra ells i vencent-los. Fou destituït en *ramaḍān* de l'any [1]16 [10 febrer 734-30 gener 735]⁴⁸¹.

734

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 119g⁴⁸².

§ 193 El succeí ʿUqba b. al-Ḥaḡḡāḡ⁴⁸³ al-Salūlī de part d'ʿUbayd Allāh b. al-Ḥabḥāb⁴⁸⁴. Arribà [a al-Andalus] l'any [1]17 [31 gener 735-19 gener 736]⁴⁸⁵ i hi governà excel·lentment durant cinc anys, lluitant i vencent. Els poblaments dels musulmans arribaren a Narbona (*Armūna*, sic per *Arbūna*) i els seus establiments tingueren lloc a la ribera del riu Roine (*W.dūna*)⁴⁸⁶.

⁴⁸⁰ Es tracta del seu primer període de govern andalusí (732-734). Cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 27, 51 i 52 i LÉVI-PROVENÇAL, "ʿAbd al-Malik b. Qaṭan", *EP*, I, 78.

⁴⁸¹ Cf. CHALMETA, *Invasión*, 288-293, on es diu que el seu successor, ʿUqba, prengué possessió el novembre del 734.

⁴⁸² Cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 48-53.

⁴⁸³ El text escriu erròniament "b. al-Ḥaḡḡ".

⁴⁸⁴ És a dir, del valí d'Ifrīqiya.

⁴⁸⁵ CHALMETA, *Invasión*, 293 fixa l'arribada el novembre de l'any 734.

⁴⁸⁶ Cf. a ABADAL, *Catalunya carolíngia*, I, 19-26 i a CHALMETA, *Invasión*, 293-298 l'abast de l'expansió andalusina assolida en temps d'aquest emir.

tingueren lloc a la ribera del riu Roine (*W.dūna*)⁴⁸⁶.

DES DE LA MORT D'°UQBA A °ABD AL-RAḤMĀN I
(gener 741-maig 756)

741-742

Fatḥ al-Andalus, p. 53-54.

*Durant la revolta berber*⁴⁸⁷

§ 194 °Abd al-Malik b. Qaṭan [al-Fihrī]⁴⁸⁸ i Balğ [b. Bišr al-Qušayrī]⁴⁸⁹ anaren en contra seu [dels berbers] juntament amb tots els àrabs d'al-Andalús amb l'excepció dels de Saragossa i la seva Frontera⁴⁹⁰; els berbers els reptaren amb totes les seves [forces].

⁴⁸⁶ Cf. a ABADAL, *Catalunya carolíngia. I*, 19-26 i a CHALMETA, *Invasión*, 293-298 l'abast de l'expansió andalusina assolida en temps d'aquest emir.

⁴⁸⁷ Iniciat al Magreb l'any 739 (cf. LÉVI-PROVENÇAL, "Maysara", *El²*, VI, 915 i CHALMETA, *Invasión*, 299 i segs.) l'alçament berber acabà l'any 741 amb la victòria dels àraboandalusins i els sirians de Balğ a les vores del Guazalet, prop de Toledo.

⁴⁸⁸ Cf. LÉVI-PROVENÇAL, "°Abd al-Malik b. Qaṭan", *El²*, I, 78.

⁴⁸⁹ Cf. M. SCHMITZ-A. HUICI MIRANDA, "Baldj b. Bishr", *El²*, I, 1021-1022.

⁴⁹⁰ Cf. CHALMETA, *Invasión*, 316-317.

Fath al-Andalus, p. 57⁴⁹¹.

§ 195 Després, Ibn Umayya i Qaṭan, que havien fugit de Còrdova en el moment en què el seu pare [ʿAbd al-Malik b. Qaṭan] hi fou desposseït⁴⁹², reuniren tropes en un lloc proper⁴⁹³ a Saragossa i es dirigiren cap a Balğ tot reclamant-li venjança [pel que havia fet amb] el pare d'ambdós⁴⁹⁴. A la Frontera de Saragossa s'havia reunit amb ells un grup enorme de gent que excedia els cent mil⁴⁹⁵ ...⁴⁹⁶ entre sirians i baladís. Els primers que havien arribat [a al-Andalus] eren anomenats baladís i i els que havien entrat amb Balğ, sirians.

Descripció Anònima, p. 88.

§ 196 S'explica que quan Balğ [b. Bišr al-Qušayrī] entrà a Còrdova, ʿAbd al-Rahmān b. ʿUqba [*sic*, per Ibn Alqama]⁴⁹⁷ era governador d'ʿAbd al-Malik b. Qaṭan [al-Fihri] a la Frontera Superior; s'alià amb ʿAbd al-Malik [b. Qaṭan] i reuní la gent de la Frontera i els àrabs i els berbers d'al-Andalus⁴⁹⁸ i avançà cap a Còrdova amb la intenció de venjar-lo. Balğ sortí al seuencontre des de Còrdova amb 10 000 omeies i

⁴⁹¹ Cf. MILLÀS, *Textos*, § 57, que ho data el setembre del 741.

⁴⁹² CHALMETA, *Invasión*, 315 corregeix la data de la seva destitució establerta per LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 30, (setembre del 741) per la de març-abril del 742.

⁴⁹³ Llegeixo *bi-qurbi* i no *taʿrifu*, que dóna el text.

⁴⁹⁴ A més a més de derrocar-lo, el féu matar (cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 30, i CHALMETA, *Invasión*, 321-322).

⁴⁹⁵ Altres autors afegeixen que el valí de Narbona, ʿAbd al-Rahmān b. Alqama al-Laḥmī, s'uní a aquest grup antisirià (cf. MILLÀS, *Textos*, §§ 54-59).

⁴⁹⁶ Tal i com anota CHALMETA, *Invasión*, 323, n. 38, es tracta d'un error del copista, que es devia saltar una línia.

⁴⁹⁷ Es tracta d'un error. El valí era llavors ʿAbd al-Rahmān b. Alqama al-Laḥmī (cf. CODERA, *Estudios críticos*, VIII, esp. 327-328; MILLÀS, *Textos*, XXVI i §§ 54-61, i VIGUERA, *Aragón*, 49-50). L'ʿAbd al-Rahmān b. ʿUqba que apareix en el text era valí de Narbona l'any 759 en temps d'ʿAbd al-Rahmān I (cf. MILLÀS, *Textos*, XXVII i § 62; MANZANO, *Frontera*, 76 i 314 i CHALMETA, *Invasión*, 361).

⁴⁹⁸ Recordi's que la Frontera Superior no es veié afectada per la gran revolta berber (cf. CHALMETA, *Invasión*, 317 i 323 i ID., *El surgir de una nueva formación: al-Andalus*).

sirians, mentre que Ibn ʿUqba [sic, per Ibn Alqama] comptava amb 40 000 homes⁴⁹⁹. S'inicià el combat entre ambdós i el final del dia deixà al descobert mil cadàvers d'entre els companys de Balğ i tres mil d'entre els d'Ibn ʿUqba [sic, per Ibn Alqama]; però aquest llençà una fletxa amb la que ferí el coll de Balğ, que morí a l'instant⁵⁰⁰.

Taʿlaba b. Salāma el substituí en el govern de Còrdova⁵⁰¹ però Ibn ʿUqba [sic, per Ibn Alqama] continuà combatent-lo durant un temps fins el punt que es diu que tingueren lloc setanta dos combats entre ambdós [bàndols] i que cada un d'ells deixava [un rastre] de mil, dos mil o més morts⁵⁰².

748-749 i 750

Fatḥ al-Andalus, p. 69.

§ 197 [Digué un historiador]: Al-Andalus patí una gran sequera en temps de Yūsuf [b. ʿAbd al-Raḥmān al-Fihri]⁵⁰³, l'any [1]31 [31 agost 748-19 agost 749]. L'any [1]32 [20 agost 749-8 agost 750] seguia sense ploure i hagué d'emigrar d'al-Andalus la majoria de la gent⁵⁰⁴. [Si bé] després plougé i [la terra] millorà, la sequera tornà per segona vegada i quedà molt debilitada la frontera de Saragossa. Yūsuf hi nomenà al-Ṣumayl com a governador per tal que hi posés remei, però diuen que, en realitat, tenia por al seu costat i se'l va allunyar de si mateix⁵⁰⁵.

⁴⁹⁹ El nombre de combatents varia segons les diverses fonts, algunes de les quals estableixen que les forces de Balğ no arribaven a una cinquena part de les dels seus adversaris (cf. CHALMETA, *Invasión*, 324).

⁵⁰⁰ En realitat, morí al cap de pocs dies, l'agost del 742 (cf. MILLÀS, *Textos*, § 54 i CHALMETA, *Invasión*, 324).

⁵⁰¹ En realitat Taʿlaba fou elegit només pels sirians (cf. CHALMETA, *Invasión*, 324-327).

⁵⁰² ABADAL, *Catalunya carolíngia*. I, 27-28 i MANZANO, *La rebelión del año 754*.

⁵⁰³ Fou emir d'al-Andalus entre 746 i 755.

⁵⁰⁴ Cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Esp. Mus. X siècle*, 14.

⁵⁰⁵ Segons LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 33, i VIGUERA, *Aragón*, 50-51, el nou valí s'esforçà en millorar la situació de fam sense fer distincions entre qaysís i iemenís (cal notar que ell era qaysí). Cf. també CHALMETA, *Invasión*, 335-346 i, especialment, MANZANO, *La rebelión del año 754*.